

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 3 (5)

**м. Київ
2014**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (5) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 210 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода, П. Махцевіч,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод,
В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», протокол № 6 від 9 жовтня 2014 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 8 від 30 жовтня 2014 р.

© Меморіальний комплекс «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»

© Автори статей

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ	5
Валерій СМОЛІЙ	
ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ:	
ДУМКИ З ПРИВОДУ ЮВІЛЕЮ	5
Валерій ГРИЦЮК, Олександр ЛИСЕНКО	
ЗАВЕРШАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	7
Володимир СІМПЕРОВИЧ	
НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ	
В ЕКСПОЗИТАРНОМУ ВИМІРІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ	
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 років»	19
Ростислав ПИЛЯВЕЦЬ	
ЗНАЧЕННЯ ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ	
КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1944 РОКУ	
У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	51
МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	71
Artur WODZYŃSKI	
POCZĄTEK II WOJNY ŚWIATOWEJ W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII	71
Віталій ГЕДЗ	
ОКУПАЦІЙНА ПРЕСА КИЄВА (НА ОСНОВІ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ	
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ	
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 років»)	83
УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ	98
Микола ГОЛОВКО	
ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНИ	
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	98
ВОЄННЕ ПОВСЯКДЕННЯ	123
Володимир РУГАЛЬ	
ПОВСЯКДЕННЯ КУРСАНТІВ СУМСЬКОГО АРТИЛЕРІЙСЬКОГО УЧИЛИЩА	
ім. М.В. ФРУНЗЕ (1939 – 1941 рр.)	123

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ	133
Сергій ГАЛЬЧАК	
ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ВІННИЧЧИНІ	133
МІЖ ВІЙНОЮ І ПОЛІТИКОЮ: КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ	159
Наталія СЛОБОДЯН	
ЕНЕРГЕТИЧНА СКЛАДОВА «СИЛИ» У РОСІЙСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ	159
ТЕОРІЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНА ПРАКТИКА	175
Jörg MORRÉ	
STRATEGIEN BEI DER GESTALTUNG DER DAUERAUSSTELLUNG DES MUSEUMS BERLIN KARLSHORST	175
Світлана ДАЦЕНКО	
РЕЛІКВІЇ, ЩО ПАХНУТЬ ПОРОХОМ: ПЕРШІ ЕКСПОНАТИ, ЗІБРАНІ МУЗЕЙНОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ У 1944 р. (До 40-річчя створення Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»)	184
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	195
Олександр ДЕМ'ЯНЧУК	
НОВИЙ ПОГЛЯД НА НАЦИСТСЬКУ ОКУПАЦІЮ КИЄВА	195
Олександр РЕЄНТ	
ЛІТОПИС ТРАГЕДІЇ І ЗВИТЯГИ	197
40 РОКІВ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ. ВІТАННЯ	201
НАШІ АВТОРИ	207

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

© **Валерій СМОЛІЙ**

ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ: ДУМКИ З ПРИВОДУ ЮВІЛЕЮ

Щоразу, коли на календарі «спалахує» чергова «червона» дата, мимоволі виникає подвійне відчуття: з одного боку, неординарність події та її значущість в історії країни, а з другого – щось невловимо-зворушливе, те, що не дає спокійно й розважливо, без емоцій і переживань сприймати її як віддалене в часі та майже неактуальне. Так завжди буває, коли йдеться про ювілеї, пов'язані з Другою світовою війною. Сім десятиліть минуло з того часу, як гітлерівські війська були вибиті з українських земель. Змінювалися покоління, лідери держави, режими, змінювався світ, змінювалися й ми. Однак ніколи не піддавалося руйнівній силі переконання: війна так глибоко «переорала» людські душі, що світове співтовариство ніколи не допустить розв'язання подібних збройних конфліктів.

Нині Україна знову перебуває в епіцентрі подій, що мають глобальне, геополітичне і цивілізаційне звучання. Ці випробування ще раз нагадують, яким крихким є мир, яких зусиль потребує його захист та яка відповідальність лежить на кожному з нас – політикові, науковцеві, митцеві, журналістові та громадському активі.

Українське суспільство, втягнуте у війну, знову спрямовує погляд у роки Другої світової, однак, не тільки в аспекті наукової проблеми, а й у прикладному вимірі.

У центрі уваги вітчизняних істориків залишається комплекс проблем, пов'язаних як із закономірностями й пануючими тенденціями світового воєнно-політичного зіткнення, так і з його унікальними проявами на макро- та мікрорівнях, технологіями конструювання конфліктогенних зон та умов, що їх каталізують, алгоритмами мобілізації широких суспільних верств на реалізацію агресивних планів та їхньої протидії за допомогою ідеологічних інструментів, стратегіями поведінки та виживання різних соціальних груп, які опинилися у вирі війни.

«Розвантажуючи» емпіричний масив від ідеологічних «довісків», які впродовж кількох десятиліть обтяжували дослідницький процес і наукову ініціативу, вітчизняні вчені мають продовжити розробку складних теоретичних питань, просуватися вперед в освоєнні нових методологічних підходів, очищенні термінологічного апарату від рудиментів і науково некоректних дефініцій, оволодінні авангардними

та продуктивними методиками опрацювання історичного матеріалу, виявляти й залучати до наукового обігу недосліджені джерельні пласти.

Найперспективнішими векторами пошукових зусиль залишаються технології влади й особливості адміністрування на всіх рівнях управлінської вертикалі; засоби суспільної самоорганізації членів підокупаційного соціуму в умовах тотального терору та контролю за будь-якими громадськими акціями; прояви соціальної солідарності, об'єктом яких виступали військовополонені, жертви Голокосту й геноциду, економічного зиску, неповнолітні, інваліди, вдови та матері-одиначки, поранені та хворі військовослужбовці, учасники радянського руху Опору та українського самостійницького руху, інші категорії учасників та сучасників війни; соціально-психологічні аспекти переживання подій війни та ретрансляції їх прийдешнім поколінням різними верствами суспільства; способи і специфіка їхнього виходу з війни, реадаптація й соціалізація в умовах мирного життя. Ґрунтовного переосмислення і тверезих оцінок потребують бойові дії сторін, і насамперед радянських Збройних сил, радянське військово мистецтво, ціна перемог на фронтах Другої світової війни, характеру та кількісних параметрів людських і матеріальних втрат.

Останнім часом завдяки науковцям актуалізувалися різні аспекти історичної пам'яті про війну. Зроблені помітні позитивні зрушення на шляху забезпечення досліджень цього сегменту сучасним понятійним апаратом і дослідницьким інструментарієм. Однак нагальним залишається впровадження цих напрацювань та рекомендацій у практику комеморативної політики держави, аби наблизити її до кращих світових зразків. Очевидно, саме тут перебуває сектор найбільш продуктивної та суспільно вагомої співпраці науковців з державними органами, громадськими інституціями, позаяк увічнення пам'яті про жертви Другої світової війни залишається важливим складником гуманітарної політики більшості держав і народів, які її пережили.

І, нарешті, найголовніше. У мерехтливому калейдоскопі подій і явищ 1939 – 1945 рр., за величним масивом масштабних історичних процесів необхідно «не втратити» Людину – пересічного учасника війни, через долю якої простежуються всі її перипетії й карколомні хвилі життя з його несподіваними наслідками, що й донині відлунюються в нашому суспільстві гострими дискусіями і складними суспільно-політичними процесами.

УДК 94(477.87)«1943/1944»

© Валерій ГРИЦЮК,
© Олександр ЛИСЕНКО

ЗАВЕРШАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Висвітлюються особливості підготовки та етапи проведення операцій Червоної армії в Східних Карпатах восени 1944 р. Акцентується увага на тому, що Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція проводилася 8 вересня – 28 жовтня 1944 р. з метою розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах та надання допомоги Словацькому національному повстанню. Складалася з Карпатсько-Дуклінської і Карпатсько-Ужгородської фронтових наступальних операцій.

Ключові слова: 1944 р.; Східно-Карпатська операція; Карпатсько-Дуклінська операція; Карпатсько-Ужгородська операція; 1-й та 4-й Українські фронти; Чехословацький армійський корпус.

Про визволення Закарпатської України та приєднання її до УРСР написано чимало. Зокрема, значний масив воєнно-історичної літератури висвітлює підготовку та хід проведених у Східних Карпатах восени 1944 р. операцій Червоної армії. Однак тогочасна обстановка була настільки складною та мінливою, а наступ у гірських умовах – нелегким та зтяжним, що розмаїття поглядів на класифікацію та періодизацію бойових дій радянських військ на цих напрямках існувало навіть у радянській історіографії, яка, в цілому, вирізнялася чіткою структуризацією та єдиними підходами. Висвітливо тільки деякі з них, здійснивши попереднє застереження – усі назви операцій з'явилися вже після війни.

Так, у книзі «Через Карпати» А. Гречко стверджує, що Східно-Карпатську наступальну операцію здійснював 4-й Український фронт, а війська 1-го та 2-го Українських фронтів лише взаємодіяли з ним [1]. На час написання праці міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу А. Гречко дотримувався думки про те, що основна роль в операції належить 1-й гвардійській армії, якою йому довелося командувати в роки війни. Початком операції (9 вересня 1944 р.) автор вважав армійську операцію 1-ї гвардійської армії на дуклінському напрямі.

Природно, що висвітлення подій, пов'язаних з опануванням Дуклінського перевалу, належить Л. Свободі, який на той час командував 1-м Чехословацьким армійським корпусом [2].

Операції 38-ї армії надається пріоритет в мемуарах К. Москаленка [3].

Автори синтетичної праці «Операції Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні» вважають, що Карпатсько-Ужгородську наступальну операцію здійснили війська 38-ї армії 1-го Українського фронту та 4-го Українського фронту в повному складі. Вона розпочалася 28 вересня, завершилась 28 жовтня і стала логічним продовженням попередніх операцій цих військ. Головну роль відіграв 17-й гвардійський окремий стрілецький корпус. Успіху Карпатсько-Ужгородської стратегічної наступальної операції сприяли дії 2-го Українського фронту в Дебреценській операції (2 – 27 жовтня 1944 р.). Дії 1-ї гвардійської армії не були вдалим. Її чисельні спроби зломити опір ворога успіху не мали. У зв'язку з цим командувач військ 4-го Українського фронту генерал-полковник І. Петров наказав 1-й гвардійській армії припинити загальний наступ і вести його тільки на окремих напрямках невеликими розвідувальними групами [4].

У 80 – 90-х рр. минулого століття в радянській воєнно-історичній науці розгорнулася чергова дискусія щодо систематизації операцій Великої Вітчизняної війни, результатом якої стала уніфікована система поглядів на операції радянських військ [5]. Відповідно до них Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція проводилась з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. з метою розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах та надання допомоги Словацькому національному повстанню. Складалася з Карпатсько-Дуклінської фронтової наступальної операції (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.), у якій брали участь війська 1-го Українського фронту (38-ма армія, 1-й Чехословацький армійський корпус, 1-й гвардійський кавалерійський, 4-й гвардійський танковий, 25-й і 31-й танкові корпуси та частина сил 2-ї повітряної армії) і Карпатсько-Ужгородської фронтової наступальної операції (18 вересня – 28 жовтня 1944 р.), у якій брали участь війська 4-го Українського фронту в повному складі [6].

У сучасній українській історіографії утвердився такий підхід. Війська 4-го Українського фронту та 38-ма армія 1-го Українського фронту після підготовчих заходів відновили активні наступальні дії 9 та 8 вересня 1944 р. відповідно. У сучасній літературі ці дії прийнято називати Східно-Карпатською стратегічною наступальною операцією (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.), складовою якої були Карпатсько-Дуклінська (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.) та Карпатсько-Ужгородська (6 – 28 жовтня 1944 р.) фронтові наступальні операції, у результаті яких радянські війська здолали Головний Карпатський хребет та визволили Закарпатську Україну [7].

На нашу думку, така постановка питання не відповідає дійсному перебігу подій та служить міфологізованим «історичним стандартом» Другої світової війни. Визволення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на дебреценському напрямі та 4-го Українського фронту – на ужгородському, які здійснювалися за єдиним планом Ставки ВГК у рамках стратегічного наступу

радянських військ на південно-західному напрямі (Дебреценсько-Ужгородській операції), який розпочався в жовтні 1944 р. [8]. Слід підкреслити, що у зв'язку зі складною обстановкою завдання фронтів постійно змінювались і уточнювались Ставкою.

Воєнно-політична обстановка, що склалася на початок осені 1944 р., визначалася тим, що Німеччина, втративши майже всіх своїх союзників у Європі, опинилася фактично в повній міжнародній ізоляції. Блок держав навколо Третього райху знаходився на межі розпаду.

До вересня 1944 р. Червона армія визволила від гітлерівських загарбників майже всю довоєнну територію Української РСР, за винятком деяких районів Прикарпаття. Бойові дії були перенесені до країн Східної Європи, від ворога очищено більшу частину Польщі та Румунії. Радянські війська наблизилися до Східної Пруссії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії і Болгарії.

По завершенні Львівсько-Сандомирської операції лівофлангові об'єднання 1-го Українського фронту вийшли до передгір'я Карпат і закріпилися на рубежі на північний захід від Кросно, Санок, Сколе, Красноільськ. З метою кращого управління військами на мукачівському напрямі Ставка ВГК 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використане фронтове польове управління, що перебувало в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-ша гвардійська і 18-та загальновійськові та 8-ма повітряна армії 1-го Українського фронту.

Розгром гітлерівців під Яссами та Кишиневом і вихід Румунії з війни на боці Німеччини створили сприятливі умови для успішного просування військ 2-го Українського фронту до Трансільванії в обхід Східних Карпат. Як згадував колишній заступник начальника Генерального штабу Червоної армії генерал армії С. Штеменко: «Радянське командування не збиралося тоді долати Карпатський хребет прямим ударом. Дії в лоб коштували би нам дуже дорого. Гори слід було обійти. Ця ідея і закладалася в замисел майбутніх операцій у Карпатах, де передбачалося діяти невеликими силами» [9]. Генеральний штаб РСЧА основними стратегічними наступальними напрямками визначав берлінський та віденський з тим, щоб обійти Карпати з півдня, оточити та знищити ворожі війська, які обороняли гірські хребти. Штурмувати гори в лоб було не вигідно, оскільки противник спирався на потужну оборону, яка мала в своїй основі природні фактори.

Наступальна операція, яка передбачала захоплення перевалів у Східних Карпатах, планувалася штабом 4-го Українського фронту ще на початку серпня 1944 р., проте 26 серпня Ставка ВГК її скасувала. Про необхідність оперативної паузи по завершенні Львівсько-Сандомирської операції у зв'язку із втомою військ, необхідністю поповнення людських і матеріальних ресурсів свідчить Маршал Радянського Союзу І. Конєв. Він запевняв, що наприкінці серпня розгортання бойових дій у Карпатах не планувалося [10].

Однак в силу вступив політичний фактор. 29 серпня 1944 р. у Словаччині вибухнуло повстання, центром проведення якого стало м. Банська-Бистриця. Тут розміщувалася Словацька Національна Рада, Військовий центр, партизанський штаб.

На бік повстанців переходили деякі частини словацької армії і гарнізони низки міст. Про готовність підтримати повстання проголосили дві дивізії Східнославацького корпусу. В короткий час під контролем повстанців і партизанів виявилось дві третини території Словаччини. Німці відразу ввели у Словаччину війська.

31 серпня 1944 р. в Москві дипломатичні представники Чехословаччини від імені Військового центру при Словацькій Національній Раді звернулися до радянського уряду з проханням надати військову допомогу повстанцям [11]. Того ж дня на аеродромах Калинів та Львів, у смузі 1-го Українського фронту, приземлилися кілька літаків з офіцерами і солдатами словацької армії. Усього з аеродрому в Пряшеві на радянську сторону перелетіло 22 літаки з 12 офіцерами і 54 рядовими на борту [12]. Літаком до Львова прибув заступник командира Східнославацького корпусу полковник В. Тальський. 1 вересня він був прийнятий маршалом І. Конєвим. В. Тальський звернувся з клопотанням до командувача військ 1-го Українського фронту про допомогу повстанцям і запевнив його в тому, що дивізії Східнославацького корпусу завдадуть удару радянським військам та захоплять для них перевали в Карпатах.

Про контакт зі словацькими військовими та пропозиції щодо проведення операції з надання допомоги повстанцям І. Конєв доповів телефоном Верховному Головнокомандувачу Й. Сталіну, а потім направив письмове донесення в Москву. У документі зазначалося, що військам 1-го Українського фронту до словацького кордону залишалося подолати 40-кілометрову відстань. Зустрічний удар можуть завдати 1-ша і 2-га словацькі дивізії. І. Конєв наполягав на проведенні наступальної операції лівим флангом 1-го Українського та правим флангом 4-го Українського фронтів. Війська ударного угруповання мали завдати удару в напрямі Кросно – Дукля – Тилява [13]. У ніч проти 2 вересня відбулося екстрене засідання Державного комітету оборони СРСР, на якому було ухвалене рішення про проведення наступальної операції та надання допомоги Словацькому повстанню [14].

У перших числах вересня події в Словаччині розвивалися досить динамічно. Командир Східнославацького корпусу не пристав до повстанців. У штабі корпусу й в штабах дивізій усі були дезорієнтовані й нічого не робили для підготовки активних дій. У райони розташування словацьких частин прибули німецькі охоронна і піхотна дивізії. Вони діяли рішуче й швидко. Захоплені зненацька, зраджені своїм керівництвом, словацькі солдати не змогли чинити організований опір. Частина офіцерів словацьких з'єднань перейшла на сторону німців. Зв'язок між частинами був перерваний. Упродовж 1 – 2 вересня корпус був роззброєний. Частина людей відбула до партизанів, решта – у табори. Словацький корпус перестав існувати. Разом із тим Військовий центр при Словацькій Національній Раді взявся за створення повстанської армії, яка на початку складалася із 6 піхотних груп чисельністю близько 2 тис. осіб кожна. Однак ця армія виявилася недостатньо боєздатною. Одночасно з формуванням повстанської армії у Словаччині активізували свою діяльність словацькі та радянські партизанські загони, які налічували близько 17 тис. бійців. Однак район словацького повстання був заблокований німецькими

військами, тому розрізнені сили повстанців були не в змозі розпочати удар назустріч радянським військам.

Ні у Львові, ні у Москві повної інформації про стан справ у Словаччині на початок вересня не мали. Головним фактором, який вплинув на ухвалення рішення щодо проведення Східно-Карпатської операції, стало Словацьке національне повстання. Не остання роль у цьому належить командувачу військ 1-го Українського фронту Маршалу Радянського Союзу І. Конєву.

2 вересня 1944 р. була ухвалена директива Ставки ВГК про «підготовку та проведення спільної наступальної операції 1-го та 4-го Українських фронтів із тим, щоб з району Кросно, Санок в загальному напрямі на Прешев вийти на словацький кордон і з'єднатися зі словацькими військами» [15]. Керівництво проведенням операції спочатку покладалося на І. Конєва, однак він спланував дії тільки для військ свого фронту. Цей план був затверджений Й. Сталіним 3 вересня і того ж дня надвечір надіслані вказівки командувачеві 4-м Українським фронтом генерал-полковнику І. Петрову про участь у операції військ фронту. Завдання 4-му Українському фронту були визначені директивою Ставки за № 204670 від 3 вересня 1944 р. [16].

Німецьке керівництво прагнуло за будь-яку ціну втримати Словаччину, розглядаючи її як бар'єр на шляху Червоної армії до промислових районів Чехії, Моравії, Угорщини і Південно-Східної Польщі. Гітлерівське командування чітко уявляло, що подолання військами 1-го Українського фронту найбільш вузької частини Головного Карпатського хребта призвело б до швидкого прориву їх на територію колишньої Чехословаччини та на Угорську низовину і до з'єднання з арміями 2-го Українського фронту, що просувалися з північної частини Румунії до кордонів з Чехословаччиною. Крім того, входження військ Червоної армії через Словаччину до Угорщини створювало пряму загрозу південним районам самої Німеччини.

Величезною дугою, протяжністю близько півтори тисячі кілометрів, прикривають Карпатські гори Угорську низовину з півночі, сходу і південного сходу. Цей гірський масив у стратегічному плані є могутнім природним рубежем. Східні Карпати, залежно від рельєфу, поділяються на три частини: західний район Східних Карпат – Низькі Бескиди, центральна частина – Бещади, що тягнуться від Лупковського перевалу до Ужокського перевалу, і третя, найбільш висока частина Східних Карпат – Горгани – розташовується між Ужокським перевалом і верхів'ями річки Чорний Черемош.

Противник побудував по рубежу Головного Карпатського хребта багато-ешеловану (глибина майже 60 км) та добре обладнану в інженерному плані систему оборони. Вона складалася з оборонного рубежу, що проходив по передньому краю оборони, з низки проміжних рубежів на найважливіших напрямках та системи оборонних укріплень по Головному Карпатському хребту. Основу оборони Карпат складали глибокоешеловані укріплені райони на напрямках можливого наступу військ Червоної армії, прикриті в проміжках інженерними спорудами польового типу.

По лінії державного кордону уздовж Головного Карпатського хребта була могутня система довготривалих фортифікаційних споруд, доповнених спорудами

і загорожами польового типу. Усі гірські переходи, що можуть служити шляхами руху, особливо важливі перевали, були перекриті могутніми вузлами оборони, неприступними з фронту. Тільки шляхом обходу й виходу в тил вузлів оборони їх можливо було розгромити. Ця лінія могутніх прикордонних укріплень називалася «лінією Арпада».

Всього ж на оборонній «лінії Арпада» тільки в межах 4-го Українського фронту німецько-угорськими військами було побудовано 99 опорних пунктів, 759 довготривалих залізобетонних споруд, 394 деревоземляних споруди, 439 відкритих вогневих майданчиків, 400 км траншей і стрілецьких окопів, встановлено протитанкових і протипіхотних перешкод (ровів, ескарпів, завалів і т. д.) протяжністю 135 км [17].

Угрупування ворожих військ складалося з армійської групи «Хейнрици» (німецька 1-ша танкова і угорська 1-ша армії), всього 19 розрахункових дивізій. Сухопутне угрупування підтримувала частина сил 4-го повітряного флоту. Загалом противник нараховував близько 300 тис. осіб, 3 250 гармат і мінометів, 100 танків і штурмових гармат, 450 бойових літаків [18; 19].

Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція проводилася 8 вересня – 28 жовтня 1944 р. з метою розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах та надання допомоги Словацькому національному повстанню. Складалася з Карпатсько-Дуклінської (проводилася військами 38-ї армії 1-го Українського фронту та правого флангу 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту) і Карпатсько-Ужгородської (проводилася військами центру і лівого флангу 4-го Українського фронту) фронтових наступальних операцій [20].

Запланована спочатку операція двох армій з метою з'єднання із силами словацьких повстанців з часом переросла у стратегічний наступ у Східних Карпатах. У військах, які взяли участь у цьому наступі, налічувалося 3 загальновійськові армії, 2 окремих стрілецьких корпуси, 1 танковий і 1 кавалерійський корпуси, багато інших з'єднань та частин посилення. Дії наземних військ забезпечувала авіація двох повітряних армій. У складі радянських військ на початок операції діяло 34 стрілецькі дивізії, 246 тис. осіб, 5 140 гармат і мінометів, 322 танки та САУ, 450 бойових літаків.

Замисел Карпатсько-Дуклінської операції полягав у тому, щоб ударом військ лівого крила 1-го Українського фронту (38-ма армія посилена 25-м гвардійським танковим, 1-м гвардійським кавалерійським і чехословацьким 1-м армійським корпусами) та підтримана частиною сил 2-ї повітряної армії з району Красно на Прешев і військ правого крила 4-го Українського фронту (частина сил 1-ї гвардійської армії посилена 3-м гірськострілецьким корпусом, гірсько-в'ючними мінометно-артилерійськими полками, танками та САУ, гірсько-інженерними бригадами за підтримки авіації 8-ї повітряної армії) з району Санок на Каманьчу прорвати німецьку оборону та з'єднатись зі словацькими повстанцями.

3 вересня 1944 р. штаб 1-го Українського фронту надав Генеральному штабу Червоної армії план операції. Оборона противника мала бути прорвана на 8-кілометровій ділянці, головний удар спрямовувався вздовж шосе на Дуклінський

перевал. На ділянці прориву створювалася щільність артилерії у 200 гармат та мінометів на 1 км фронту. Наступу армії повинні були сприяти з території Словаччини 1-ша та 2-га піхотні дивізії Східнославацького корпусу, а також партизанські загони. Операцію планувалося закінчити на п'яту добу виходом військ 38-ї армії на глибину 90 – 95 км.

3 вересня 1944 р. Ставка затвердила наданий план, вимагаючи почати наступ 38-ї армії не пізніше 8 вересня, і того ж дня була віддана вказівка 4-му Українському фронту: 8 вересня організувати наступ правим флангом фронту з району Санок у напрямі Команьча (5 км на північ від Радошице) силами одного стрілецького корпусу з метою вийти на кордон Словаччини і з'єднатися із словацькими військами та партизанами, що ведуть боротьбу проти німецьких загарбників. Свої дії погоджувати з діями 38-ї армії 1-го Українського фронту.

Таким чином, перед лівим флангом 1-го та правим флангом 4-го Українських фронтів стояло складне завдання – подолати з боями Східні Карпати.

38-ма та 1-ша гвардійська армії розпочали наступ 8 і 9 вересня відповідно. 38-ма армія (командувач – генерал-полковник К. Москаленко) отримала посилений склад. До неї входили вісім корпусів: чотири стрілецьких (52-й, 67-й, 101-й та 1-й Чехословацький армійський), три танкових (4-й гвардійський, 25-й та 31-й) та один кавалерійський (1-й гвардійський) корпуси, 17-та артилерійська дивізія, 18-та та 32-га гвардійські мінометні бригади, 83-й гвардійський мінометний полк, а також низка окремих частин різних родів військ. Отже, армія за своїм складом значно (у 2,7 рази) перевищувала звичайну загальновійськову армію того часу (трьохкорпусної організації). У перший день операції війська здолали близько 12 км в глиб оборони противника, однак у подальшому просування вповільнилося. Наступ здійснювався в гірській лісистій місцевості та за складних погодних умов. Ворог постійно підсилював свою оборону новими з'єднаннями та частинами. На напрямі Дуклінського перевалу з боку 1-го Українського фронту в операцію були введені: 25-й та 4-й гвардійський танкові, 1-й гвардійський кавалерійський, 1-й Чехословацький корпуси. Боротьба точилася за кожну висоту. Упродовж семи днів боїв війська 38-ї армії прорвали лише першу смугу оборони противника. Зосередивши зусилля, вони 20 вересня оволоділи м. Дукля і розпочали безпосередню боротьбу за Дуклінський перевал.

В аналогічній ситуації перебували і війська 1-ї гвардійської армії, якою командував А. Гречко. Долаючи лютий спротив німецько-угорських військ, з'єднання армії 20 вересня таки перетнули чехословацький кордон у районі с. Калинова. У смузі наступу армії важливе значення мав перевал Руський. Командування ворога підтягнуло сюди додатково дві дивізії. До 30 вересня в горах тривали запеклі бої. На цій ділянці радянське командування змушене було призупинити наступ.

Радянська сторона зосредила зусилля на оволодіння Дуклінським перевалом. Черговий наступ, який розпочався 30 вересня, був спрямований в обхід угруповання противника. Загроза оточення змусила німецьке командування ухвалити рішення про відвід військ. 6 жовтня війська 1-го Чехословацького армійського корпусу, 67-го стрілецького і 31-го танкового корпусів оволоділи Дуклінським перевалом,

однак повністю зломити ворожу оборону не змогли. Тільки 8 жовтня окупанти залишили останній населений пункт (ст. Лавочне Дрогобицької області) у межах УРСР станом на 21 червня 1941 р.

Карпатсько-Ужгородська операція 4-го Українського фронту розпочалася 18 вересня 1944 р. наступом 18-ї армії (генерал лейтенант Є. Журавльов) та 17-го гвардійського стрілецького корпусу (генерал-майор А. Гастилевич). Командувач 18-ї армії здійснив рішучий маневр. Він зосередив війська на правому фланзі, залишивши тільки дві дивізії для прикриття решти смуги оборони армії. Прорив спочатку був успішним, але противникові вдалося підтягнути резерви та призупинити наступ радянських військ. Місяць тривали напружені бої в горах. У ході боїв у Карпатах війська 1-го та 4-го Українських фронтів 14 жовтня перетнули довоєнні кордони УРСР і повністю визволили територію республіки від окупантів [21]. Символічно, що це відбулося на православне свято Покрови Святої Богородиці, покровительки славного війська Запорізького та всіх українських вояків. У 2014 р. у цей день, 14 жовтня, Указом Президента України встановлено державне свято – День захисника України.

За задумом Ставки ВГК, що сформувалася на початок жовтня (Директиви Ставки ВГК № 205156 від 1 жовтня 1944 р. 4-му Українському фронту та № 220234 від 3 жовтня 1944 р. 2-му Українському фронту), подолання Східних Карпат мало бути здійснено в результаті погоджених фронтових операцій 4-го та 2-го Українських фронтів [22]. Для координації їх дій був призначений Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко.

Головна роль в операції відводилася 2-му Українському фронту. Його ударне угруповання мало завдати удар з Оредеа-Маре в напрямі Дебрецен – Ніредьгазе – Чоп з метою оточити та знищити у взаємодії з 4-м Українським фронтом трансільванське угруповання противника. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація далекої дії. На підготовку операції були спрямовані значні резерви Ставки, запаси матеріальних засобів військ обох фронтів доведені до 3,5 боєкомплектів, 7 заправок паливно-мастильних матеріалів, 29 добовидач продовольства [23]. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація далекої дії.

Дебреценська наступальна операція 2-го Українського фронту розпочалася не зовсім вдало. Наступ 6-ї танкової та 27-ї армії, який розпочався 2 жовтня, був зупинений потужними контрударами ворожих військ. Ситуація змінилась 6 жовтня, коли до наступальних дій приєдналася кінно-механізована група генерала І. Плієва. Рухомі війська 2-го Українському фронту вже 8 жовтня вийшли на підступи до м. Дебрецен і створили реальну загрозу оточенню німецьких військ у Трансільванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати з 9 жовтня відведення військ перед правим крилом 2-го фронту, а з 15 – із Закарпаття.

Того ж дня відновили наступ і почали переслідування ворога війська 4-го фронту. 16 жовтня був визволений Рахів, 24 – Хуст та Свалява, 26 – Мукачеве, а 27 – Ужгород. 28 жовтня 1944 р. територія України, у сучасних кордонах, була повністю очищена від німецьких окупантів [24].

Результатами операції в Закарпатті стала поразка армійської групи «Хейнрици» (втрати: вбиті та поранені – 62 240 осіб, полонені 31 360; 185 танків і штурмових гармат

(у т. ч. 46 захоплено), 1 450 гармат і мінометів (у т. ч. 912 захоплено). Радянські війська здолали Головний Карпатський хребет, відвоювали Закарпатську Україну та вступили на територію Чехословаччини. Втрати військ 1-го та 4-го Українських фронтів в операції становили: безповоротні – 28 273 особи, в т. ч. 1 630 із складу 1-го Чехословацького армійського корпусу, санітарні – 103 437 осіб, у т. ч. 4 069 чехів і словаків [25].

Підсумовуючи викладений фактологічний та статистичний матеріал, автори хотіли привернути увагу наукової спільноти до того питання, що подолання Червоною армією Карпат у вересні – жовтні 1944 р., визволення Закарпатської України та приєднання її до УРСР здійснено в результаті кількох операцій груп фронтів. При цьому проведена у вересні спільна операція 4-го Українського фронту та частини військ 1-го Українського фронту очікуваних результатів не принесла. Загальна мета була досягнута в жовтні в ході фронтових наступальних операцій: Карпатсько-Ужгородської 4-го Українського фронту та Дебреценської 2-го Українського фронту. Вони здійснювались узгоджено за замислом Ставки ВГК під єдиним керівництвом, дії фронтів контролював та погоджував представник Ставки. На нашу думку, правомірно повернутися до назви цієї спільної операції фронтів, яка вживалась у спеціальній воєнно-історичній літературі в 50 – 60-х рр. XX ст. – Дебреценсько-Ужгородська стратегічна наступальна операція.

Задумана спочатку як наступальна операція двох армій, Східно-Карпатська операція з часом набула стратегічного значення. Наступ радянських військ розгорнувся на 300 км по фронту та майже 250 км в глибину. Завдавши поразки великому угрупованню противника, війська 1-го і 4-го Українських фронтів завершили вигнання окупантів із західних областей України, визволили Закарпатську Україну та увійшли в райони Східної Словаччини. Подолання Східних Карпат відкрило перед радянськими військами перспективу вигнання німецьких загарбників із Чехословаччини і виходу на підступи до Німеччини.

Джерела та література:

1. Гречко А.А. *Через Карпаты* / А.А. Гречко. – М.: Воениздат, 1972. – С. 6; *За освобождение Чехословакии* / А.Н. Грылев, В.П. Морозов, Д.Ф. Рыжаков, В.В. Гуркин. – М., 1965.
2. Свобода Л. *От Бузулука до Праги* / Л. Свобода. – М., 1984.
3. Москаленко К.С. *На юго-западном направлении* / К.С. Москаленко. – М.: Наука, 1972.
4. *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне, 1941 – 1945*. М.: Воениздат, 1958. – Т.3. – С. 592 – 594.
5. *Итоги дискуссии о (Директиве Ставки ВГК. №2 04670 від 3.09.1944 г.) стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.* / *Военно-исторический журнал*. – 1987. – № 10. – С. 8 – 24.
6. Гуркин В.В. *Стратегические и фронтовые операции Красной Армии* / В.В. Гуркин // *Военно-исторический журнал*. – 1998. – №2. – С. 12 – 25.
7. Безсмертя. *Книга Пам'яті України 1941 – 1945*. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 342; Безродний Є.Ф. *Східно-*

Карпатська наступальна операція 1944 року / Україна в полум'ї війни: 1941 – 1945. – К.: Україна, 2005. – С. 363 – 371; Рєпін І.В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.): Автореф. дис. к.і.н... – Л., 2007.

8. *Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – С. 727 – 730.*
9. *Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. Кн. 2. / С.М. Штеменко.– М.: Воениздат, 1974. – С. 324.*
10. *Конев И.С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945 / И.С. Конев. – М.: Воениздат, 1987. – С. 306.*
11. *Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы. – М.: Госполитиздат, 1960. – С. 181 – 186.*
12. *За освобождение Чехословакии – М.: Воениздат, 1965. – С. 53.*
13. *Конев И.С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945 / И.С. Конев. – М.: Воениздат, 1987. – С. 316.*
14. *Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. Кн. 2. / С.М. Штеменко – М.: Воениздат, 1974. – С. 333.*
15. *ЦАМО РФ – Ф. 48-А. – Оп. 1795. – Д. 14. – Л. 48.*
16. *Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. IV (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А.Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 171.*
17. *ЦАМО РФ. – Ф. 244. – Оп. 3000. – Д. 635. – Л. 6, 13, 34, 35.*
18. *Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской германии и войск бывших ее сателитов на советско-германском фронте за период 1941 – 1945 гг. – Вып. 4. – М., 1956. – С.152 – 153.*
19. *История Второй мировой войны 1939 – 1945 гг.: В 12 т. / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М.: Воениздат, 1973 – 1982. – Т. 9: Освобождение территории ССР и Европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии. – М., 1978. – 165 с.*
20. *Гуркин В.В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / В.В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 12 – 25.*
21. *Комсомольская правда. – 1944. – 15 октября.*
22. *Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. IV (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968.. – С. 181, 197.*
23. *Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – С. 727.*
24. *Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 341.*
25. *Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. – М.: Вече, 2009. – С. 101.*

© Валерий ГРИЦЮК,
© Александр ЛЫСЕНКО

ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНЫЕ ОПЕРАЦИИ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Освещаются особенности подготовки и этапы проведения операций Красной армии в Восточных Карпатах осенью 1944 г. Акцентируется внимание на том, что Восточно-Карпатская стратегическая наступательная операция проводилась 8 сентября – 28 октября 1944 г. с целью разгрома немецких и венгерских войск в Восточных Карпатах и оказания помощи Словацкому национальному восстанию. Состояла из Карпатско-Дуклинской и Карпатско-Ужгородской фронтовых наступательных операций.

Ключевые слова: 1944 г.; Восточно-Карпатская операция; Карпатско-Дуклинская операция; Карпатско-Ужгородская операция; 1-й и 4-й Украинские фронты; Чехословацкий армейский корпус.

© Valery GRITSYUK,
© Aleksandr LYSENKO

FINAL OPERATIONS OF RED ARMY IN UKRAINE

Large tracts of military-historical literature highlights preparation and stages of operations of the Red Army in Eastern Carpathians in autumn 1944.

In modern Ukrainian historiography established this approach. The troops of the 4th Ukrainian Front and 38th Army of the 1st Ukrainian Front after the preparatory activities have resumed active offensive operations 9 and 8 of September, 1944. In modern literature, these actions is called the Battle of the Dukla Pass (September, 8 – October, 28, 1944), which consisted of the Carpathian-Duklinska and Carpathian-Uzhgorod front offensive operations, which resulted in Soviet troops defeated Chief Carpathian mountain range and freed Transcarpathian Ukraine.

Military and political situation prevailing at the beginning of autumn 1944 was determined by the fact that Germany lost almost all of its allies in Europe, was virtually complete international isolation. Block countries around the Third Reich was on the brink of collapse.

By September 1944 the Red Army liberated from Nazi invaders almost all of the pre-war territory of the Ukrainian SSR, with the exception of some areas of Carpathians. Combat operations were moved to Eastern Europe, freed most of Poland and Romania. Soviet troops approached to East Prussia, Czechoslovakia, Hungary, Yugoslavia and Bulgaria.

However, the political factors entered. August 29, 1944 in Slovakia uprising broke out. The part of the Slovak army and many garrisons of cities added to it.

The main factor that influenced the decision to hold Battle of the Dukla Pass, was the Slovak National Uprising. A role in this belongs to the commander of the 1st Ukrainian Front, Marshal Ivan Konev.

The Battle of the Dukla Pass held September, 8 – October, 28, 1944, consisted of the Carpathian-Duklinska and Carpathian-Uzhgorod operations.

Conceived originally as offensive two armies, the Battle of the Dukla Pass eventually gained strategic importance. The Soviet troops deployed at 300 km in front and almost 250 km in depth. The troops of the 1st and 4th Ukrainian fronts completed expulsion of the occupants from the western regions of Ukraine, Transcarpathian Ukraine was liberated and entered the region of Eastern Slovakia. Bridging Eastern Carpathians opened up the prospect of Soviet troops expulsion of German occupants of Czechoslovakia and exit the approaches to Germany.

Keywords: *1944, Battle of the Dukla Pass; Carpathian-Duklinska operation; Carpathian-Uzhgorod operation; 1st and 4th Ukrainian fronts; 1st Czechoslovak Army Corps .*

УДК 930.1/94(477)«1942/1944»:069(8)

© **Володимир СІМПЕРОВИЧ**

**НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ЕКСПОЗИТАРНОМУ ВИМІРІ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»**

Висвітлюються характерні особливості експозитарної ретрансляції в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» стратегічних і фронтових наступальних ініціатив Червоної армії на українських теренах під час Другої світової війни; відтворюється джерельно-музеальне, подієво-фактуальне та біографічно-просопографічне підґрунтя експозиційного наративу про вигнання нацистсько-фашистських загарбників з території України.

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», головна експозиція, визволення України, наступальні операції Червоної армії.

Серед розлогого переліку стратегічних і фронтових наступальних операцій радянських військ, що були проведені після докорінного зламу у Великій Вітчизняній війні, поважне місце посідають визвольні стратегічні ініціативи, проведені на українських теренах у грудні 1942 – жовтні 1944 рр. Вирішальність, запеклість і жорстокість баталій дають нам право називати їх визначними.

Визволення території України Червоною армією широко висвітлювалося в радянській та пострадянській історіографії, мемуарній літературі, засобах масової інформації. Проте в музеєзнавчому ракурсі ця тема розглядалася лише фрагментарно [1]. З огляду на це існує нагальна потреба комплексної характеристики експозитарного висвітлення в головній експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» особливостей бойових дій радянських військ на території України наприкінці 1942 – 1944 рр.

Музейними засобами, що ґрунтуються на інформативно багатій історіографічно-джерельній базі, експозиційно-просторові площі трьох залів музею репрезентують значення подій, що знаменують вигнання гітлерівських окупантів із території України.

У залах Меморіалу – десятому, одинадцятому та дванадцятому – висвітлюються героїчні сторінки визволення військами Червоної армії українських теренів. Крім того, вузлові аспекти проблеми розкриваються і в інших залах музею. Матеріали Меморіального комплексу – мапи й схеми бойових дій, кінодокументи, оригінальні світлини, реліквії війни, фронтова періодика, документи, епістолярна колекція – яскраво й переконливо змальовують картини запеклих боїв за Україну, розповідають про подвиги та жертвовність, відтворюють образи воїнів.

Експозиційна нарація базується на здобутках вітчизняної та світової історіографічної думки, на архівних документах та переконливих музеаліях. Своєрідним символічно-образним стрижнем та художньо-історичним деталізатором подій війни слугує так звана «Дорога війни», яка створює додатковий ефект занурення в добу воєнного лихоліття.

Визволити українські терени від гітлерівських загарбників війська Червоної армії намагалися ще наприкінці 1941 р. – на початку 1943 р.

Перша спроба відбулася в грудні 1941 р. – травні 1942 р. 7 грудня 1941 р. Ставка ВГК затвердила план Керченсько-Феодосійської десантної операції (25 грудня 1941 р. – 2 січня 1942 р.) – стратегічного наступу військ 51-ї і 44-ї армій Закавказького (з 30 грудня 1941 р. – Кавказького) фронту, Чорноморського флоту та Азовської військової флотилії [2]. У результаті першої масштабної десантної операції радянські війська визволили Керченський півострів, відтягнули частину ворожих сил від героїчного Севастополя та унеможливили вторгнення на початку січня 1942 р. гітлерівців на Кавказ з району східно-кримського узбережжя. На жаль, через серйозні недоліки під час планування та проведення Керченсько-Феодосійської операції Червона армія втратила майже 42 тис. бійців і командирів [3]. Це 50,83 % від її загальної чисельності на початку територіально-тактичної офензиви. Втрати техніки та озброєння становили – 35 танків (81,28 %), 133 гармати та міномети (29,29 %), 39 бойових літаків [4]. 15 січня 1942 р. гітлерівці перейшли у наступ, змусивши радянські війська залишити Феодосію та відступити на Ак-Монайський перешийок, що значно погіршило оперативні умови для підготовки наступу з визволення Кримського півострова. У лютому – квітні 1942 р. війська Кримського фронту (створений 28 січня 1942 р. у результаті реорганізації Кавказького фронту) неодноразово здійснювали спроби наступу на територію Криму. У той же час Чорноморський флот здійснив п'ять десантів тактичного значення на чорноморське узбережжя [5]. У травні 1942 р. ситуація на цій ділянці радянсько-німецького фронту загострилася. Розпочалася Кримська оборонна операція (8 – 19 травня 1942 р.), яка закінчилася катастрофічною поразкою Червоної армії. Уже до 15 травня гітлерівці взяли Керч і розгромили дві радянські армії (47-му та 51-шу). Усього впродовж травня 1942 р. Червона армія в Криму втратила 176 тис. 566 осіб, 347 танків, 3 476 гармат і мінометів та 400 літаків [6]. Залишки військ Кримського фронту переправилися на Таманський півострів. Близько

18 тис. бійців і командирів спустилися в Аджимушкайські каменярні, сподіваючись на майбутню евакуацію морем на Кавказ. Однак ці сподівання виявилися марними, і до кінця жовтня 1942 р. румунські й німецькі війська поступово зліквідували всіх аджимушкайських оточенців [7].

Про ці події розповідають окремі експозиційно-просторові вузли п'ятого залу Меморіального комплексу «Бойові дії на Кримському півострові. Оборона Севастополя і Керчі». Карти, пресові джерела, документи, світлини та речі переконливо передають атмосферу боїв у Криму, персоніфікують їх учасників [8]. Так, наприклад, експонуються особові матеріали капітан-лейтенанта П.Л. Єгорова – командира розвідгрупи штабу Чорноморського флоту. Павло Лазаревич Єгоров – випускник Військово-морського училища ім. М.В. Фрунзе, учасник радянсько-фінляндської війни. Початок Великої Вітчизняної війни зустрів на Балтиці. Учасник оборони дальніх підступів до Ленінграда. У жовтні 1941 р. переведений на Чорноморський флот і призначений командиром розвідгрупи. У грудні 1941 р. очолив оперативну групу розвідвідділу Чорноморського флоту, яка отримала завдання першою висадитися у Феодосії під час десантної операції. 29 грудня 1941 р. група десантувалася на причали феодосійського порту, захопила склад, приміщення комендатури, де були бойові прапори та документи, у тому числі й так звана «Зелена папка Герінга». Командир був нагороджений орденом Червоного Прапора. У березня 1942 р. П.Л. Єгоров очолив розвідгрупу, що висадилася в Судак. У бою отримав тяжке поранення. Улітку 1942 р. переведений на Північний флот. Виконував завдання із стратегічної розвідки, займався підготовкою союзницьких конвоїв і їхньою відправкою із Великобританії та Ісландії. У першій половині 1944 р. – член групи радянських військових спеціалістів, які займалися питаннями відкриття Другого фронту. По війні 15 років перебував на дипломатичній роботі. Фото, посвідчення та щоденник П.Л. Єгорова представлені в головній експозиції музею [9].

Серед учасників тактичних висадкових операцій на Кримський півострів був капітан-лейтенант І.Ф. Литовчук – командир окремої роти 3-го відділу штабу Чорноморського флоту, світлина і документи якого експонуються в четвертому залі Меморіалу [10]. Іван Федорович Литовчук у 1930-х рр. працював столяром у державному пароплавстві Києва, закінчив Ленінградське військово-морське училище ім. М.В. Фрунзе. На початку Великої Вітчизняної війни капітан-лейтенант І.Ф. Литовчук – начальник відділення плавзасобів Дніпровської військової флотилії, з жовтня 1941 р. – старший помічник начальника плавбази «Україна» Чорноморського флоту, пізніше – командир окремої роти 3-го відділу штабу Чорноморського флоту. З 20 листопада до 5 грудня 1941 р. провів 12 рейдів у тил ворога в районі Балаклава – Комари – Алсу. З 5 до 7 січня 1942 р. особисто керував вуличними боями під час тактичної десантної операції в Євпаторії. Упродовж трьох діб знищив десятки гітлерівців, вивів з оточення чотирьох бійців. 16 січня 1942 р. важко поранений зумів з розвідниками перейти лінію фронту на ділянці Мекензієвих Гір з цінними розвідданими. Нагороджений орденом Червоного Прапора. У липні 1942 р. зник безвісти.

З 5 січня до 18 травня 1942 р. брав участь у боях на Кримському півострові підполковник П.С. Охремушко – начальник штабу 396-ї стрілецької дивізії 51-ї армії Кримського фронту, особисті документи та речі якого представлені в експозиції [11]. У 1930-ті рр. служив у штабі Київського військового округу. У липні 1940 р. призначений командиром 265-го гірськострілецького полку 20-ї гірськострілецької дивізії Закавказького військового округу. З жовтня 1941 р. – начальник штабу 396-ї стрілецької дивізії. 5 січня 1942 р. частина сил з'єднання, подолавши вкриту кригою Керченську протоку, зосередилася в районі с. Парпач, а 16 січня вступила в бій з ворогом у районі станції Владиславівка (Кримський півострів). Після жорстоких боїв дивізія відійшла на Ак-Монайські позиції. 19 березня 1942 р. частини з'єднання знову вступили в бій, з 24 квітня – вели бойові дії в районі Аджимушкаю. 18 травня 1942 р. вони переправилися на Тамань. Згодом полковник П.С. Охремушко воював на Кавказі, визволяв Крим. З листопада 1944 р. – заступник начальника Вищої офіцерської школи Війська Польського. По війні мешкав у Києві.

Підсумковою експозиційною проекцією історії бойових дій на Кримському півострові, переконливим художньо-просторовим рішенням, що підкреслює жертвність і звитягу воїнів Червоної армії, є просторова композиція в п'ятому залі, присвячена захисникам Аджимушкайських каменоломень у районі Керчі. В її основі – рештки зброї, військового спорядження й особисті речі захисників Аджимушкаю [12]. Над експозитарним конструктом промовисте вкарбування радіограми командира гарнізону Центральних Аджимушкайських каменоломень полковника П.М. Ягунова від 24 травня 1942 р.: «Увага, увага, увага! Усім! Усім! Усім народам Радянського Союзу! Ми, захисники міста Керчі, задихаємося від газу, вмираємо, але в полон не здаємося».

Чергові спроби визволення окремих теренів України були здійснені у січні 1942 р. – лютому 1943 р. На цьому етапі ареною кровопролитних визвольних боїв Червоної армії стала Харківщина. Загалом радянськими військами на її території було проведено три наступальні операції. Унаслідок необ'єктивної оцінки обставин і прорахунків радянського командування своєї мети не досягли Барвінківсько-Лозівська операція у січні 1942 р., Харківська битва у травні 1942 р. та Харківська фронтова наступальна операція у лютому 1943 р.

Кілька рядків із історії цих наступальних ініціатив Червоної армії. Після перемоги під Москвою окрилений успіхом Й. Сталін віддав наказ про продовження контрнаступу на різних ділянках німецько-радянського фронту. Це спричинило нові поразки Червоної армії. Так, катастрофою закінчилася Барвінківсько-Лозівська наступальна операція. При її проведенні війська шести армій двох фронтів Південно-Західного напрямку зазнали тяжких втрат [13]. Попри це бійці та командири виявляли масовий героїзм та відвагу. Так, наприклад, на експозиційній площі четвертого залу Меморіалу – світлина та лист до сестри старшого лейтенанта П.С. Онопрійка – командира роти 434-го стрілецького полку 169-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, який під час проведення Барвінківсько-Лозівської наступальної операції знищив 36 гітлерівців. Пізніше – брав участь у Сталінградській і Курській битвах, визволяв Лівобережну Україну. Загинув у вересні 1943 р. [14].

Надзвичайно запеклі бої відбувалися й у лютому 1942 р. Промовистий доказ – матеріали в експозиції десятого залу музею лейтенанта Я.П. Петренка – командира стрілецького взводу 1069-го стрілецького полку 300-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Південно-Західного фронту – фото; посвідчення, залите кров'ю; лист свідка до ЦК ЛКСМУ про його загибель [15]. 16 лютого 1942 р. лейтенант Я.П. Петренко загинув у бою за с. Богородичне Печенізького району Харківської області, відбивши атаки двох рот ворога. Коли надійшла допомога, на тілі командира знайшли 34 рани від куль. У листі старшого лейтенанта О. Линника, свідка цієї події, читаємо: «...Біля нього лежало 8 трупів німецьких солдат, так помер славний син українського народу, захищаючи свою рідну Україну...»[15].

При проведенні наступальної операції зразки героїзму виявляли не тільки окремі військовослужбовці, а й цілі частини та з'єднання. Так, Наказом Народного комісара оборони СРСР 87-та стрілецька дивізія (командир – Герой Радянського Союзу полковник О.І. Родимцев) за виявлену відвагу отримала почесне звання «гвардійської» і була перейменована у 13-ту гвардійську стрілецьку дивізію [16]. Пізніше, вже генерал-майор, Олександр Ілліч Родимцев відзначиться на Курській дузі. Вісім днів і ночей вів кровопролитні бої під Прохорівкою його 32-й гвардійський корпус 5-ї гвардійської армії Воронезького фронту. Згодом – участь в боях за остаточне визволення Харкова. В експозиції десятого залу Меморіального комплексу – фото генерала О.І. Родимцева [17].

Проте, незважаючи на катастрофічний фінал, під час Барвінківсько-Лозівської операції від окупантів була визволена низка районів Харківської області [18].

Нищівної поразки зазнала Червона армія й у Харківській операції, що відбулася у травні 1942 р. У жорстоких боях загинуло 170 тис., у полон потрапило 240 тис. бійців і командирів [19]. Про цю трагічну сторінку розповідають експозиційні ніші четвертого залу Меморіалу над Дніпром. У цій нещадній битві гинули рядові бійці, командири й навіть армійське командування. На світлині, що експонується, – командувач військ 6-ї армії Південно-Західного фронту генерал-майор О.М. Городнянський та член Військової ради армії, бригадний комісар О.Й. Власов. На фронті з перших днів війни. Учасники Барвінківсько-Лозівської та Харківської операцій. Під час останньої – загинули [20]. Поруч в експозиції – орденська книжка генерал-майора Л.В. Бобкіна – командувача армійської оперативної групи Південно-Західного фронту, який також загинув під час Харківської наступальної операції, прориваючись з оточення [21].

Запеклі бої на теренах Харківщини продовжувалися й у червні 1942 р. Так, 22 червня 1942 р. у бою поблизу с. Іванівка старший лейтенант І.Ф. Селедцов – командир батальйону 156-ї танкової бригади 38-ї армії Південно-Західного фронту повів підрозділ у контратаку, в ході якої було підбито 8 танків, знищено 2 гармати, значну кількість живої сили ворога. У цьому бою відважний командир загинув. Посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У музеї експонується його фото та грамота Героя Радянського Союзу [22].

Харківська наступальна операція проводилася з 2 лютого до 3 березня 1943 р. У другій половині лютого 1943 р. війська Воронезького і Південно-Західного фронтів

продовжували наступ на харківському напрямі з метою вийти до Дніпра й ізолювати донбаське угруповання ворога від інших його військ на території України [23]. Уже 14 лютого 1943 р. запеклі бої точилися поблизу Харкова. 15-й танковий корпус і діюча разом із ним 160-та стрілецька дивізія у ніч проти 16 лютого 1943 р. увірвалася на східну околицю Харкова і зав'язали бій у місті. Танкісти 15-го танкового корпусу і піхота 160-ї стрілецької дивізії о 10-й годині ранку 16 лютого прорвалися на площу Дзержинського і з'єдналися з частинами 183-ї стрілецької дивізії. Таким чином, на ранок 16 лютого 1943 р. залишки гарнізону Харкова були розчленовані на декілька ізолюваних груп і знищувалися по частинах [24]. Одночасно, зламавши відчайдушний опір гітлерівців, у ніч проти 15 лютого 1943 р. на околиці Харкова прорвалися з півночі 183-тя стрілецька дивізія, а з південного сходу – 62-га гвардійська стрілецька дивізія. Частини 340-ї стрілецької дивізії захопили в районі Холодної гори Лагерну вулицю. Вранці почався безпосередній штурм міста. Бої точилися весь день, Харків було визволено [25].

25 лютого 1943 р. війська Центрального фронту перейшли в наступ на хутір Михайлівський, Новгород-Сіверський. Війська цього фронту підходили до Севська, а кінно-стрілецька група генерала В.В. Крюкова досягла рубежу Десни у районі Новгород-Сіверського [26]. Але вороже командування завдало контрудару двома танковими угрупованнями з району Краснодар і Полтави по військах Воронежського та Південно-Західного фронтів. Так стратегічна ініціатива на кінець лютого 1943 р. була знову перехоплена ворогом. У результаті контрнаступу противникові вдалося призупинити наступ з'єднань та частин Південно-Західного фронту, завдати серйозних ударів військам його правого крила (6-ї армії), відкинути їх за р.Сіверський Донець і вийти в тил наступаючим формуванням Воронежського фронту. Ставка ВГК своєчасно не зупинила просування військ Воронежського фронту, армії якого продовжували наступати до 3 березня 1943 р., у той час як ворог заходив йому в тил. Війська центру та лівого крила Воронежського фронту до 4 березня 1943 р. вийшли на рубіж Суми – Лебедин – Опішня – Охоче. 4 березня 1943 р. німецькі з'єднання перейшли у наступ, завдали ударів на Харків і Белгород. Війська лівого крила Воронежського фронту, що не встигли закріпитися на досягнутих рубежах, почали відхід. За таких умов розгорталася Харківська оборонна операція. Вона була проведена 4 – 25 березня 1943 р. військами лівого крила Воронежського фронту (командувач – генерал-полковник П.І. Голиков) та військами 6-ї армії Південно-Західного фронту (командувач – генерал-полковник М.Ф. Ватутін) для відбиття контрнаступу німецько-нацистських військ у районі Харкова. У проведенні операції взяли участь війська 40-ї (командувач – генерал-лейтенант К.С. Москаленко), 69-ї (командувач – генерал-лейтенант М.І. Казаков), 3-ї танкової (командувач – генерал-лейтенант П.С. Рибалко) і 6-ї (командувач – генерал-лейтенант Ф.М. Харитонов) армій [27]. 14 березня 1943 р. командувач військ Воронежського фронту генерал-полковник П.І. Голиков віддав наказ залишити Харків. З'єднання 3-ї танкової армії, що обороняли місто, опинилися в оточенні. Лише 16 березня 1943 р. війська 3-ї танкової армії з запеклими боями вирвалися з оточення і відійшли за р. Сіверський Донець, де 17 березня 1943 р. були включені до складу військ Південно-Західного

фронту [28]. Отже, 16 березня 1943 р., після тяжких і кровопролитних боїв, радянські війська змушені були знову залишити Харків.

Під час Харківської наступальної операції відзначилася 69-та армія генерал-лейтенанта В.Д. Крючонкіна. Навіть не закінчивши формування, у складі Воронежського фронту, у ході операції розгромила з'єднання ворога південно-західніше м. Новий Оскол і у взаємодії з 38-ю армією визволила м. Вовчанськ (9 лютого 1943 р.). Розвиваючи наступ, її війська форсували р. Сіверський Донець, у взаємодії з 3-ю танковою та 40-ю арміями визволили Харків (16 лютого 1943 р.) і на початку березня 1943 р. вийшли в район південно-східніше Опішні та південно-західніше Валки – Шарівки. У ході Харківської стратегічної оборонної операції з'єднання і частини армії у взаємодії з іншими об'єднаннями фронту впродовж трьох діб відбивали контрнаступ ворожих військ. Але під ударами переважаючих сил ворога змушені були відійти на лівий берег р. Сіверський Донець на рубіж Шишино – Безлюдівка, де зупинили його подальше просування. З 20 березня 1943 р. виснажена армія була відведена у резерв фронту. На початку Курської битви армія – у другому ешелоні Воронежського фронту. З 18 липня 1943 р. вела бойові дії у складі Степового фронту. У ході Белгородсько-Харківської наступальної операції війська 69-ї армії знову брали участь у визволенні Харкова [29]. В експозиції десятого залу «Сталінградська битва. Битва за Кавказ. Курська битва. Початок масового вигнання ворога з України» – орденська книжка № 220347 генерал-лейтенанта В.Д. Крючонкіна – командувача військ 69-ї армії Степового фронту [30]. У роки Великої Вітчизняної війни командував 5-м кавалерійським корпусом, потім – 20-ю, 69-ю, 33-ю арміями. Учасник Сталінградської та Курської битв. Визволяв Україну, Білорусію, Польщу. Дійшов до Берліна.

Датою початку повного визволення України від нацистських загарбників вважається 18 грудня 1942 р., коли Червона армія очистила перші населені пункти України. У результаті Середньодонської наступальної операції (16 – 30 грудня 1942 р.) війська 1-ї гвардійської та 6-ї армій, 17-го танкового корпусу Південно-Західного фронту у 20-х числах грудня 1942 р. остаточно визволили північно-східну частину Ворошиловградської (нині Луганської) області з м. Мілове. Першим населеним пунктом в Україні, до якого 18 грудня 1942 р. ввійшли бійці 573-го стрілецького полку 195-ї стрілецької дивізії, стало с. Півнівка Міловського району. 21 грудня 1942 р. командування 4-го гвардійського стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії доповідало, що «...корпус, виконуючи поставлене завдання, досяг передовими частинами Марківка – Півнівка, вис. 186,6, Свобода, Ожинівка, Манькове – Калитвенське» [31]. У другій половині січня 1943 р., розвиваючи стратегічний успіх, війська Південно-Західного фронту ввійшли на територію Харківської області та вийшли на рубіж р. Сіверський Донець [32].

Успішні бойові дії радянських військ під Сталінградом, на Кавказі й Курській дузі створили передумови до корінного перелому у Великій Вітчизняній війні, дали можливість у ході літньо-осінньої кампанії 1943 р. приступити до визволення України. Разом з тим остаточний злам на німецько-радянському фронті визначився у боях на українських теренах із виходом радянських військ до Дніпра.

3 серпня 1943 р. на південь від Курська війська Воронежського та Степового фронтів розпочали Белгородсько-Харківську операцію, яка тривала 20 днів і завершилася взяттям Харкова 23 серпня 1943 р. [33]. У цих боях відзначилася 6-та гвардійська армія Воронежського фронту генерал-лейтенанта Івана Михайловича Чистякова. Він провів армію через багато важливих бойових операцій. Першою з них була Харківська оборонна операція в березні 1943 р. Потім – Курська битва, тісна взаємодія з 5-ю танковою армією в районі Прохорівки, операція «Полководець Рум'янцев» (кодова назва Белгородсько-Харківської операції), в якій 6-та гвардійська армія знову перебувала на напрямі головного удару військ Воронежського фронту. За п'ять днів її частини просунулися на 100 км, визволили м. Богодухів. Генерал І.М. Чистяков відразу переніс туди свій КП і спрямував армію в обхід Харкова. В експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років – фото та компас Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта І.М. Чистякова – командувача військ 6-ї гвардійської армії Воронежського фронту [34].

У той час, як війська Воронежського фронту вели жорстокі бої з противником на півдні від Богодухова та в районі Охтирки, Степовий фронт безпосередньо розвивав наступ на Харків. Особливо напружені бої тривали з 18 до 22 серпня 1943 р. [35]. 23 серпня 1943 р. із заходу в місто ввірвалися 89-та гвардійська стрілецька дивізія генерал-майора М.П. Серюгіна (в експозиції – фото генерала), яка пізніше отримає почесне найменування «Харківська», та 107-ма стрілецька дивізія полковника П.М. Божка 53-ї армії [36]. З півночі й північного сходу ворога тіснили з'єднання 69-ї та 7-ї гвардійської армій [37]. Гвардійці-«серюгінці», прорвавшись Колочківською вулицею до центральної частини міста, підняли на споруді Держпрому Червоний прапор [38]. На світлині зафіксований момент, коли майор В.А. Мурадян – заступник начальника політвідділу 89-ї стрілецької дивізії Степового фронту – у визволеному місті встановлює стяг [39]. З різними людьми зводила його доля на фронтових дорогах. Серед них – Олександр Твардовський. Книга «Василь Тьоркін» з автографом автора нагадує про це знайомство [40].

22 серпня 1943 р. гітлерівці почали відходити з району Харкова. На 12 годину 23 серпня 1943 р. війська Степового фронту за сприяння військ Воронежського і Південно-Західного фронтів повністю визволили Харків. Ця подія мала особливе значення, адже попередні дві спроби очистити від ворога колишню столицю України були невдалими [41]. Частина угруповання, що обороняла місто, була знищена, друга – відступила. Взяття Харкова вінчало гігантську битву на Курській дузі [42]. Курська битва була прологом загального стратегічного наступу радянської армії, визволення Лівобережної України та Донбасу.

У спеціальному випуску «Здрастуй, Харків!» газети «Радянська Україна» за 26 серпня 1943 р. хвилюючі слова в статті «Друже-харків'янине!»: «Україна визволяється. Глянь, друже мій, в морок ночі, крізь дим бою: ось він виник з імли, твій, визволений з ярма окупації Харків... Зараз він зраний, пошматований, але живий... і його серце б'ється радістю перемоги, радістю воскресіння» [43].

Метою Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції (26 серпня–30 вересня 1943 р.) було визволення Лівобережної України, вихід до Дніпра в середній течії, форсування ріки з ходу і відповідно захоплення плацдармів на правому березі. Операцію здійснювали війська Центрального (командувач – генерал К.К. Рокоссовський), Воронежського (командувач – генерал М.Ф. Ватутін) та Степового (командувач – генерал І.С. Конєв) фронти. У рамках Чернігівсько-Полтавської стратегічної операції були проведені Чернігівсько-Прип'ятська, Сумсько-Прилуцька і Полтавсько-Кременчуцька фронтові операції. Особливості їхнього проведення та втілення віддзеркалені в експозитарному просторі Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Після завершення Белгородсько-Харківської операції війська Воронежського фронту без будь-якої паузи розгорнули наступ на сумському напрямі. В експозиції залу «Визволення Лівобережної України та Донбасу. Битва за Дніпро. Визволення Києва» – Наказ Верховного Головнокомандувача генералу армії М. Ватутіну з нагоди визволення військами Воронежського фронту обласного центру України м. Суми (листівка від 2 вересня 1943 р.) [44]. Поруч – світлина «Жителі Сумщини з визволителями» [45]. Суми визволяла 38-ма армія під командуванням генерал-лейтенанта Н.Є. Чибісова, що першою вийшла до р. Псел. Бої за Суми носили запеклий характер. Саме під цим українським містом загинув заступник командира 2-го дивізіону 911-го артилерійського полку 340-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії Воронежського фронту старший лейтенант В.Я. Скороходов – випускник 1-го Київського артучилища 1941 р. Брав участь в оборонних боях під Житомиром, Києвом і Конотопом, у визволенні Харкова. В експозиції – лист матері від фронтового побратима О. Королькова: «Володя підірвався на міні під м. Суми 2 вересня 1943 р. ... Поховали ми Володю в селі Грицаківці, від м. Суми 10 км – зробили огradку і на пам'ятнику прибили листівочку – його...» [46].

У цей час 40-ва армія також вийшла до р. Псел і оволоділа населеними пунктами Пашков і Бикшинь; 47-ма армія великим клином просунулася вперед, зайнявши с. Новоселівка і вийшовши на підступи до м. Лебедин. 21 серпня 1943 р. всі армії Воронежського фронту відновили наступ. 22 серпня 1943 р. 47-ма армія, глибоко обійшовши м. Охтирка із заходу і південного заходу, оволоділа с. Веприк і підійшла до м. Зіньків, а 4-та гвардійська армія вийшла в район м. Котельва і форсувала р. Ворсклу південно-західніше м. Охтирки. Все охтирське угруповання ворога опинилося під загрозою повного оточення [47].

Завдання на швидке висунення до Дніпра і захоплення плацдармів на правому березі одержали війська всіх трьох фронтів – Центрального, Воронежського і Степового. Перший з них під командуванням генерала К.К. Рокоссовського, що діяв

на північній ділянці смуги наступу, мав завдати удару лівим крилом на Чернігів і далі на захід [48].

На новгород-сіверському напрямі зосереджували удар 2-га танкова армія, 65-та армія, а також частина військ 48-ї та 60-ї армій. 27 серпня 1943 р. гітлерівці залишили Сєвськ, але надалі бої набули затяжного характеру, й наступ сповільнився. У ці дні наземні війська одержували велику допомогу з боку авіації. Лютчики 16-ї повітряної армії, якою командував уродженець Чернігівщини генерал-лейтенант С.І. Руденко, тільки в перший день операції здійснили близько 1 200 вильотів удень і 400 вночі. В експозиції – фото та нагороди генерал-майора О.С. Виноградова – заступника командувача військ 16-ї повітряної армії Центрального фронту [49].

Швидкими темпами відзначився наступ 60-ї армії під командуванням генерала І.Д. Черняховського. У перший день наступу радянські війська заглибились у розташування ворога на 4 – 8 км. Наступного дня в бій вступив 9-й танковий корпус під командуванням генерал-майора Г.С. Рудченка, бійці якого зламали опір ворога й уже 29 серпня 1943 р. оволоділи Глуховом, а через день – Рильськом. 3 вересня 1943 р. радянські війська форсували р. Сейм і визволили Шостку, Кролевець, Путивль і Ворожбу, 6 вересня взяли важливий залізничний вузол Конотоп. У боях за Конотоп відвагу і мужність виявили бійці і командири 60-ї армії генерала І.Д. Черняховського. В одній з вітрин одинадцятого залу Меморіалу його матеріали – Грамота Героя Радянського Союзу, світлина, портфель і лінійка [50].

Іван Данилович Черняховський – видатний полководець, двічі Герой Радянського Союзу (17 жовтня 1943 р., 29 липня 1944 р.). У Червоній армії – з 1924 р. На фронтах Великої Вітчизняної війни – з червня 1941 р. Командував танковою дивізією, корпусом, армією і фронтом. Війська 60-ї армії відзначилися в Курській битві, під час форсування Десни, Дніпра, визволення України. 3 квітня 1944 р. очолив Західний, потім 3-й Білоруський фронти. У районі м. Мельзак (Східна Пруссія) І.Д. Черняховський був смертельно поранений і помер 18 лютого 1945 р. Бойовий генерал був похований у столиці Литви Вільнюсі – місті, яке він визволяв від ворога. У 1991 р. прах І.Д. Черняховського перенесли до Москви.

7 вересня 1943 р. війська Центрального фронту на ділянці довжиною 150 км визволили від ворога східний берег Десни й просунулися в глиб на 180 км. У ніч проти 9 вересня 1943 р. частини 65-ї та 48-ї армій форсували Десну і, відбивши у ворога кілька плацдармів на західному березі, зав'язали запеклі бої за Новгород-Сіверський [51]. Лише 16 вересня 1943 р. радянські з'єднання визволили це місто, а до кінця дня завершили форсування Десни й визволили кілька районів Лівобережної України. Деяких успіхів досягли війська 48-ї армії на північ від Новгород-Сіверського. Тут вони захопили шість невеликих плацдармів [52].

Уранці 20 вересня 1943 р. частини 148-ї і 181-ї стрілецьких дивізій Центрального фронту розпочали наступ на Чернігів, однак зустріли шалений опір. Уночі 21 вересня 1943 р. ударом із трьох сторін – сходу, півдня й заходу почався штурм міста. Першими на околицю Чернігова увірвалися підрозділи 271-го й 292-го стрілецьких полків 181-ї стрілецької дивізії [53]. О 5 годині частини 148-ї та 181-ї стрілецьких дивізій

вели бій уже в центрі міста, а о 6 годині ранку Чернігів був очищений від німецьких загарбників. Над визволеним містом замайорів червоний прапор, встановлений на будинку міської ради офіцером 3-го стрілецького батальйону 21-го стрілецького полку 181-ї стрілецької дивізії Д.І. Доможировим [54]. Після боїв за Чернігів радянські війська вже 21 вересня 1943 р. стали виходити до Дніпра.

Промовистим свідченням звитяги воїнів Червоної армії, які в запеклих боях визволили овіяне славою історії стародавнє місто України, є наказ Верховного Головнокомандувача з нагоди форсування Десни і визволення Чернігова (газета «Бойовий заклик» від 22 вересня 1943р.) [55]. Також в експозиції представлене посвідчення полковника А.А. Міщенка – командира 148-ї стрілецької дивізії 13-ї армії Центрального фронту [56]. На фронті він з липня 1941 р. Серед частин і з'єднань, які отримали почесні найменування «Чернігівських», – 148-ма стрілецька дивізія. З'єднання під його командуванням брало участь у Курській битві, пройшло з боями через усю Україну, визволяло Польщу, Чехословаччину, за що було нагороджено орденами Червоного Прапора і Суворова II ст.

Подяку Верховного Головнокомандувача з нагоди визволення м. Чернігів отримав старший сержант В.Т. Цис – помічник командира взводу 218-го гвардійського стрілецького полку 77-ї гвардійської стрілецької дивізії 61-ї армії Центрального фронту [57]. На війні – із серпня 1943 р., учасник визволення Лівобережної України. У ніч проти 27 вересня 1943 р. із групою бійців переправився через Дніпро, захопив і утримував рубіж, забезпечив подолання ріки підрозділами полку. За форсування Дніпра був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

На території Чернігівщини успішно діяли радянські розвідники. Так, група під командуванням майора К.С. Гнідаша – офіцера розвідувального відділу штабу Центрального (з 20 жовтня 1943 р. – 1-го Білоруського) фронту – вела розвідку й диверсійну роботу в Чернігівській і Київській областях. Їхні дані сприяли успішному форсуванню Десни та Дніпра. 19 червня 1944 р. загинув у бою з гітлерівцями. Звання Героя Радянського Союзу йому присвоїли посмертно (24 березня 1945 р.). В експозиції – його лист до товариша – Григорія Оліферовича Збанацького – командира партизанського загону ім. М.О. Щорса [58].

Партизани надавали значну допомогу Червоній армії в Чернігівсько-Полтавській наступальній операції. Упродовж жовтня 1942 р. – серпня 1943 р. партизанський загін ім. М.О. Щорса під командуванням Г.О. Збанацького на залізниці Київ – Ніжин – Чернігів, шосе Київ – Чернігів, на Деснянських та Дніпровських переправах розгромив і розсіяв 13 ворожих гарнізонів, висадив у повітря 12 мостів і 4 склади боєприпасів, пустив під укіс 9 ешелонів, збив 2 літаки. У серпні 1943 р. загін перетворився на партизанське з'єднання ім. М.О. Щорса. 11 – 12 вересня 1943 р. його підрозділи захопили 3 переправи на Десні й утримували їх до підходу частин Червоної армії. Загони з'єднання Г.О. Збанацького розгромили караван німецьких суден, знищили пароплав, катер і три навантажені баржі [59]. Упродовж 1944 – 1945 рр. Г. Збанацький працював в Українському штабі партизанського руху. У післявоєнні роки він став членом Спілки письменників, автором багатьох романів, повістей, оповідань. За бойові

подвиги в роки війни Г.О. Збанацький був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [60]. В експозиції – тимчасове посвідчення № 8915 про нагородження медаллю «Партизану Вітчизняної війни I-го ступеня» від 2 серпня 1943 р., записна книжка за 1942 – 1943 рр. та фото [61].

Наприкінці серпня – у вересні 1943 р. запеклі бої довелося вести військам Степового фронту на полтавсько-кременчуцькому напрямі. Лише 20 вересня частини 5-ї гвардійської та 53-ї армій форсували Ворсклу, охопивши полтавське угруповання ворога з півночі і півдня. Після дводенних боїв 22 вересня 1943 р. до Полтави першими ввійшли частини 34-ї стрілецької дивізії. У ніч з 22 на 23 вересня 1944 р. місто було визволено. 9-та повітрянодесантна дивізія, 13-та, 66-та, 95-та гвардійські стрілецькі дивізії, 34-та стрілецька дивізія, 294-та винищувальна і 266-та штурмова авіаційні дивізії, а також кілька окремих частин, які найбільше відзначилися при визволенні міста, дістали найменування «Полтавських» [62].

У боях за визволення Полтави брав участь майор Г.Т. Мацюк – начальник штабу артилерії 13-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії Степового фронту. На фронті з червня 1942 р. Учасник Сталінградської та Курської битв, визволення України, Румунії, Польщі та Чехословаччини. За мужність і відвагу, виявлені в боях за Полтаву, Г.Т. Мацюк був нагороджений орденом Червоного Прапора. В експозиції одинадцятого залу Меморіалу – посвідчення особи командира-артилериста [63].

Вибиті з Полтави гітлерівські війська відкотилися до Кременчука. Тут ворог зосередив резерви і всіма способами намагався втримати передмісті укріплення лівого берега Дніпра, проте вранці 29 вересня 1943 р. війська 5-ї гвардійської армії прорвалися в місто, а потім з ходу форсували Дніпро. Частини і з'єднання, які найбільш відзначилися в боях за Кременчук, дістали найменування «Кременчуцьких».

У боях за визволення Кременчука і форсування Дніпра відзначився технік-лейтенант Б.П. Маликов – начальник майстерні 788-го стрілецького полку 214-ї стрілецької дивізії 53-ї армії. У музеї експонується його грамота-подяка ВГК [64]. На фронті з 1943 р. У лавах 214-ї стрілецької дивізії пройшов з боями від Сталінграда через Україну до Чехословаччини.

У результаті наступальних дій військ Центрального, Воронезького та Степового фронтів у другій половині серпня – вересні 1943 р. було визволено Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київщини.

Одночасно з наступом до Дніпра військ Центрального, Воронезького і Степового фронтів розвернулася битва за визволення Донбасу. Донбаська наступальна операція (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) проводилася військами Південно-Західного і Південного фронтів.

13 серпня 1944 р. перейшли в наступ війська Південно-Західного фронту, а 18 серпня в дію вступили війська Південного фронту [65]. Розгорнулися запеклі бої. Особливо міцним був Міуський оборонний рубіж, так званий «Міус-фронт», який гітлерівці зводили впродовж майже двох років. Виявивши виняткове заповзяття й героїзм, війська Південного фронту розтрощили «Міус-фронт».

Продовжуючи наступ, Червона армія швидко просувалася на Красноармійськ. Нависаючи над комунікаціями, що зв'язували Сталіно (нині Донецьк) із Дніпропетровськом та Запоріжжям, створила можливість для оточення німецьких військ у центральній частині Донбасу. Цим скористались війська Південного фронту й зав'язали бої за визволення міста Сталіно.

Незважаючи на жорсткий опір ворога, його численні контратаки, радянські війська пішли на штурм гітлерівських укріплень. На ранок 8 вересня 1943 р. Сталіно очистили від гітлерівських загарбників. Війська Південно-Західного фронту 8 вересня 1943 р. оволоділи містом і великим залізничним вузлом Красноармійськ, а також районним центром Селидівкою [66].

Війська 44-ї армії Південного фронту разом з Азовською військовою флотилією розгорнули наступ на великий центр металургії, важливий порт на Азовському морі – Маріуполь. У ніч проти 10 вересня 1943 р. група кораблів Азовської військової флотилії висадила десант морської піхоти, який захопив порт, а потім залізничний вузол. Відважно билися за місто бійці 1-ї роти 384-го батальйону морської піхоти під командуванням капітана 3 рангу В.Е. Німченка: вони знищили ворожий гарнізон. В експозиції – речі командира [67]. На фронті В.Е. Німченко – з червня 1941 р. Був тяжко поранений, брав участь в обороні Севастополя й Кавказу, у визволенні України.

На 22 вересня 1944 р. радянські війська визволили Донбас. Війська Південно-Західного фронту вийшли до Дніпра на лінії від Дніпропетровська до Запоріжжя, а Південного фронту – на рубіж річки Молочна.

Унаслідок наступу в серпні – вересні 1943 р., на південно-західному напрямі радянські війська п'яти фронтів вийшли до Дніпра на 700-кілометровому фронті – від Лоева до Запоріжжя. У запеклих боях Червона армія зазнала значних утрат у живій силі та бойовій техніці. Гітлерівці також зазнали на Лівобережній Україні відчутних поразок і непоправних утрат, позбавилися важливих економічних районів [68].

Наприкінці вересня 1943 р. центр радянсько-німецького протистояння перемістився в район середньої течії Дніпра. Перед Червоною армією було поставлено завдання з ходу форсувати Дніпро, визволити Київ та створити умови для очищення від ворога Правобережної України.

Підготовка з'єднань до форсування Дніпра проходила в ході наступу. Значна частина військ не мала достатнього досвіду подолання широких водних артерій. Тому особлива увага приділялася навчанню бійців і командирів, серед них розповсюджувалися «Пам'ятка бійця при переправі через Дніпро», «Порадник по форсуванню рік» [69]. Вивчався досвід подолання Північного Дінця, Міусу, Ворскли, відпрацьовувалася техніка переправи через річку із застосуванням допоміжних засобів, тактика ведення бою при захопленні плацдармів.

Військові ради фронтів закликали війська, які підійшли до Дніпра, з честю виконати свій священний обов'язок. «Славні бійці, сержанти й офіцери, – говорилося у зверненні Військової ради Воронезького фронту, – перед вами рідний Дніпро. Ви чуєте плескіт його синіх хвиль. Там, на західному березі, стародавній Київ – столиця України. Там наші діти й жінки, наші батьки й матері, брати і сестри, вони чекають нас,

кличуть вперед... Настала вирішальна година боротьба. На нас дивиться вся країна, весь народ... Піднесемо ж сьогодні свої славні знамена на тому березі Дніпра, над рідним Києвом» [70].

20 – 21 вересня 1943 р. передові підрозділи лівого крила Центрального фронту (командувач – генерал К.К. Рокоссовський) вийшли до Дніпра на чорнобильському напрямі і в районі Димера. Першими форсували водну перешкоду частини 13-ї армії (командувач – генерал М.П. Пухов) і захопили великі плацдарми на північний захід і на південний схід від Чорнобиля. У районі Димера й Горностайполя приступили до форсування Дніпра й війська 60-ї армії під командуванням генерала І.Д. Черняховського.

Переправу через Дніпро розпочинали окремі групи й невеликі підрозділи. Труднощі були великі – військам доводилося діяти в умовах лісисто-болотистої місцевості, бо дощі зробили дороги малопрхідними, а форсування проходило під сильним обстрілом ворожої артилерії та авіації.

На світанку 22 вересня 1943 р. переправилася на правий берег Дніпра в районі с. Мньов на Чернігівщині обслуга гармати 322-ї стрілецької дивізії 13-ї армії під командуванням старшого сержанта І.І. Братуся. За кілька метрів до берега снаряд влучив у пліт, на якому перебувала гармата. Під вогнем ворога бійці витягли її з дна ріки і підготували до бою. Відбиваючи контратаки противника, бійці знищили 6 вогневих точок, понад 120 солдатів та офіцерів ворога. 16 жовтня 1943 р. І.І. Братусь удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В експозиційному просторі музею – нагороди та світлина Героя [71].

Одним із перших, хто переправився на правий берег Дніпра біля с. Рубін Чорнобильського району, був старший сержант О.С. Куниця – командир взводу 4-го гвардійського повітрянодесантного полку 2-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії 60-ї армії Центрального фронту, документи та фото якого експонуються в одинадцятому залі Меморіального комплексу [72]. У боях за плацдарм був двічі поранений, проте залишився в строю, продовжуючи керувати боєм. 10 жовтня 1943 р. відважний воїн загинув. 10 січня 1944 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

В експозиції представлені матеріали ще одного воїна з 60-ї армії – старшини П.О. Трайніна – механіка-водія танка 150-ї окремої танкової бригади, який, утримуючи захоплений плацдарм, знищив 4 міномети, 5 кулеметів, 5 протитанкових рушниць, більше 30 гітлерівців [73]. У ніч проти 5 жовтня 1943 р. з усього екіпажу в живих залишився один, але продовжував вести вогонь, примушуючи гітлерівців відступати. 17 жовтня 1943 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка». П.О. Трайнін у діючій армії з червня 1941 р. Учасник Московської та Курської битв. У 1948 р. за одержаний рекордний урожай пшениці був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

На північ від Києва форсували Дніпро війська 61-ї і 65-ї армій Центрального фронту. Воїни демонстрували зразки мужності, стійкості та високої бойової майстерності. Сміливість та кмітливість виявив під час форсування Дніпра рядовий П.М. Ковтун – помічник командира взводу управління артилерійської

батареї 686-го артилерійського полку 415-ї стрілецької дивізії 61-ї армії [74]. У діючій армії – з жовтня 1942 р. Брав участь у боях на Курській дузі. У вересні 1943 р. із групою розвідників переправився на правий берег Дніпра, зібрав цінні розвіддані, доставив донесення в штаб дивізії. Потім знову разом з 76 бійцями штурмової групи успішно форсував Дніпро. У бою за утримання і розширення плацдарму вони відбили 8 контратак ворога. Із 76 бійців живими лишилося тільки 9.

У районі Лоева успішно форсували Дніпро бійці 193-ї стрілецької дивізії 65-ї армії під командуванням полковника А.Г. Фроленкова, документи та речі якого виставлені в експозиції [75]. А.Г. Фроленков на фронті з 1941 р. Дивізія під його командуванням 11 разів відзначалася у наказах Верховного Головнокомандувача. За героїзм і мужність її бійців під час форсування Дніпра дивізії присвоєно почесне найменування «Дніпровська», а 50 воїнів, серед яких і полковник А.Г. Фроленков, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Розвиваючи стрімкий наступ на кременчуцькому та дніпродзержинському напрямках, 23 вересня 1943 р. на ділянці Перевалочна – Фрунзівка вийшли до Дніпра війська Степового фронту під командуванням генерала І.С. Конєва. На 30 вересня 1943 р. основні частини фронту по всій своїй смузі наступу очистили від ворога лівий берег і захопили на правому березі Дніпра низку плацдармів [76].

Першими на південний схід від Кременчука вийшли до Дніпра війська 7-ї гвардійської армії (командувач – генерал М.С. Шумилов), які за п'ять днів боїв на правому березі ріки захопили та розширили плацдарм до 25 км по фронту і до 15 км углибину. Визволителів привітно зустрічали мешканці міст і сіл. Білорус Г.І. Рослик – рядовий, командир відділення розвідки 3-го гвардійського механізованого корпусу 1-ї гвардійської танкової армії – писав у листі до рідних: «Жителі сіл та міст нас зустрічають так, що навіть суворі, бувалі вояки не могли утриматися від сліз. Жителі спалених німцями сіл зустрічали хлібом і сіллю. Віддавали все своє саме найкраще...» [77].

Серед воїнів 7-ї гвардійської армії, які особливо відзначилися в плацдармових боях, був підполковник І.В. Козяренко – командир 115-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку. Тільки за чотири дні бійці частини знищили 21 танк, 30 бронетранспортерів, багато живої сили ворога. Коли дві батареї полку були відрізані ворогом, підполковник І.В. Козяренко особисто вивів їх з оточення. 26 жовтня 1943 р. він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. І.В. Козяренко на фронті з червня 1941 р. Брав участь в оборонних боях на території України, в Сталінградській битві, у визволенні Правобережної України, Угорщини, Австрії, Чехословаччини. Саморобна папаха – подарунок від бійців, нагороди та світлина Івана Васильовича Козяренка представлені в експозитарній площині Меморіалу [78].

Надзвичайно кровопролитні бої вели війська Степового (2-го Українського) фронту на черкаському стратегічному напрямі. У боях на підступах до Черкас, поблизу с. Хрещатик, відзначився азербайджанець старший сержант М. Магеррамов – командир відділення 933-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії 52-ї армії Степового фронту [79]. 2 жовтня 1943 р. він переправився через Дніпро, зібрав цінні

розвіддані. 7 жовтня 1943 р. разом із відділенням увірвався до Хрещатика, знищив склад з боєприпасами, підбив танк та автомашину. Захопивши плацдарм у районі Черкас, війська 52-ї армії розгорнули бої за його розширення. Лише 14 грудня 1943 р. Червона армія, зламавши опір ворога, зайняла місто.

23 – 25 вересня 1943 р. почали форсувати Дніпро на ділянці від Дніпропетровська до Запоріжжя війська Південно-Західного фронту (командувач – генерал Р.Я. Малиновський). 26 вересня 1943 р. частини 6-ї і 12-ї армій у районі Військове – Вовничі захопили плацдарм 4 км по фронту та 2 км углибину. Розпочалися бої за його утримання та розширення, під час яких воїни демонстрували зразки героїзму та мужності. Так, сержант О.О. Чайка – розвідник-коректувальник артилерійської батареї 78-го гвардійського стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії 6-ї армії – у боях за плацдарм із групою розвідників за дві доби відбив понад 20 контратак ворога. Важко поранений О.О. Чайка не залишив поля бою. Продовжуючи коректувати вогонь батареї, забезпечив утримання плацдарму. Удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В експозиції – світлина та вітальний лист Героя [80].

Під час форсування Дніпра відзначилася рядова В.Й. Гнаровська – санінструктор 244-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту. Валерія Гнаровська перебувала у військах з липня 1942 р. Урятувала життя багатьом бійцям і командирам. 29 вересня 1943 р. біля с. Вербове (нині с. Гнаровське) Запорізької області, захищаючи санітарний пункт, кинулася із зв'язкою гранат під ворожий танк і підірвала його. Посмертно удостоєна звання Героя Радянського Союзу [81].

У ніч проти 14 жовтня 1944 р. війська Південно-Західного фронту в результаті нічного штурму визволили Запоріжжя. Це дозволило зосередити зусилля Червоної армії на боротьбі за розширення плацдарму на правому березі Дніпра в район на південь від Дніпропетровська [82].

23 жовтня 1943 р. війська Південного (4-го Українського) фронту під командуванням генерал-полковника Ф.І. Толбухіна, прорвавши міцну ворожу оборону на р. Молочна, визволили м. Мелітополь і, розвиваючи наступ, у листопаді вийшли в пониззя Дніпра й Перекопського перешийка.

Під час визволення Мелітополя відзначився полковник (з лютого 1944 р. – генерал-майор) М.Л. Єрмачек – командир 79-ї танкової бригади 19-го танкового корпусу. Матвій Лук'янович Єрмачек брав участь у Сталінградській та Курській битвах, визволенні України, розгромі Квантунської армії. На експозиційній площі одинадцятого залу – матеріали М.Л. Єрмачека: фото, нагороди та записна книжка [83].

21 вересня 1943 р. вийшли до Дніпра на південь від Києва у вигині біля Переяслава-Хмельницького й почали форсувати річку головні сили Воронежського фронту (40-ва, 47-ма, 27-ма і 3-тя гвардійська танкова армії) під командуванням генерала М.Ф. Ватутіна. А 38-ма армія Воронежського фронту 26 вересня 1943 р. почала форсувати Дніпро на північ від Києва, в районі села Сваром'я.

Микола Федорович Ватутін служив у Червоній армії з 1920 р. Учасник громадянської війни. У 1922 р. закінчив Полтавську піхотну школу, а в 1929 р. – Військову академію ім.М.В. Фрунзе, в 1937 р. – Академію Генштабу. У 1937 р. – заступник

начальника штабу, в 1938 р. – начальник штабу Київського особливого військового округу. У 1939 – 1941 рр. – заступник начальника Генерального штабу РСЧА. Із червня 1941 р. – начальник штабу Північно-Західного фронту, в травні – липні 1942 р. – заступник начальника Генштабу, з липня 1942 р. – командувач військ Воронежського, Південно-Західного і 1-го Українського фронтів. Безпосередньо брав участь у плануванні й командуванні бойовими діями в Сталінградській і Курській битвах, під час визволення Лівобережної України, форсування Дніпра, а також у Київській, Корсунь-Шевченківській та Житомирсько-Бердичівській наступальних операціях. 29 лютого 1944 р. генерал армії М.Ф. Ватутін був важко поранений, 15 квітня помер. Похований у Києві. 6 травня 1965 р. М.Ф. Ватутіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У Меморіальному комплексі експонуються речі, кинджал, світлина та посвідчення ушанованого полководця [84].

22 вересня 1943 р. однією з перших до Дніпра вийшла 51-ша гвардійська танкова бригада 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням підполковника М.С. Новохатька. З перших днів війни – на фронті. Учасник Сталінградської та Курської битв. У вересні 1943 р. бригада однією з перших переправилася через Дніпро, захопила плацдарми, сприяла переправі інших частин та з'єднань армії. 17 листопада 1943 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Загинув у бою на території Польщі у 1944 р. [85].

У результаті напружених боїв вересня 1943 р. війська Воронежського фронту захопили 9 плацдармів на південь і північ від Києва. Два з них – Букринський та Лютізький – мали першочергове значення для визволення столиці України. 45 днів і ночей не стихали жорстокі баталії на Букринському плацдармі, який радянське командування визначило пріоритетним для наступу на Київ.

У ніч проти 23 вересня 1943 р. форсував Дніпро і вступив у бій екіпаж танка 398-го танкового батальйону 10-го танкового корпусу 40-ї армії під командуванням лейтенанта Ю.М. Сагайдачного. Упродовж трьох діб він знищив 2 протитанкові гармати, мінометну батарею, 3 станкових, 5 ручних кулеметів, велику кількість гітлерівців. Лейтенант Ю.М. Сагайдачний був важко поранений, але не покинув поля бою, продовжував відбивати атаки ворога. 23 жовтня 1943 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [86].

Усі військові підрозділи, частини та з'єднання, воїни різних родів військ показували зразки мужності, стійкості і високої бойової майстерності. 336 захисників Букринського плацдарму були удостоєні звання Героя Радянського Союзу [87]. Серед них – заступник командира мотострілецького батальйону 2-ї мотострілецької бригади 10-го танкового корпусу капітан О.К. Болбас [88]. У ніч проти 24 вересня 1943 р. він замінив пораненого командира батальйону, організував переправу підрозділу через Дніпро в районі с. Монастирище й закріпився на плацдармі. Упродовж трьох діб бійці відбили 9 контратак ворога, знищили близько 700 гітлерівців, забезпечили форсування бригадою річки.

Звання Героя Радянського Союзу посмертно був удостоєний підполковник Г.М. Шевченко – командир 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії [89]. 8 вересня 1943 р. він написав листа до своєї доньки Світлани з

радісною звісткою – його нагороджено другим орденом Червоного Прапора. А через 20 днів, 28 вересня, він загинув. У ніч проти 24 вересня 1943 р. полк Г.М. Шевченка першим у дивізії форсував Дніпро, захопив і впродовж п'яти днів утримував плацдарм у районі с. Балико-Щучинка, забезпечив переправу з'єднання.

Прикладом хоробрості й милосердя можуть служити дії санітарки 3-ї стрілецької роти 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії рядової М.З. Щербаченко. Їй було дев'ятнадцять, коли розпочалася війна. У лютому 1943 р., як тільки її рідне село Нежданівка на Харківщині було визволене, добровольцем пішла на фронт, у боях пододала сотні кілометрів, брала участь у визволенні багатьох сіл і міст України. Під час форсування Дніпра Марія Щербаченко впродовж 10 діб винесла з поля бою понад 100 поранених воїнів. На шляху від Сумщини до Вісли санінструктор Щербаченко надала першу допомогу, винесла з поля бою й тим самим врятувала життя понад 300 радянським бійцям і командирам. У 1971 р. Марія Щербаченко нагороджена медаллю Флоренс Найтінгейл. В експозиції музею – її світлина та диплом до міжнародної нагороди, а також медична сумка, інструменти та індивідуальні пакети воєнного часу [90].

Не менш запеклі бої точилися на північ від Києва. Після невдалої першої спроби форсувати Дніпро на лютізькому напрямі в ніч проти 26 вересня 1943 р. частини 38-ї армії Воронезького фронту в ніч проти 27 вересня успішно подолали водну артерію в районі Лютежа й Вишгорода.

Одними з перших приступили до форсування річки бійці 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії під командуванням полковника Т.Х. Уманського, світлина та грамота Героя Радянського Союзу якого експонуються в одинадцятому залі музею [91]. Воїни з'єднання займали головними силами с. Сваром'я, а три стрілецькі батальйони відбивали контратаки ворога з боку Лютежа.

Значну допомогу у форсуванні Дніпра надавали воїнам місцеві мешканці. Особливо відзначилася 66-річна колгоспниця А.П. Трегуб, мати двох бійців Червоної армії, яка човном, схованим від гітлерівців, цілісіньку ніч під вогнем ворога в районі с. Сваром'я безстрашно перевозила на правий берег воїнів 240-ї стрілецької дивізії. Після визволення села трагічно загинула, підірвавшись на міні [92].

Запеклі бої поблизу с. Нові Петрівці вела 180-та стрілецька дивізія 38-ї армії Воронезького фронту. Разом із вогневим взводом форсував Дніпро на північний схід від Києва старший лейтенант В.О. Колесник – начальник штабу артилерійського дивізіону 627-го артилерійського полку 180-ї стрілецької дивізії [93]. Бійці захопили й утримували плацдарм, сприяли переправі основних сил полку. З 4 до 12 жовтня 1943 р. вони відбили численні контратаки ворога, знищили ворожий танк, гармату, 6 кулеметів і багато живої сили. В.О. Колесник удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Дві спроби наступу радянських військ із Букринського плацдарму в жовтні 1943 р. успіху не мали, тому Ставка ВГК наказала військам Воронезького (1-го Українського) фронту завдати головного удару з Лютізького плацдарму. З цією метою, в обстановці цілковитої таємності, у найкоротший термін, в умовах бездоріжжя основні сили фронту здійснили майже 200-кілометровий марш із Букрина і зосередилися на північ від Києва [94].

Київська наступальна операція розпочалася 3 листопада 1943 р. 40-хвилинною артилерійською та авіаційною підготовкою. Відразу ж після артилерійсько-авіаційного удару радянські воїни кинулися на ворога, захоплюючи першу лінію його укріплень і просуваючись в глибину оборони гітлерівців.

Серед визволителів Києва був підполковник Я.І. Гордієнко – начальник політвідділу 3-ї гвардійської легкої артилерійської бригади 1-ї гвардійської артилерійської дивізії РГК [95]. На фронті з 1941 р. Учасник оборони та визволення Києва, Сталінградської та Курської битв, визволення України, Польщі, Чехословаччини. Закінчив війну в Берліні.

У ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. одними з перших у місто прорвалися танкісти 20-ї танкової бригади 5-го гвардійського танкового корпусу під командуванням полковника С.Ф. Шутова та 207-го танкового батальйону 22-ї гвардійської танкової бригади під командуванням капітана Д.О. Чумаченка [96].

Серед перших проникли в центр Києва бійці розвідувального взводу 5-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням старшини Н.М. Шолуденка. 4 – 5 листопада 1943 р. взвод вів розвідку боєм на вулицях міста, забезпечував важливими даними командування 22-ї гвардійської танкової бригади. Н.М. Шолуденко служив у Червоній армії з 1939 р. На фронтах Великої Вітчизняної війни з червня 1941 р. Перед вирішальною битвою за столицю України побував у рідному селі. Зустрівся з матір'ю, односельцями, дав їм слово й надалі бити ворога без страху. Слова дотримав – першим увірвався на танку в Київ. Але той день став останнім у короткому житті героя. Посмертно старшина Никифор Микитович Шолуденко удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В головній експозиції Меморіалу – фото та документи звитяжця [97].

На 4 годину ранку 6 листопада 1943 р. багатостраждальна столиця України була очищена від ворога. Героїзм радянських воїнів під час київської визвольної епопеї був високо відзначений. 65 військових частин і з'єднань отримали почесне найменування «Київських». З 12 жовтня до 7 листопада 1943 р. воїнам Воронезького (1-го Українського) фронту було вручено понад 17 тис. орденів та медалей. Майже 700 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу [98]. Водночас не можна оминати прорахунки Ставки та командування фронту, невиправдано великі втрати серед особового складу Червоної армії. Лише за офіційною статистикою, якою оперує радянська та пострадянська історіографія, під час битви за Дніпро та визволення Києва загинуло близько 417 тис. радянських воїнів [99].

У середині листопада 1943 р. гітлерівці завдали контрудару в напрямі Києва. Війська 1-го Українського фронту розпочали Київську оборонну операцію (13 листопада – 22 грудня 1943 р.). Як і при форсуванні Дніпра та визволенні Києва, так і під час відбиття контрнаступу ворога радянські воїни демонстрували зразки героїзму, відваги та мужності. Серед них старший сержант Г.І. Риженко, старшина стрілецької роти 136-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, та рядовий О.І. Двойной, розвідник 313-го гвардійського стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії – перші кавалери ордена Слави, який було засновано 8 листопада 1943 р. [100]. 26 грудня 1943 р.

оголошена подяка Верховного Головнокомандувача капітану М.М. Дорошенку – командиру батареї 13-ї артилерійської дивізії РКГ за прорив лінії оборони ворога на рубежі Брусилів – Корин – Попельня [101].

Визволення Києва знаменувало створення стратегічного плацдарму на правому березі Дніпра, що відіграв вирішальну роль у відвоюванні захопленої противником території Правобережної України.

Загальний наступ Червоної армії розпочався 24 грудня 1943 р. Наступальні дії на теренах Правобережжя вели найбільші фронти – Білоруський (1-й Білоруський), 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські, а також Окрема Приморська армія, Чорноморський флот, Азовська, Дніпровська та Дунайська військові флотилії. Грандіозна баталія розгорнулася на 1 400-кілометровій смузі – від Полісся до берегів Чорного моря.

Однією із найвеличніших битв на території України була Корсунь-Шевченківська фронтова наступальна операція (24 січня – 17 лютого 1944 р.). У ній взяли участь війська 1-го та 2-го Українських фронтів. У результаті напружених наступальних боїв Червоної армії 28 січня 1944 р. Корсунь-Шевченківське угруповання ворога опинилося в оточенні. 10 лютого 1944 р. радянські війська почали стискати кільце навколо гітлерівських військ. 8 лютого 1944 р. радянське командування через парламентарів подало німецьким військам ультиматум із пропозицією припинити опір, проте гітлерівці його відхилили. 17 лютого 1944 р. під прикриттям хурделиці німецькі війська зробили останню відчайдушну спробу вирватися. Вийти з оточення вдалося 7 тис. осіб, ще 25 тис. загинули, а 18 тис. потрапили в полон. Корсунь-Шевченківське угруповання противника було знищене. Під час Корсунь-Шевченківської операції Вермахт утратив близько 55 тис. убитими й пораненими і понад 18 тис. полоненими. Через великі втрати нацистських військ цю битву називають «Черкаським котлом», або «Сталінградом на Дніпрі» [102].

У самому пеклі боїв на корсунь-шевченківському напрямі перебував командувач військ 5-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту генерал-полковник П.О. Ротмістров. Після закінчення Корсунь-Шевченківської битви йому присвоєно вперше встановлене в Червоній армії військове звання маршала бронетанкових військ. Павло Олексійович Ротмістров перебував у Червоній армії з 1918 р. З 1920 р. – курсант 3-ї Смоленської піхотної школи червоних командирів. У березні 1921 р. курсанти брали участь у боях під Кронштадтом. За взяття форту П.О. Ротмістров нагороджений орденом Червоного Прапора. У 1935 р. закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе, в 1939 р. одержав науковий ступінь кандидата військових наук. Велика Вітчизняна війна застала полковника П.О. Ротмістрова у Прибалтиці. Слава про танкістів Ротмістрова пронеслась над Москвою, Сталінградом, Курськом, Белгородом і Харковом, Правобережною Україною. На Віслі зустріли Перемогу. П.О. Ротмістров першим у Збройних Силах СРСР удостоєний у 1962 р. вищого для воєначальника-танкіста звання головного маршала бронетанкових військ. В експозиції дванадцятого залу «Завершення визволення України від ворожих військ» – світлина, офіційний лист та речі полководця [103].

У цих баталіях загинув у нерівному бою з ворожими танками командир 64-ї гвардійської бригади 1-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського

фронту, уродженець м. Ровеньки на Луганщині підполковник О.Ф. Бурда. Життя Олександра Федоровича було коротким – лише 32 роки. Танкова бригада під його командуванням у боях на Правобережній Україні з грудня 1943 р. до січня 1944 р. знищила 57 танків, близько 130 гармат ворога. 25 січня 1944 р. танкова бригада підполковника О.Ф. Бурди потрапила в оточення. Ворог завдяки 20 танкам «тигр» вийшов на командний пункт бригади. З'явилася загроза знищення штабу та захоплення цінних документів. Командир бригади особисто вступив з танками у двобій і ціною власного життя дав змогу вивести штаб. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [104].

На території Правобережної України війська 1-го Українського фронту в 1944 р. здійснили низку успішних наступальних операцій: Житомирсько-Бердичівську, Рівненсько-Луцьку, Проскурівсько-Чернівецьку, Львівсько-Сандомирську та Карпатсько-Ужгородську.

У боях за Житомир відзначилися бійці 23-ї мотострілецької бригади 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням полковника О.О. Головачова. Воїн виняткової хоробрості і витримки, доброзичливий у ставленні до підлеглих, він у листі до сестри писав: «...У тил не поїду, доки бачать очі, доки є хоча б одна краплина крові, буду бити ворога. Мені є за що бити, а чим бити дасте ви...». Улітку 1943 р. бригада брала участь у Курській битві. У районі Орла Олександр Олексійович та його брат Микола були важко поранені. Брат помер у шпиталі. А комбриг доліковував свої рани в боях, не залишаючи частини. Воїни бригади пройшли з боями через усю Україну. Під час форсування Вісли здійснили нічний марш-кидок протяжністю 50 км і розгромили танкову дивізію ворога. 23 вересня 1944 р. О.О. Головачов удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В останні місяці війни бригада не виходила із запеклих боїв. Під час бою в районі с-ща Лаубан (Польща) осколок німецького снаряда обірвав життя командира. За мужність і героїзм, виявлені у боях на р. Одер, О.О. Головачов посмертно нагороджений другою медаллю «Золота Зірка». Похований у м. Василькові. В експозиції представлені матеріали братів Головачових – світлини й документи, зокрема й пробиті осколками снаряда орденська книжка та посвідчення О.О. Головачова [105].

У запеклих боях на теренах Житомирщини відзначився й Герой Радянського Союзу молодший лейтенант І.М. Журба – командир мотострілецької роти 23-ї мотострілецької бригади. На фронті з перших днів війни. Особливу відвагу офіцер продемонстрував у битві за Дніпро та Київ. Пройшов із боями по Правобережній Україні, Польщі, Німеччині. Був сім разів поранений [106].

Під час визволення Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського та Чернівців справжні зразки мужності виявив підполковник І.Н. Бойко – командир 64-ї гвардійської танкової бригади 1-ї танкової армії. На війні воїн пройшов шлях від заступника командира танкового батальйону до командира танкової бригади. Учасник боїв на Курській дузі, під Києвом. Танкісти І.Н. Бойка особливо відзначилися в боях за м. Козятин, при форсуванні Дністра, Прута та під час визволення Чернівців. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1944 р. за вміле керівництво

військами та особисту мужність у боях за Козятин Іванові Никифоровичу Бойку присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 26 квітня 1944 р. за успішне командування 64-ю гвардійською танковою бригадою і героїзм, виявлений під час визволення Чернівців, підполковник І.Н. Бойко нагороджений другою медаллю «Золота Зірка» [107].

Звивистими фронтовими дорогами Правобережжя пройшов лейтенант А.М. Сулима – командир танкової роти 21-ї гвардійської мотострілецької бригади 1-ї гвардійської танкової армії. Андрій Михайлович Сулима воював із перших днів Великої Вітчизняної війни. Особисто відзначився під час форсування Дністра поблизу с. Устечко на Тернопільщині. Під його командуванням рота забезпечила форсування річки стрілецькими підрозділами. Переслідуючи ворога, бійці роти першими увірвалися в с. Городенку Івано-Франківської області. У квітні 1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Батько лейтенанта А.М. Сулими писав однополчанам сина: «...Мені самому хочеться помститися за звірства проклятим катом, за рану мого сина...» [108].

Разом з воїнами 1-го гвардійського кавалерійського корпусу пройшов шляхами України рядовий І.Т. Серга – командир відділення тяги 1-ї артилерійської батареї 180-го артилерійсько-мінометного полку 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії. Іван Трохимович розпочав боротьбу з ворогом у 1941 р. на західному кордоні. Пройшов із боями через Курськ, Харків, Дніпро, Київ, Правобережну Україну, дійшов до Берліна. Нагороджений двома медалями «За відвагу», одна з яких – за участь у ліквідації ворога в Бродівському «котлі» [109].

На підставі того, що завданням Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років є висвітлення всіх сторінок воєнного буття у розрізі пріоритету української тематики, така непроста проблема, як доля історії дивізії Ваффен-СС «Галичина» та бій дивізіоників під Бродами, не залишилася поза увагою музейних співробітників. Уже близько 20 років в експозиції Меморіалу представлена тема цього військового формування, подана в контексті ілюстрування подій Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції радянських військ та її складника – Бродівського «котла». Увазі екскурсантів запропоновано дві листівки: одна з них – дивізійна – «До Українських Братів у Червоній Армії», інша – радянська – «До населення Галичини» [110].

На львівському стратегічному напрямі особливо відзначилася 3-тя гвардійська танкова армія під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-полковника П.С. Рибалка. Значну роль у прориві оборони під Львовом відіграв 6-й гвардійський танковий корпус 3-ї гвардійської танкової армії, заступником командира якого був полковник І.І. Якубовський. В експозиції музею представлені матеріали обох ушанованих воєначальників: документи, книжка, речі [111].

Очистивши від ворога Львів, Станіслав (нині Івано-Франківськ) та Перемишль, війська 1-го Українського фронту вступили на територію Польщі, захопили та розширили плацдарм у районі Сандомира й продовжили наступ із метою захоплення карпатських перевалів.

Одночасно з бойовими діями 1-го Українського фронту війська 2-го Українського фронту під командуванням генерала армії (з 20 лютого 1944 р. – Маршал Радянського Союзу) І.С. Конєва провели Кіровоградську та Умансько-Ботошанську наступальні операції. В експозиційно-просторових конструктах дванадцятого залу Меморіального комплексу – світлина полководця, лист Голови Президії Верховної Ради СРСР М.І. Калініна про присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу та рушник – подарунок від народу Української РСР в день Перемоги над нацистською Німеччиною [112].

У боях на кіровоградському напрямі відзначився сержант М.Б. Іванов – командир стрілецького взводу 303-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії. За хоробрість був нагороджений орденом Слави III ст. Мстислав Іванов на фронті з лютого 1943 р. Брав участь у боях на Курській дузі, за визволення України, Молдавії, Румунії, Угорщини, Австрії та Чехословаччини. Під час боїв за с. Загорська Бистриця вмілими діями свого підрозділу сприяв розгрому ворожого ар'єргарду. Бійці захопили в полон 69 солдатів та офіцерів ворога. М.Б. Іванов був нагороджений орденом Слави II ст. Орденом Слави I ст. нагороджений у 1945 р., але одержав його лише через кілька років по війні [113].

З метою розгрому уманського угруповання ворога та визволення південно-західних областей України з 5 березня до 17 квітня 1944 р. війська 2-го Українського фронту провели Умансько-Ботошанську операцію.

У боях за Умань почесного найменування «Уманська» була удостоєна 3-тя гвардійська повітрянодесантна дивізія. Ще в 1943 р., коли була визволена Дніпропетровщина, до складу з'єднання був зарахований рядовим новобранець Микола Баленко. Брав участь у визволенні України, Молдавії, Румунії, Угорщини та Австрії. Був тричі поранений. Серед нагород – орден Червоної Зірки, медалі «За бойові заслуги», «За відвагу». У боях на території Румунії врятував життя капітану Ф.Ф. Алфімову, командирі артилерійської батареї. Хороброго розвідника командування нагородили іменною зброєю, пластина від якої з викарбуваним дарчим написом представлена в головній експозиції музею. На ній напис: : «Хороброму розвіднику Баленку М.Є. за врятування життя командира в бою за м. Клуж. Капітан Алфімов Ф.Ф.» [114].

26 березня 1944 р. воїни 27-ї та 52-ї армій разом із з'єднаннями 2-ї і 6-ї танкових армій на 85-кілометровій ділянці вийшли на рубіж державного кордону СРСР. У ніч проти 28 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту, переслідуючи ворога, з ходу форсували Прут і перенесли бойові дії на територію Румунії, а в середині квітня досягли своїм правим крилом Карпат, оволоділи Ботошанами, центром вийшли до Ясс, а лівим крилом – на підступи до Кишинева [115]. Серед перших на державний кордон СРСР вийшли солдати 35-го гвардійського стрілецького корпусу під командуванням генерал-лейтенанта С.Г. Горячева. Корпус отримав почесне найменування «Прутський», а його гвардійський прапор представлений у головній експозиції музею [116].

Війська 3-го Українського фронту діяли на південному крилі радянсько-німецького фронту, успішно провівши спільно з 2-м Українським фронтом низку

наступальних операцій, а саме: Нікопольсько-Криворізьку, Березнегувато-Снігурівську, Одеську та Яссько-Кишинівську.

Війська 3-го Українського фронту очолював генерал армії Р.Я. Малиновський. Велика Вітчизняна війна застала його біля кордонів Румунії командиром 48-го стрілецького корпусу. Потім очолював 2-гу гвардійську армію, Південний фронт, Південно-Західний (3-й Український) фронт, 2-й Український фронт. Війська під його командуванням брали участь у визволенні Молдавії, Румунії, Угорщини, Чехословаччини. У середині 1945 р. війська Забайкальського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу Р.Я. Малиновського завдали нищівного удару по Квантунській армії Японії. Навесні 1944 р. воєнні дороги привели корінного одесита в рідні краї, де пройшли дитинство і юність. В експозиції Меморіалу – матеріали Родіона Яковича – фото, подяка ансамблю майстрів українського мистецтва та мундир Маршала Радянського Союзу з муляжами медалей «Золота Зірка» й нагородними планками [117].

Надзвичайно запеклі баталії війська 3-го Українського фронту розгорнули на нікопольському напрямі. Особливо жорстокими були бої за Кривий Ріг. Гітлерівці шалено опиралися, відстоюючи кожну вулицю, кожний будинок. У цих боях особливо відзначився 19-річний навідник міномета 50-го гвардійського стрілецького полку 15-ї гвардійської стрілецької дивізії 37-ї армії Олександр Величко, якого командування нагородило орденом Слави III ст. Під час форсування Вісли отримав орден Слави II ст., а під Берліном за виняткову мужність та хоробрість сержант О.І. Величко став повним кавалером ордена Слави [118].

Тисячі бійців і командирів 3-го Українського фронту виявили відвагу та стійкість на херсонському стратегічному напрямі. Серед цієї когорти – молодший лейтенант О.Д. Каневський, командир взводу 6-ї гвардійської механізованої бригади 2-го гвардійського механізованого корпусу, який з групою в ніч з 9 на 10 березня 1944 р. під сильним кулеметним вогнем ворога подолав вброд дніпровські плавні та форсував Дніпро за допомогою підручних засобів. За мужність і героїзм, виявлені під час форсування Дніпра і визволення Херсонської області, удостоєний звання Героя Радянського Союзу [119].

Під час визволення Миколаєва особливо відзначилися моряки-десантники 384-го окремого батальйону морської піхоти Чорноморського флоту під командуванням старшого лейтенанта К.Ф. Ольшанського. 26 березня 1944 р. 67 моряків і воїнів-саперів виконали надскладне завдання – висадилися в Миколаївському порту. Упродовж трьох діб жорстоких боїв десантники відбили 18 атак ворога, знищили майже 700 гітлерівців. Останні атаки за участю танків, артилерії та вогнеметів мали найбільш запеклий характер. Не маючи успіху, ворог застосував отруйні гази. Десантники виконали завдання, проте подвиг дався надто дорогою ціною: серед живих залишилося 12 воїнів. Усім учасникам десанту присвоєно звання Героя Радянського Союзу [120]. Серед тих, хто вижили, – українець М.А. Гребенюк та росіянин М.Я. Медведєв, матеріали яких експонуються в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» [121].

10 квітня 1944 р. війська 3-го Українського фронту визволили Одесу. Вулицями міста першими пройшли воїни 248-ї стрілецької дивізії, яка отримала почесне найменування «Одеська». Її командир – полковник М.З. Галай – нагороджений орденом Б. Хмельницького. На фронті – з першого дня війни. Брав участь у визволенні України, Молдавії, Польщі, дійшов до Берліна [122].

Навесні 1944 р. радянське командування розпочало реалізацію наступальної операції на Кримському півострові. Для знищення ворога залучалися війська 4-го Українського фронту (командувач – генерал армії Ф.І. Толбухін), Окремої Приморської армії (командувач – генерал-лейтенант М.К. Мельник), а також Чорноморський флот (командувач – адмірал П.С. Октябрьський), Азовська військова флотилія (командувач – контр-адмірал С.Г. Горшков) та партизанські загони. 8 квітня 1944 р. Кримська наступальна операція успішно стартувала, а вже 10 квітня радянські війська перетнули Сиваську затоку з боку Азовського моря й несподівано вийшли в тил гітлерівцям на Перекопі. Ведучи ар'єргардні бої, противник відступав на південь Криму [123].

Під час форсування Керченської протоки відзначився бронебійник 1339-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії 18-ї армії рядовий М.Я. Любарський, який знищив 7 танків, 6 бронетранспортерів, 4 автомашини і багато живої сили ворога. За це був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [124].

У боях за Керч відзначився капітан Є.П. Колесса – помічник начальника штабу артилерії 242-ї стрілецької дивізії Окремої Приморської армії, який був нагороджений орденом Червоного Прапора, а в боях за Севастополь – орденом Вітчизняної війни I ст. Подолати страх і смерть допомагали листи від коханої Тетяни Васильєвої. 13 квітня 1944 р. відбулося одразу три свята: визволення Сімферополя, 18-річчя Тетяни та одруження її з артилеристом Є.П. Колессою. Євген Павлович пройшов із боями через Карпати та Чехословаччину, був нагороджений орденом О. Невського. Живий і здоровий повернувся до дружини, яка чекала його з сином [125].

9 травня 1944 р. радянські війська оволоділи Севастополем. Під час визволення міста тисячі бійців і командирів Червоної армії виявили мужність і героїзм. Серед них – воїни 22-го гвардійського окремого танкового полку 51-ї армії під командуванням підполковника П.С. Барабаша. Танкісти знищили 53 гармати, 66 кулеметів, 30 мінометів, 4 танки, 660 гітлерівців. За вміле командування полком у боях за Крим Панасу Семеновичу Барабашу присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В експозиції – фото та кобура для маузера командира [126].

Фінальним акордом наступальних дій Червоної армії на теренах України стала Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція. У зв'язку з розвитком наступу в Карпатах Ставка ВГК 30 липня 1944 р. з військ лівого крила 1-го Українського фронту утворила для бойових дій в гірській місцевості нове оперативне об'єднання – 4-й Український фронт, який був розформований після визволення Криму (командувач – генерал-полковник І.Ю. Петров).

У запеклих баталіях на карпатських перевалах відзначилися сотні радянських воїнів. Серед них – рядовий Володимир Петрович Майборський, кулеметник

7-го стрілецького полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії. Жорстокий бій точився поблизу с. Черемхів на Коломийщині. Рядовий В.П. Майборський отримав завдання знищити ворожий дзот. Атака гранатами успіху не принесла, тому боєць вирішив наблизитися впритул. Долаючи біль від поранення, Володимир Майборський вхопив руками за ствол кулемета, намагаючись його витягти через амбразуру (багато років до війни працював вантажником, кидав мішки, повні зерна, на вантажівку), але не зміг. Тоді звитяжець кинувся грудьми на амбразуру. Після наступу один із бойових друзів знайшов його й доставив до шпиталю. 24 березня 1945 р. В.П. Майборському присвоєно звання Героя Радянського Союзу, але – посмертно. Утім, воїн вижив і після тривалого лікування повернувся на батьківщину. Після тривалої тяганини з документами добився змін в указі про нагородження [127].

У кровопролитних, але переможних битвах 1943 – 1944 рр. завершилося визволення України від нацистсько-фашистських загарбників. 28 жовтня 1944 р. всі українські терени були визвалені від ворога. Фронтний кореспондент газети «Вперед за Родину» Л.Д. Дмитерко ще в 1943 р. в одному з листів писав: «... Тепер у нас урожай, щодня беремо якесь місто, треба встигати бути скрізь. Прапор визволення підноситься над нашою багатостраждальною землею!» [128]. Це твердження повною мірою справедливе відносно стрімкого визволення Червоною армією території України. У результаті успішного завершення означених військових операцій ворога було остаточно вибито з українських земель. Червона армія отримала сприятливі умови для подальших воєнних кампаній на теренах Європи. Шлях до Перемоги над нацизмом і фашизмом було відкрито.

Експозиція Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» аргументовано та послідовно розкриває основні перипетії визволення території України, акцентуючи при цьому увагу на звитяжності простого воїна, який ніс Перемогу над нацизмом і фашизмом на сплюндровані українські землі; ретранслює характерні етюди мозаїчної картини боїв Червоної армії на означених територіях; висвітлює маловивчений та дискусійний темарій доби воєнного лихоліття – проблеми військової мобілізації, штрафників та «чорносвітників», відбудови соціально-економічної інфраструктури в 1943 – 1944 рр.; відтворює атмосферу доби воєнного лихоліття, тяжкий фронтний побут, почуття та сподівання воюючого народу, настрої пересічних бійців і командирів Червоної армії та мирних громадян, викликає співчуття, а внаслідок цього й глибоке розуміння всього страхіття, породженого бойовими діями на теренах України.

Джерела та література:

1. *Даценко С.Ф. Визволення Слобожанщини та Сіверщини: експозиційне відображення теми (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / С.Ф. Даценко, В.М. Сімперович // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наук. військово-історич. конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.) / М-во оборони України,*

НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К., 2010. – С. 320 – 326; Даценко С.Ф. Танкісти-першогвардійці в боях за Україну: експозиційне висвітлення теми / С.Ф. Даценко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», Нац. військово-істр. музей України, Нац. ун-т оборони України. – К., 2011. – С. 303 – 311; Легасова Л.В. Вдосконалення наукових засад головної експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 29–32; Легасова Л.В. Документи з обліку людських військових втрат України у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах як музейний предмет та об'єкт наукових досліджень / Л.В. Легасова // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 7 – 26; Легасова Л.В. Долі генералів – командувачів фронтів і армій, які брали участь в обороні та визволенні Києва / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 1. – С. 255 – 290; Пасічко Я.Л. Корсунь-Шевченківська наступальна операція в експозиції та у фондowych колекціях Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Я.П. Пасічко // Корсунь-Шевченківська операція – частина стратегічного наступу військ Червоної армії на території України в зимово-весняну кампанію 1944 року: матеріали науково-практич. конф., присвяченої 65-річчю Корсунь-Шевченківської наступальної операції. – Корсунь-Шевченківський, 2009. – С. 82 – 92.

2. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В.М. Грицюк. – К.: НАН України, Ін-т історії України. – С. 46.
3. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2009. – С. 102.
4. Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945 / П.П. Панченко та ін. – К.: Україна, 2005. – С. 126.
5. Грицюк В.М. Назв. праця. – С. 50.
6. Там само. – С. 52.
7. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті / Упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. – К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 85 – 86.
8. Експозиція Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років (далі – Експозиція МКНМІВВВ). – КН-78346. – Г-16458; Там само. – КН-208064. – РТ-2890; Там само. – КН-156058. – РТ-2196; Там само. – НД-22045 та ін.
9. Там само. – КН-59705. – Ф-14465; Там само. – КН-59701. – Д-12738; Там само. – КН-59703. – Д-12740.

10. Там само. – КН-13627. – Ф-4183; Там само. – КН-13629. – Д-2726; Там само. – КН-13629. – Д-2726.
11. Там само. – КН-45362. – Ф-11947; Там само. – КН-45261. – Д-11170; Там само. – КН-45364. – РШ-518.
12. Там само. – КН-3456. – ЗТ-149; Там само. – КН-3458/1. – ЗТ-150/1; Там само. – КН-3458/6-9. – ЗТ-154/6-9 та ін.
13. Слюсаренко А.Г. Україна в роки Другої світової війни / А.Г. Слюсаренко, І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – К., 2009. – С. 132.
14. Експозиція МКНМІВВВ. – КН-190020. – Ф-24750.
15. Там само. – КН-10732. – Д-1805.
16. Колтунов Г.А. Курская битва / Г.А. Колтунов, Б.Г. Соловьев. – М.: Воениздат, 1983. – С. 134.
17. Експозиція МКНМІВВВ. – НД-4842.
18. Колтунов Г.А. Назв. праця. – С. 135.
19. Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В.М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – С. 69.
20. Експозиція МКНМІВВВ. – КН-32175. – Ф-8118.
21. Там само. – КН-40590. – Ф-9306.
22. Там само. – КН-226318. – Д-99315.
23. Україна в полум'ї війни. – С. 96.
24. Колтунов Г.А. Назв. праця. – С. 157.
25. Україна в полум'ї війни. – С. 167.
26. Маркин И.И. Курская битва. Оперативно-тактический очерк / И.И. Маркин. – М.: Воениздат, 1958. – С. 14.
27. Україна в полум'ї війни. – С. 97.
28. Там само. – С. 102.
29. 69-я армия [Електронний ресурс] // www.victory.mil.ru.
30. Експозиція МКНМІВВВ. – КВ-11433. – Д-2038.
31. Там само. – Бойове донесення штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу до штабу 1-ї гвардійської армії про бойові дії з'єднань корпусу, які поклали початок визволенню України від нацистських загарбників 21.12.1942 р.
32. Грицюк В.М. Назв. праця. – С. 73 – 74.
33. Колтунов Г.А. Назв. праця. – С. 111.
34. Експозиція МКНМІВВВ. – КН-75071. – Ф-16083; Там само. – КВ-54018. – РР-994.
35. Україна в полум'ї війни. – С. 181.
36. Експозиція МКНМІВВВ. – КВ-26859. – Ф-7591.
37. Колтунов Г.А. Назв. праця. – С. 112.
38. Маркин И.И. Назв. праця. – С. 113.
39. Експозиція МКНМІВВВ. – НД-14082.
40. Там само. – КН-85781. – К-12840.
41. Україна в полум'ї війни. – С. 182.
42. Конев И.С. Великая битва под Курском и ее историческое значение / И.С. Конев // Курская битва / Под ред. Паротькина И.В. – М.: Наука, 1970. – С. 31 – 32.

43. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-16182. – Г-798.*
44. *Там само. – КН-23511/2. – Д-2060/2.*
45. *Там само. – Архів науково-експозиційного відділу.*
46. *Там само. – КН-169714. – Д-23744.*
47. *Москаленко К.С. На південно-західному напрямі: 1943–1945. Спогади командарма. – Кн. 2 / К.С. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1984. – С. 270.*
48. *Там само. – С. 273.*
49. *Експозиція МКНМІВВВ. – Ф-9805; Там само. – НД-6368/19; НД-6362/12; НД-6363/7; НД-17316/15; НД-19548/8; НД-19548/6; НД-16472/14; НД-12124/20; НД-12124/10.*
50. *Там само. – КН-55403. – Д-11893; Там само. – КН-12556. – Ф-2929; Там само. – КН-41573. – РМ-441; Там само. – КН-41313. – РШ-446.*
51. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 267.*
52. *Україна в полум'ї війни. – С. 187.*
53. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 267.*
54. *Україна в полум'ї війни. – С. 192.*
55. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-78353. – Г-16467.*
56. *Там само. – КН-39488. – Д-9015.*
57. *Там само. – КН-32544. – Д-2668.*
58. *Там само. – КН-212105. – Д-34741.*
59. *Україна в полум'ї війни. – С. 187.*
60. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 269.*
61. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-212106. – Д-34742; Там само. – КН-212107. – Д-34743; Там само. – НД-4625.*
62. *Горячев О. Бой за Полтаву / О. Горячев // Суворовський натиск. – 1943. – 25 сентября // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-46527. – Г-8966.*
63. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-39468. – Д-8998.*
64. *Там само. – КВ-181832. – Д-26051.*
65. *Грицюк В.М. Назв. праця. – С. 91.*
66. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-15752. – Л-838.*
67. *Там само. – КН-36279. – РР-669; Там само. – КН-32678. – РР-668.*
68. *Йшли полки по Україні / Авт.-упоряд. І.К. Карпов. – К.: Молодь, 1990. – С. 30.*
69. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-5018. – К-173.*
70. *Там само. – НД-6474.*
71. *Там само. – НД-14154. – Ф-4351; Там само. – НД-9239/42; Там само. – НД-16128/5; Там само. – НД-16988/15; Там само. – НД-16988/16.*
72. *Там само. – НД-18343; Там само. – КН-144386. – Д-21272; Там само. – КН-144387. – Д-21273.*
73. *Там само. – КН-42555. – Ф-10452; Там само. – КН-42558. – Д-9706; Там само. – КН-42557. – Д-9705.*
74. *Там само. – КН-36978. – РТ-1383; Там само. – КН-36979. – РР-732.*
75. *Там само. – КН-50484. – Д-11238; Там само. – КН-43857. – РМ-475; Там само. – КН-43856. – РМ-474; Там само. – КН-43855. – РР-838.*

76. *Йшли полки по Україні.* – С. 29.
77. *Експозиція МКНМІВВВ.* – КН-79820. – Д-15310.
78. *Там само.* – КН-14079. – Ф-4340; *Там само.* – НД-18252/41; *Там само.* – НД-21143/88; *Там само.* – НД-16131/25; *Там само.* – НД-16471/23; *Там само.* – НД-12124/74; *Там само.* – НД-12124/68; *Там само.* – КВ-14081. – РТ-573.
79. *Там само.* – НД-1758; *Там само.* – КН-38880. – Д-8560.
80. *Там само.* – КН-5836. – Ф-2354; *Там само.* – КН-5838. – Д-1324.
81. *Там само.* – НД-2243; *Там само.* – КН-80720. – Д-15526.
82. *Грицюк В.М. Назв. праця.* – С. 99.
83. *Експозиція МКНМІВВВ.* – КН-44716. – Ф-11182; *Там само.* – КН-44741. – Д-10075; *Там само.* – НД-6476/18; *Там само.* – НД-8567/4; *Там само.* – НД-19548/53; *Там само.* – КН-44731. – НН-3507.
84. *Там само.* – НД-1649; *Там само.* – НД-1785; *Там само.* – КН-7697. – РТ-812; *Там само.* – КН-41566. – РШ-466; *Там само.* – КН-2724. – РР-45; *Там само.* – КН-2727. – РМ-20; *Там само.* – КН-2721. – ЗТ-143.
85. *Там само.* – КН-16599. – Ф-2949; *Там само.* – КН-56366. – Д-12003.
86. *Там само.* – КН-11266. – Ф-1253; *Там само.* – КН-39506. – Д-9024.
87. *Київська правда.* – 1987. – 5 серпня.
88. *Експозиція МКНМІВВВ.* – НД-1738; *Там само.* – КН-3174. – Л-250.
89. *Там само.* – НД-18384; *Там само.* – КН-146051. – Д-21386.
90. *Там само.* – НД-9839; *Там само.* – КН-205509. – Д-32756; *Там само.* – КН-11712/1. – РТ-905/1; *Там само.* – КН-8210. – РР-1143; *Там само.* – КН-67914. – РР-1231; *Там само.* – КН-18424/2. – РР-271/2; *Там само.* – КН-18420/2. – РР-268/2; *Там само.* – КН-14202. – РР-240; *Там само.* – КН-82797. – РР-1359.
91. *Там само.* – КН-99556. – Ф-13833; *Там само.* – КН-10759. – Д-1830.
92. *Там само.* – КН-13017. – РТ-672; *Там само.* – КН-13018. – РТ-673.
93. *Там само.* – КН-59495. – Ф-14219; *Там само.* – Нагородний лист Б.О. Колесника. 1944р. [Музейне досьє №678].
94. *Йшли полки по Україні.* – С. 32.
95. *Експозиція МКНМІВВВ.* – КН-18312. – Ф-14434; *Там само.* – КН-59511. – Д-12659; *Там само.* – КН-59518. – РР-1108.
96. *Там само.* – КН-16871. – Д-3573; *Там само.* – КН-11629. – Д-2204; *Там само.* – КН-5106. – Ф-731; *Там само.* – КН-6404. – РШ-128.
97. *Там само.* – КН-16664. – Ф-3003; *Там само.* – КН-3217. – Д-485; *Там само.* – КН-4509. – Д-776.
98. *Безсмертя. Книга Пам'яті України.* – С. 284 – 285.
99. *Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль.* – К.: Альтернативи, 1999. – С. 101.
100. *Експозиція МКНМІВВВ.* – КН-47443. – Ф-11896; *Там само.* – КН-47444. – Д-10565; *Там само.* – КН-24342. – Д-5024; *Там само.* – КН-121627/2. – Г-37127.
101. *Там само.* – КН-197394. – Ф-14795; *Там само.* – КН-197399. – Д-29740.
102. *Україна в полум'ї війни.* – С. 276.

103. *Експозиція МКНМІВВВ. – НД-34567; Там само. – КН-39421. – Д-3158; Там само. – КН-18799. – РР-328; Там само. – КН-57864. – РР-1081.*
104. *Там само. – КН-12063. – Л-562.*
105. *Там само. – КН-10619. – Ф-3552; Там само. – КН-12084. – Л-567; Там само. – КН-12078. – Д-2267; Там само. – КН-12083. – Д-2272; Там само. – КН-12082. – Д-2271; Там само. – КН-17195. – Ф-5580; Там само. – КН-10092. – Д-1738; Там само. – КН-16882. – Д-3584.*
106. *Там само. – КН-41879. – Ф-10172; Там само. – КН-16841. – Д-3456.*
107. *Там само. – НД-18874; Там само. – КН-21255. – ЗТ-340.*
108. *Там само. – КН-12092. – Л-573.*
109. *Там само. – КН-35697. – Д-81213.*
110. *Там само. – КН-16938. – Л-1156; Там само. – Науково-довідкова бібліотека ЦДІА у м.Києві, №716 (копія).*
111. *Там само. – КН-25549. – Ф-7316; Там само. – КН-25523. – Д-5358; Там само. – КН-25524. – Д-5359; Там само. – КН-2558. – К-688; Там само. – КН-186992. – Д-26849; Там само. – КН-75187. – Ф-16133; Там само. – КН-7698. – РТ-813; Там само. – КН-41331. – РМ-427; Там само. – КН-41325. – РР-781.*
112. *Там само. – НД-35474; Там само. – КН-65979. – Д-13701; Там само. – КН-65980. – РТ-1723.*
113. *Там само. – КН-34569. – Л-2811; Там само. – КН-34568. – Л-2810.*
114. *Там само. – НД-24665; Там само. – КН-206167. – РМ-1358.*
115. *Україна в полум'ї війни. – С. 310.*
116. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-11750. – РТ-1654.*
117. *Там само. – КН-41870. – Ф-10163; Там само. – НД-1801; Там само. – КН-3225. – РТ-376.*
118. *Там само. – КН-169781. – Д-23384.*
119. *Там само. – НД-3888. – Ф-543; Там само. – КН-61892. – РР-1162; Там само. – КН-61894. – РР-1164.*
120. *Тронько П.Т. Навічно в пам'яті народній / П.Т. Тронько. – К.: Молодь, 1995. – С. 119 – 120.*
121. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-10658. – Д-1754; Там само. – КН-19171. – РТ-1166.*
122. *Там само. – КН-10655. – Д-1749.*
123. *Друга світова війна в історичній пам'яті України. – С. 179 – 180.*
124. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-32686. – Ф-8810; Там само. – КН-32685. – Д-7248.*
125. *Там само. – КН-110891. – Д-18079; Там само. – КН-110896. – Д-18084.*
126. *Там само. – КН-3840. – Ф-781; Там само. – КН-2934. – РД-7.*
127. *Кутузов О. З людини кров не витікає – вона живе в її ділах / О. Кутузов // Народна армія. – 1994. – 21 квітня.*
128. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-11763. – Д-6576.*

© **Владимир СИМПЕРОВИЧ**

НАСТУПАТЕЛЬНЫЕ ОПЕРАЦИИ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В ЭКСПОЗИТАРНОМ ИЗМЕРЕНИИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»

Освещаются характерные особенности экспозиционной ретрансляции в Мемориальном комплексе «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» стратегических и фронтовых наступательных инициатив Красной армии на украинских поприщах во время Второй мировой войны; воспроизводится источнико-музеальное, событийно-фактуальное и биографико-просопографическое основание экспозиционного нарратива о изгнании нацистско-фашистских захватчиков с территории Украины.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», главная экспозиция, освобождение Украины, наступательные операции Красной армии.

© **Vladimir SIMPEROVYCH**

OFFENSIVE OPERATIONS OF RED ARMY ON UKRAINIAN TERRITORY IN EXPOSITION MEASURING OF MEMORIAL COMPLEX “NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945 YEARS”

Highlights the characteristics of exposition relaying in the Memorial complex “National Museum of history of the Great Patriotic War of 1941 – 1945 years” strategic and front offensive of the Red Army on Ukrainian territory during the Second World War; reproduce historical, museum and biographic base of exposition narrative about the exile of Nazi invaders from Ukraine.

Keywords: Memorial complex “National Museum of history of the Great Patriotic War of 1941 – 1945 years”, the main exhibition, liberation of Ukraine, offensive operations of the Red Army.

УДК 355.432.1(477.46)«1944»:930

© **Ростислав ПИЛЯВЕЦЬ**

ЗНАЧЕННЯ ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1944 РОКУ У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

На підставі історіографічного огляду й аналізу наукової та мемуарної літератури оцінено воєнно-політичне значення Корсунь-Шевченківської операції 1944 р., визначено особливості її проведення та уроки з погляду воєнного мистецтва.

Ключові слова: Друга світова війна, 1944 р., Червона армія, Корсунь-Шевченківська наступальна операція, воєнне мистецтво, оточення, воєнно-політичне значення, історіографія.

У роки Другої світової війни 1939 – 1945 рр. воюючими сторонами було проведено, за приблизними підрахунками, не менше двохсот оборонних і наступальних операцій стратегічного масштабу. Так, лише війська Червоної армії здійснили проти військ противника понад 50 стратегічних операцій. Але далеко не всі вони були успішними, не кожна з них мала стратегічне воєнно-політичне значення, тим більше – історичне. І далеко не кожна стала всесвітньо відомою.

Серед найвизначніших подій, які відбулися на всіх театрах воєнних дій Другої світової війни, можна назвати до десятка великих битв, які вирішальним чином вплинули на її хід і кінцевий результат. І дві з них відбулися на території України. Це битва за Дніпро та Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (стратегічна операція на Правобережній Україні).

Поряд із такими грандіозними подіями на фронтах не меншого всесвітнього значення набули ще кілька операцій фронтового масштабу, які проводилися локально або ж були складовими стратегічних операцій. Особливо яскравою та величною сторінкою вигнання ворога з української землі стала Корсунь-Шевченківська наступальна операція, проведена військами 1-го і 2-го Українських фронтів у січні – лютому 1944 р.

Ця операція, як і місцевість, на якій вона відбувалася, відразу стали й донині залишаються об'єктом численних досліджень фахових істориків, краєзнавців, аматорів та пошукових організацій. Ця операція також є предметом підвищеної громадської уваги, оскільки є помітною складовою історичної пам'яті вітчизняного суспільства.

Можемо говорити й про те, що навколо «Корсунь-Шевченківської битви» за радянських часів було створено певний історичний міф, який ще потребує ретельного вивчення задля оцінки його відповідності історичній правді. Автор пропонованої статті ставить перед собою більш скромне завдання: зосередити увагу лише на аспектах воєнно-політичного значення Корсунь-Шевченківської операції й особливостях воєнного мистецтва в ході її проведення через призму висвітлення цих питань у науковій та мемуарній літературі.

Корсунь-Шевченківській операції 1944 р. безпосередньо або як одній із ключових складових у ширшому об'єкті дослідження присвячено кілька сотень монографій, наукових статей, інших історичних і спеціальних праць¹.

Перші публікації, в яких розглядалися бойові дії під Корсунем, побачили світ ще в ході війни та відразу по її завершенні – у 1944 – 1945 рр. [1 – 18]. Більшість з них мали на меті аналіз та узагальнення бойового досвіду військ у контексті вироблення уроків і практичних рекомендацій для вирішення нагальних тактичних і оперативних завдань, а окремі мали пропагандистський характер. Глибший історичний і проблемний аналіз різних аспектів операції було здійснено військовими фахівцями в перше повоєнне і наступні десятиліття [19 – 72].

Велика увага Корсунь-Шевченківській операції приділялася у фронтових і воєнно-історичних нарисах, збірниках бойових документів і матеріалів, у ґрунтовних узагальнених працях, присвячених подіям Великої Вітчизняної та Другої світової війн [73 – 101; 102 – 111]. Вона описана в численних мемуарах полководців, воєначальників, учасників подій з обох сторін та літературі про них, висвітлена в опублікованих нарисах бойового шляху військових об'єднань, з'єднань і частин, які брали участь у битві, у краєзнавчих і музейних розвідках тощо [112 – 130; 131 – 143; 144 – 148].

Окремо слід виокремити дисертаційні дослідження, присвячені частковим спеціальним питанням організації та проведення Корсунь-Шевченківської операції, більшість з яких здійснено в 50-х рр. XX ст., і лише одне – у наш час [149 – 151; 152].

Воєнні дії під Корсунем у січні – лютому 1944 р. відомі не лише на пострадянському просторі, певну увагу їм приділено і в західній історіографії, про що свідчать праці деяких зарубіжних дослідників [153 – 168].

Численні публікації останніх двох десятиліть лише наголошують, що сучасні історики, насамперед вітчизняні, не втрачають інтересу до цієї непересічної воєнно-історичної події [169 – 183; 184 – 214]. Серед українських дослідників, які розглядали різні аспекти цієї операції, зокрема її організацію, ведення бойових дій частинами і з'єднаннями Червоної армії та Вермахту, її результати і значення, слід назвати В. Бережинського, В. Грицюка, В. Колечкіна, І. Муковського, О. Лисенка, Л. Овсієнко, Т. Полякову, А. Сала, С. Сидорова, П. Степенькіну та ін.

Навіть попередній, найбільш загальний аналіз воєнно-історичних публікацій про події Другої світової війни свідчить, що прискіплива увага дослідників, прикута до Корсунь-Шевченківської операції, не поступається, а часто перевершує науковий інтерес до багатьох інших рівнозначних і навіть більших за своїми розмахом,

¹ За найбільш приблизними підрахунками автора – понад 500 (без урахування публікацій у ЗМІ).

масштабом і наслідками воєнних подій минулої війни на території України. Закономірно виникає запитання: чим можна пояснити такий феномен?

На наш погляд, неабиякий інтерес до означених подій зумовлений кількома чинниками. По-перше, Корсунь-Шевченківська операція об'єктивно посідає особливе місце серед інших операцій Червоної армії. Вона належить до видатних операцій з оточення та знищення великого угруповання противника, проведених радянськими військами в роки війни, увійшовши в її історію як перша ефективна операція на оточення з числа проведених після Сталінградської битви. Недарма її часто називають «другим Сталінградом», «Сталінградом на Дніпрі», а також «Каннами на Дніпрі». Німецькі історики з подачі колишніх генералів Вермахту та вцілілих учасників битви називають її «Kesselschlacht bei Tscherkassy» («битва в котлі під Черкасами»).

По-друге, незважаючи на те, що за радянських часів ця операція серед інших наступальних операцій Червоної армії на українських землях була однією з найпопулярніших і найбільш висвітлених у літературі, вона не може вважатися цілком і повністю дослідженою – низка аспектів проблеми і значна кількість питань, пов'язаних із проведенням операції, залишаються невирішеними, нез'ясованими, неоднозначними, недостатньо вивченими чи потребують уточнень. У наш час, вважаємо, необхідне переосмислення й оновлене, на принципах історичної правди, без будь-яких ідеологічних шор і недомовок, висвітлення задуму операції та ступеня його реалізації, надання відповідної та об'єктивної оцінки діям штабів і військ у ході підготовки й проведення операції, організації всебічного забезпечення військ.

Також слід уточнити реальні успіхи та прорахунки дій сторін в операції, справжню роль у ній органів військового управління, конкретних полководців і воєначальників, дати належну оцінку рівню їх полководського мистецтва, виявленого в організації та веденні бойових дій. Не остаточно вирішеними залишаються питання особливостей та ефективності застосування в операції видів збройних сил та родів військ. Науковцям слід уточнити кількість оточеного у «черкаському котлі», знищеного і полоненого противника, а також тих його сил, яким вдалося вирватися з оточення. Крім того, існує необхідність уточнення бойових втрат радянських військ. Усі ці та деякі інші питання потребують додаткового поглибленого історичного дослідження із залученням ще не уведених у науковий обіг документів і матеріалів широкої джерельної бази обох воюючих сторін.

Корсунь-Шевченківська наступальна операція є цікавою не лише як складова в загальній низці операцій з визволення України від нацистських окупантів, а ще й як окреме воєнно-історичне явище (хоча, звичайно, його не можна розглядати поза конкретно-історичним контекстом), а тому вона є предметом вивчення багатьох дослідників – як професійних істориків, так і аматорів.

Крім того, важливою підставою для живлення інтересу до цієї битви не лише з боку вузькопрофільних дослідників історії війн і воєнного мистецтва, а для значного кола вітчизняних істориків, краєзнавців, пошуковців, фахівців воєнно-історичних реконструкцій і широкого загалу, є місто Корсунь-Шевченківський як місце пам'яті. Нечасто в історії невелике місто фігурує як епіцентр видатних історичних подій

загальнонаціонального значення більше ніж один раз, у нашому випадку – двічі. Отже, тут проглядається певний історичний зв'язок між подіями, які розділені майже 300-річним часовим проміжком – битвою 1648 р. під Корсунем у ході національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького і битвою 1944 р. в роки Другої світової війни. Разом із тим меморіальні питання, а особливо питання історичної пам'яті та діяльності з увічнення пам'яті про події Корсунь-Шевченківської битви, залишаються дослідженими далеко не повною мірою. Додамо до цього ще й те, що корсунська земля (Корсунщина і Звенигородщина) є батьківщиною великого сина українського народу Тараса Шевченка.

Оцінюючи хід і результати операції з погляду воєнного мистецтва, зазначимо, що, маючи багато спільного з іншими проведеними операціями, передусім з метою оточення й розгрому противника, Корсунь-Шевченківська операція мала низку особливостей. Вони стосувалися як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, як об'єктивних, так і суб'єктивних.

Воєнно-політична ситуація наприкінці 1943 р. визначалася остаточним перехопленням у противника стратегічної ініціативи. Проте на той час, незважаючи на зростаючі потужності вітчизняного промислового виробництва і суттєву допомогу союзників за програмою ленд-лізу, ще не було створено можливостей достатньою мірою забезпечити потреби фронтів, передусім у військовій техніці, боєприпасах та пальному.

Погодимося з висновком українських військових істориків В. Грицюка і А. Сала про те, що Корсунь-Шевченківська операція стала фінальною частиною незавершеної операції 1-го та 2-го Українських фронтів з оточення противника зустрічними ударами на Умань – Христинівку в кінці грудня 1943 р. – першій половині січня 1944 р., яку радянська воєнно-історична наука (за фактичними результатами дій радянських військ) розглядає як дві самостійні фронтові операції – Житомирсько-Бердичівську та Кіровоградську [192, 107; 210; 211].

На середину січня основні завдання першого етапу стратегічної операції з визволення Правобережної України (Дніпровсько-Карпатської операції) залишались невиконаними – противник продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського і його вершиною на ділянці майже 50 км упирався в Дніпро. Загальна площа виступу становила близько 10 тис. кв. км. За цих умов Ставка директивою від 12 січня 1944 р. № 220006 уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання у Звенигородсько-Миронівському виступі (пізніше його назвуть Корсунь-Шевченківським) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи [192, 107 – 108]. Отже, за задумом, війська 1-го та 2-го Українських фронтів мали зустрічними ударами у напрямках, що сходяться в районі Шполи та Звенигородки, оточити війська противника.

Значний вплив на реалізацію задуманого та хід бойових дій мав природно-кліматичний чинник. Операція відбувалася за надзвичайно складних погодних умов: наприкінці січня 1944 р. настало різке потепління, що разом із дощами (за час операції лише п'ять днів були без опадів) призвело до швидкого розтавання снігового покриття

і розмокання ґрунтів, а це, в свою чергу, значно ускладнювало здійснення пересувань військ і обмежувало можливості застосування авіації.

Суттєвим фактором, який впливав на хід і результати операції, був украй стислий термін, що відводився для її підготовки – 5 – 7 діб. Командування 1-го і 2-го Українських фронтів у цілому правильно визначило напрями головних ударів та здійснило перегрупування військ, що дало змогу прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям – наступати в тил корсунь-шевченківського угруповання ворога з метою його оточення та відсікання шляхів відходу. Операція засвідчила велике значення точного розрахунку часу і визначення місця зустрічі танкових армій двох взаємодіючих фронтів.

Під час планування операції мали місце суттєві недоліки, серед яких можна назвати неправильну оцінку та недостатньо реальне врахування бойових можливостей своїх військ і військ противника, постановку військам більш складних завдань, недостатню ефективність дій щодо всебічного забезпечення операції, зокрема матеріального забезпечення військ.

Співвідношення сил у цій операції на всіх її етапах – і в момент оточення, і під час боротьби з оточеним угрупованням, що намагалося вийти з кільця, і з угрупованням, яке наступало із зовнішнього фронту для визволення оточених, – було майже рівним, а за чисельністю танкових військ на зовнішньому фронті оточення ворог мав перевагу. Однак радянське командування досягло переваги в силах за рахунок ударних угруповань, особливо за рахунок маневру танками й артилерією, що діяли на головних напрямках, – для відсічення оточеної групи ворога і відбиття його атак на зовнішньому фронті кільця.

Характерною особливістю Корсунь-Шевченківської операції було й те, що в ній бойові дії з оточення та знищення противника здійснювалися без паузи. Оточення угруповання ворога було здійснене у швидкому темпі.

Серед інших особливостей Корсунь-Шевченківської операції відзначимо високу швидкість маневрування оперативними резервами для посилення військ, що діяли на зовнішньому фронті оточення. Це давало змогу ущільнити бойові порядки й зірвати спроби противника деблокувати оточені війська. Операція розвивалася надзвичайно маневрено. У ході операції широко практикувалися перегрупування військ, ударні угруповання безупинно підсилювалися за рахунок інших, що діяли на менш активних ділянках фронту. Для посилення військ, що безпосередньо брали участь в операції на оточення, з інших армій було перекинуто велику кількість стрілецьких, танкових, артилерійських та інженерних частин.

За планом ліквідація угруповання противника мала здійснюватися вже з початком його оточення шляхом розсічення і знищення по частинах, а також способом послідовного стискання внутрішнього фронту оточення. Проте оточення ворога затримувалося (через брак сил і засобів, постановку недостатньо чітких і реальних завдань військам), а ліквідація оточеного угруповання проводилась менш ефективним способом. Німецьке угруповання в районі Корсунь-Шевченківського було надійно заблоковано тільки 3 лютого або на 11-й день операції і на 6-й день після здійснення оперативного оточення.

Знищення оточеного угруповання за винятково складних умов тривало загалом упродовж двох тижнів. Підкреслимо, що при цьому більшість задіяних із радянської сторони в Корсунь-Шевченківській наступальній операції з'єднань та частин вели не наступальні, а оборонні дії. Основні сили та засоби обох сторін були зосереджені на зовнішньому фронті оточення. Бої на повне знищення його основних сил розгорнулися лише в останній день, коли противник зробив рішучу спробу вирватися з оточення. З радянської сторони оборонний бій 1-го та 2-го ешелонів був підтриманий ударами резервів.

Характерним для дій у Корсунь-Шевченківській операції було й те, що головну роль у відбитті контрударів ворога відіграли танкові з'єднання, перенацілені із зовнішнього на внутрішній фронт оточення.

Завдання щодо надійної ізоляції ворожого угруповання й подальшого його знищення в операції було вирішено не повністю. Вітчизняні дослідники на основі зіставлення й аналізу джерел сторін стверджують про вихід з оточення від 25 тис. до 35 тис. німецьких солдатів та офіцерів, які при прориві залишили всю техніку і важке озброєння [210]. Проте більшу частину (як мінімум – половину) оточеного угруповання вдалося ліквідувати (знищити або взяти у полон). Значних втрат зазнав противник і на зовнішньому фронті оточення під час здійснення спроб деблокувати оточене угруповання.

Втрати радянської сторони в особовому складі в Корсунь-Шевченківській операції, за оцінками сучасних російських дослідників, становили 80 188 осіб, у тому числі безповоротні – 24 286 та санітарні – 55 902 особи [215 – 217]. Проте існують певні підстави вважати такі оцінки дещо заниженими.

П'ять подальших операцій на Правобережній Україні, проведені слідом за Корсунь-Шевченківською операцією, що теж передбачали оточення ворожих угруповань (Нікопольсько-Криворізька, Проскурівсько-Чернівецька, Березнегувато-Снігурівська, Поліська та Одеська), також лише частково досягли своїх цілей. Як вважають сучасні українські фахівці, незавершеність операцій на оточення в ході зимово-весняної кампанії 1944 р. була зумовлена нестачею сил і засобів у радянської сторони та ефективним урахуванням німецькими військами досвіду сталінградської катастрофи.

У проведенні радянськими військами Корсунь-Шевченківської операції брали участь сухопутні війська (1-го і 2-го Українських фронтів), військово-повітряні сили (2-га і 5-та повітряні армії) і війська ППО країни (9-й Воронезький корпус ППО). Їх роль і місце визначалися поставленими завданнями, масштабом залучених сил і засобів, внеском у досягнення цілей операції.

У контексті визначення воєнно-політичного значення Корсунь-Шевченківської наступальної операції слід відзначити увагу до неї військово-політичного керівництва сторін, залучені сили і засоби та результати битви. Хід воєнних дій під Корсунь-Шевченківським постійно перебував у центрі уваги верховного керівництва як СРСР, так і Третього райху, особисто Й. Сталіна та А. Гітлера. Для участі в операції було зосереджено більше половини німецьких танкових дивізій, що діяли на території

України, а з радянського боку – половина танкових армій і 40 % танкових корпусів, 10 % стрілецьких, 50 % повітрянодесантних і 16,5 % кавалерійських дивізій, 21,5 % артилерійських дивізій і 25 % винищувально-протитанкових артилерійських полків Резерву Головного командування (РГК) від загальної кількості діючих на той час у Червоній армії. Ці показники свідчать про те, яке важливе значення відводило радянське військово-політичне керівництво Корсунь-Шевченківській операції.

Унаслідок Корсунь-Шевченківської операції противника було остаточно відкинуто від Дніпра, а всі його надії на відновлення оборони по середній течії ріки поховані. Менше ніж за місяць перестали існувати два армійських корпуси Вермахту в складі дев'яти піхотних дивізій, 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг» і добровольчої штурмової бригади СС «Валлонія». Виступ, що розділяв фланги 1-го і 2-го Українських фронтів, було ліквідовано. Досягнення означеної мети дало змогу фронтам розгорнути рішучий наступ на захід і південний захід до кордонів СРСР.

Для радянських військ створилися сприятливі умови для подальших операцій на Правобережній Україні й визволення всього півдня країни від гітлерівських окупантів. З ліквідацією виступу вивільнилася значна кількість військ Червоної армії, що сприяло створенню ударного угруповання для подальшого наступу 2-го Українського фронту на Умань і Могилів-Подільський. До того ж, запеклі бої в районі канівського виступу відкинули половину всіх танкових дивізій противника, що перебували на Правобережній Україні. Це сприяло успішному наступу армій правого крила 1-го Українського фронту в Рівненсько-Луцькій операції й військ 3-го і 4-го Українських фронтів у Нікопольсько-Криворізькій операції.

Разом із тим слід визнати, що, незважаючи на досягнення радянськими військами головної мети в Корсунь-Шевченківській операції, перемога виявилася не зовсім повною: масштаби катастрофи для німців цього разу виявилися значно меншими, ніж під Сталінградом, а втрати Червоної армії – досить відчутними. Радянські дані про оточення радянськими військами десяти дивізій та однієї бригади противника виявилися не цілком коректними. Слід зважати на те, що німецькі дивізії, які опинилися в корсунь-шевченківському виступі, були в неповному складі. За підрахунками українських воєнних істориків, загалом в оточення потрапило не більш ніж 7,5 розрахункових дивізій загальною чисельністю близько 60 тис. осіб.

Корсунь-Шевченківська операція як одна з характерних операцій на оточення в роки минулої війни зробила значний внесок у розвиток не лише радянського воєнного мистецтва. Цей досвід, набутий у ході операції – як позитивний так і негативний – мав більш широке значення. Він був використаний у процесі підготовки та проведення подальших операцій на оточення в завершальному етапі війни та загалом у подальших операціях на різних театрах Другої світової війни.

Досвід Корсунь-Шевченківської операції поряд із досвідом інших видатних операцій на оточення та знищення оточеного противника вивчено, узагальнено і враховано в положеннях повоєнних статутів, настанов, інструкцій. Він посів належне місце у збірниках бойових прикладів, у підручниках, навчальних посібниках, хоча й з певними перекрученнями, у дещо спотвореному вигляді. Важливо й те, що його було

покладено в основу оперативної підготовки військ і штабів. Цей досвід мав і вагоме практичне значення – його було використано в бойовій діяльності ряду армій світу в ході локальних війн і збройних конфліктів другої половини ХХ ст.

Бойові дії 1944 р. під Корсунем-Шевченківським стали не лише яскравою сторінкою героїчної боротьби проти загарбників, а й важливою складовою історичної та національної пам'яті українського народу про Другу світову війну, про визволення українських земель від нацистів і їхніх союзників. Закарбована в численних пам'ятках історії та культури, багато з яких зберігаються в Музеї історії Корсунь-Шевченківської битви, на території багатьох меморіальних комплексів, у музеях та культурних установах, у творах літератури і мистецтва, фотодокументах і кінодокументалістиці, вона відіграє важливу роль у формуванні національної гідності співвітчизників, поваги до національних святинь і бойових традицій, у вихованні молодого покоління.

Створений за радянських часів історичний міф про «Сталінград на Дніпрі» потребує випробування «на міцність» під тиском тих історичних фактів, які тривалий час замовчувалися (не вписувалися в «ложе» офіційної радянської пропаганди), а тепер стають суспільним надбанням, формуючи історичну свідомість людей. Адже писана історія – історіографія – має бути безпристрасною, об'єктивною, відображати істину.

Джерела та література:

1. *Иванов П. Маневр и бой на окружение (Оперативно-тактическая заметки по опыту войны) // Военная мысль. – 1944. – № 8 – 9. – С. 3 – 12.*
2. *Иванов П. Новый Сталинград и маневр на окружение (Уничтожение Корсунь-Шевченковской группировки немцев войсками 1-го и 2-го Украинских фронтов в январе – феврале 1944 г.) // Агитатор и пропагандист Красной Армии. – 1944. – № 9. – С. 20 – 29.*
3. *Воробьев Ф.Д. Освобождение Правобережной Украины. – М.: Госполитиздат, 1945. – 48 с.*
4. *Корсунь-Шевченковская операция // Сборник материалов по изучению опыта войны (Упр. по исп. опыта войны ГШКА). – 1944. – № 14. – С. 3 – 26.*
5. *Курочкин П.М. Связь в стрелковом корпусе при окружении и уничтожении вражеских группировок // Связь Красной Армии. – 1945. – № 7 – С. 24 – 27.*
6. *Марш 5-й гв. танковой армии // Сборник материалов по изучению опыта войны (Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии). – 1944. – № 9. – С. 59 – 74.*
7. *Никишов Д. Развитие прорыва подвижными соединениями // Военная мысль. – 1944. – № 4. – С. 3 – 13.*
8. *О саперах истребителях танков // Информационный бюллетень (Управление по использованию опыта войны Генерального штаба КА). – 1944. – № 17. – С. 36 – 40.*
9. *О штурмовых батальонах // Информационный бюллетень (Управление по использованию опыта войны Генерального штаба КА). – 1944. – № 17. – С. 13 – 30.*

10. Оборонительный бой 22-го огнеметного батальона (По материалам 1-го Украинского фронта. На примере Корсунь-Шевченковской операции в феврале 1944) // Сборник тактических примеров по опыту Отечественной войны (Отд. по использованию опыта войны Ген. штаба Красной Армии), 1944. – № 9. – С. 92 – 95.
11. Прорыв обороны противника 21-м стрелковым корпусом // Сборник тактических примеров по опыту Великой Отечественной войны (Управление изучения опыта войны Генерального штаба). – 1945. – № 12. – 146 с.
12. Сборник тактических примеров по опыту войны. – М.: Воениздат, 1945. – № 13. – 144 с.
13. Сборник материалов по изучению опыта войны / Отдел по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии. – М.: Воениздат, 1945. – № 14. – 232 с.
14. Саушкин В., Пузин Г. Тыл танкового соединения в Корсунь-Шевченковской операции // Тыл и снабжение Красной Армии. – 1945. – № 4. – С. 10 – 14.
15. Танковые и механизированные соединения в операциях по окружению противника (Сборник статей из периодической печати по опыту операций 1944 г.) / В помощь офицерам-танкистам (Военная академия бронетанковых войск Красной Армии им. И.В. Сталина). – 1944. – Вып. 1. – 96 с.
16. Тараненко П. О работе тыловых частей авиации в наступательных операциях. // Вестник Воздушного Флота. – 1944. – № 15 – 16. – С. 23 – 25.
17. Шиловский Е. Характерные черты советского военного искусства на третьем году войны // Военная мысль. – 1944. – № 5–6. – 11 – 21 с.
18. Щепанков Н.Ф. Авиация в уничтожении окруженной группировки вражеских войск // Вестник воздушного флота. – 1944. – № 6. – С. 1 – 5.
19. Андронников Н. Танковые армии в сражениях на Правобережной Украине (Зимой и весной 1944 г.) // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 4. – С. 20 – 31.
20. Белень А.И. Непрístupная крепость // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 199 – 204.
21. Болдырев И. На правом берегу Днепра (Авиационное обеспечение Корсунь-Шевченковской операции) // Авиация и космонавтика. – 1969. – № 2. – С. 28 – 29.
22. Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник статей. – М.: Воениздат, 1956. – 624 с.
23. Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. (краткий очерк). – М.: Воениздат, 1954. – 431 с.
24. Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. Окружение и уничтожение Корсунь-Шевченковской группировки немецко-фашистских войск // Великая Отечественная война Советского Союза 1941 – 1945 гг. Краткий военно-исторический очерк. – М.: Воениздат, 1961. – С. 267 – 271.
25. Воронцов Т.Ф. Героическая страница войны // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 93 – 99.

26. Грылев А.Н. Корсунь-Шевченковская операция // Военная мысль. – 1954. – № 2. – С. 39 – 51.
27. Грылев А.Н. Сокрушительный удар на Юге // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 2. – С. 19 – 30.
28. Грылев А.Н. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине – второй удар // Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сборник статей. – М.: Воениздат, 1956. – С. 283 – 310.
29. Глебов Д.Е. Гвардейцы на переднем плане // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 47 – 53.
30. Грушецкий И.С. Народ и армия // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 59 – 76.
31. Грехнев П.И. И храбрость и мастерство (Участие 9-го Воронежского истребительного авиационного корпуса войск ПВО страны в Корсунь-Шевченковской операции) // Вестник ПВО. – 1974. – № 2. – С. 81 – 83.
32. Елисеев В. Способы окружения крупных группировок противника. (По опыту операций советских войск 1944 г.) // Военно-исторический журнал. – 1977. – № 5. – С. 89 – 95.
33. Заев Д.И. Танки встретились в Звенигородке // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 114 – 123.
34. Захаров М.В. Канны на Днепре // Военный вестник. – 1969. – № 1. – С. 13–15.
35. Захаров М.В. Путь к победе // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 32 – 40.
36. Карпушин И. Работа транспорта и организация подвоза материальных средств в Корсунь-Шевченковской операции // Военно-исторический журнал. – 1984. – № 2.
37. Ковальский С. От Днепра до Прута (Тыловое обеспечение Корсунь-Шевченковской операции) // Тыл и снабжение Красной Армии. – 1964. – № 4. – С. 85 – 89.
38. Конев И.С. В безудержном порыве // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 12 – 31.
39. Конев И.С. Корсунь-Шевченковская операция // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 2. – С. 49 – 65.
40. Конев И.С. Операции на окружение // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 7. – С. 70 – 80.
41. Кораблев А. Корсунь-Шевченковская операция 1944 г. (Пособие по военно-исторической поездке в район Корсунь-Шевченковского). – М.: Военная академия им. М.В. Фрунзе, 1948. – 68 с.
42. Корсунь-Шевченківська битва / Ред. колегія: М. Захаров, В. Сіробаба, О. Стешенко, Г. Суховершко; Худож. Д. Лукомський. – К. : Політвидав України, 1968. – 261 с.
43. Корсунь-Шевченковская битва / Сост. А. Стешенко, В. Мыслюк, А. Лыщенко. – 3-е изд., перераб. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 269 с.
44. Корсунь-Шевченковская битва / Сост. Н.И. Береза, В.П. Мыслюк, Б.П. Педченко. – 4-е изд., доп. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 261 с.
45. Корсунь-Шевченковская операция // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 2.

46. Корсунь-Шевченковская операция в документах (24 января – 17 февраля 1944 г.) // Военно-исторический журнал. – 1984. – № 2.
47. Котелкин В.А. Советская артиллерия в Корсунь-Шевченковской операции // Артиллерийский журнал. – 1953. – № 2. – С. 42 – 45.
48. Красовский С.А. Хозяева неба // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 54 – 58.
49. Матвиенко И.К. Страницы героической борьбы // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 189 – 198.
50. Огарев П. Враг не прошел (О боевых действиях 25-й гв. стрелковой дивизии в Корсунь-Шевченковской операции) // Военный вестник. – 1969. – № 1. – С. 16–19.
51. Огарев П. Танковые и механизированные корпуса в армейских наступательных операциях Советской Армии в Великой Отечественной войне // Военная мысль. – 1961. – № 9. – С. 55–68.
52. Полевой Б.Н. Корсунское побоище // Фронтовые очерки о Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1957. – С. 405–423.
53. Панин М. Корсунь-Шевченковская операция // Военно-исторический журнал. – 1979. – № 2. – С. 64–66.
54. Петров Н. Корсунь-Шевченковская операция // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 2. – С. 124–126.
55. Полевой Б.Н. В наступлении (Из дневника военного корреспондента) // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 126–143.
56. Постников Н.В. Корсунь-Шевченковская операция // Советская историческая энциклопедия: В 8 т. – М., 1965. – Т. 7. – С. 982–983.
57. Пресняков М.В. Враг не прошел (О боевых действиях 181-й гв. танковой бригады в Корсунь-Шевченковской операции) // Военный вестник. – 1964. – № 2. – С. 16–18.
58. Радзиевский А.И. Прорыв обороны противника во втором и третьем периодах войны // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 3. – С. 12 – 22.
59. Свобода Л. Плечем к плечу с советскими воинами // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 154– 158.
60. Сергиенко В.С. Сила народного гнева // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 226 – 240.
61. Серобаба В.Я. Глубокий рейд // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 100 – 113.
62. Телегин А.И. В сложных условиях (Действия артиллерии в Корсунь-Шевченковской операции) // Военный вестник. – 1964. – № 2. – С. 11 – 13.
63. Телегин А.И. Артиллерия в Корсунь-Шевченковской наступательной операции // Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: В 2-х кн. – М.: Воениздат, 1965. – Кн. 2: Артиллерия в наступательных операциях в наступательных операциях второго и третьего периодов войны (19 ноября 1942 г. – 9 мая 1945 г.). – С. 315 – 360.
64. Терещенко Н. Корсунь-Шевченковская операция в цифрах // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 7. – С. 45 – 52.

65. Устинов И. Под Корсунь-Шевченковским // Тыл и снабжение Советских Вооруженных Сил. – 1974. – № 2. – С. 46 – 49.
66. Хохлов Е.А. Там, где сомкнулось кольцо окружения // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 124 – 125.
67. Цирлин А.Д. Инженерные войска 2-го Украинского фронта в Корсунь-Шевченковской операции // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 2. – С. 74 – 79.
68. Цирлин А.Д. Инженерные войска в Корсунь-Шевченковской операции // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 144 – 153.
69. Чалик Е.С. Корсунь-Шевченковская операция // Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года) . – М.: Изд-во Высшей военной академии им. К.Е. Ворошилова, 1957. – Кн. 1. – С. 35 – 133.
70. Шитова Л.П. Мужественные советские патриотки // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 221 – 225.
71. Шишов А. По окруженной группировке // Авиация и космонавтика. – 1964. – № 2. – С. 80 – 82.
72. Шутов З.А. Характерные черты военного искусства советских войск в операциях по освобождению Правобережной Украины. Корсунь-Шевченковская операция. – М.: ВАФ, 1971. – 24 с.
73. Голиков С. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне. – М.: Госполитиздат, 1952. – 280 с.
74. Боевые действия Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941 – 1945. Краткий военно-исторический очерк: В 2 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел. – М.: Воениздат, 1958. – Т. 2: (Январь 1944 г. – сентябрь 1945 г.). – 340 с.
75. Внутских В.М. Зимняя кампания 1944 г. (январь – май 1944) // Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – С. 599 – 658.
76. Бронетанковые войска Советской Армии в боях за Родину. Военно-исторический очерк: В 2-х частях / Военная академия бронетанковых войск. – М., 1965. – Ч. 2. – 768 с.
77. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М.: Воениздат, 1984. – 561 с.
78. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. Военно-исторический очерк / Под ред. С.П. Платонова. – М.: Воениздат, 1958. – 931 с.
79. Грылев А.Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М.: Наука, 1970. – 352 с.
80. Грылев А.Н. За Днепром. Освобождение Правобережной Украины (январь-апрель 1944 г.). – М.: Военидат. 1963. – 228 с.
81. Грылев А.Н. Победа Советской Армии на Правобережной Украине. Второй удар Советской Армии. (1944 г.) – М.: Воениздат, 1953. – 119 с.
82. История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии: в 2 т. / Военная академия бронетанковых и механизированных войск. Т. 2:

- Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии в третьем и четвертом периодах Великой Отечественной войны. – М., 1953. – 484 с.
83. Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1957. – 416 с.
84. Казаков К.П. Всегда с пехотой, всегда с танками. Военно-исторический очерк о боевых действиях артиллерии в крупнейших операциях Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1973. – 296 с.
85. Смирнов С. С. Сталинград на Днестре (Очерк Корсунь-Шевченковской битвы). – М.: Воениздат, 1954. – 254 с.
86. Калачев И.Г., Краснов И.И. Бронетанковые и механизированные войска в операциях по освобождению Правобережной Украины и Крыма. – М.: Воениздат, 1958. – 200 с.
87. Краснов И. Бронетанковые войска в операциях на окружение и уничтожение // Военно-исторический журнал. – 1966. – № 4. – с. 24 – 36.
88. Мировая война 1939–1945: Сб. статей: Пер. с нем. А.А. Веселовского, А.И. Дьяконова. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 540 с.
89. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года): В 2 кн. / Под ред. П.А. Ротмистрова. – М.: Издательство Высшей военной академии им. К.Е. Ворошилова, 1957. – Кн. 1. – 318 с.
90. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года) // Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной Войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк (Военно-научное управление ГШ, военно-исторический отдел): В 4 т. – М.: Воениздат, 1958. – Т. 3. – С. 95 – 179.
91. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (январь 1944 г. – август 1945 г.) / Под ред. А.Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – 568 с.
92. Сборник материалов по истории военного искусства в Великой Отечественной войны. Вып. V. – М.: Воениздат, 1955. – Т. 3: Третий период войны (1944). – 377 с.
93. Смирнов С.С. Разгром // Великая Отечественная... Военная публицистика и фронтовые очерки. – М.: Худ. лит., 1966. – С. 419–437.
94. Смирнов С.С. Сталинград на Днестре. Очерк Корсунь-Шевченковской битвы. – М.: Советский писатель, 1958. – 271 с.
95. Смиров С.С. Разгром // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 159–166.
96. Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1960. – 800 с.
97. Советская кавалерия: Военно-исторический очерк. – М.: Воениздат, 1984. – 319 с.
98. Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1968. – 451 с.
99. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 984 с.
100. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 / Под ред. С.К. Куркоткина. – М.: Воениздат, 1977. – 560 с.

101. Тюленев И.В. Советская кавалерия в боях за Родину. – М.: Воениздат, 1957. – 303 с.
102. Военное искусство во второй мировой войне (Стратегия и оперативное искусство) / И.Х. Баграмян, С.П. Иванов. – М.: ВАГШ ВС СССР им. К.Е. Ворошилова, 1973. – 793 с.
103. Вторая мировая война. Итоги и уроки. – М.: Воениздат, 1985. – 448 с.
104. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945: В 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Т. 4: Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 г.). – М.: Воениздат, 1962. – 738 с.
105. История военного искусства: Вып. 1–5 / ВВА им. К.Е. Ворошилова. – Вып. 5. Сб-к материалов по истории военного искусства в Великой Отечественной войне: В 4 т. – Т. 4: Третий период войны (1944). – М.: Воениздат, 1955. – 378 с.
106. История второй мировой войны 1939 – 1945: В 12 т. / Ин-т военной истории МО СССР, Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т всеобщей истории АН СССР, Ин-т истории СССР АН СССР – Т. 8: Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. – М., 1973 – 1982. – 536 с.
107. История военного искусства: В 3 кн. / Военная академия им. Фрунзе. – Кн. 3: Военное искусство в третьем периоде Великой Отечественной войны, при разгроме империалистической Японии и в послевоенный период (1944 – 1953 гг.). – М.: Воениздат, 1961. – 727 с.
108. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: В 4 т. – М.: Воениздат, 1958 – 1959. – Т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед (январь – декабрь 1944). – М.: Воениздат, 1958. – 840 с.
109. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – М.: Воениздат, 1962. – Т. 3.
110. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 3. – 461 с.
111. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. / Ин-т истории партии ЦК КП Украины. – Т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны. – К., 1966. – 744 с.
112. Бегельдинов Т. Пике в бессмертие: (хроника подвига летчиков-штурмовиков). – Алматы: Жазушы, 2000. – 256 с.
113. В большом наступлении. Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943–1944 гг. – М.: Воениздат, 1964. – 495 с.
114. Гетман А.Л. Танки идут на Берлин. – М.: Наука, 1973. – 392 с.
115. Дегрелль Л. Штурмовая бригада СС. Тройной разгром. – М.: Яуза-Пресс, 2012. – 288 с.
116. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т. 9-е изд. – Т. 3. – М.: АПН, 1988. – 351 с.
117. Зі спогадів командира мотобригади СС «Валлонія» Леона Дегрелля: Пер. з фламанд. М.М. Богаерта // Корсунський часопис. – 2004. – № 11. – С. 24 – 28.
118. Конев И.С. Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – 602 с.

119. Мерцалов А.Н. Западнoгерманские историки и мемуаристы о второй мировой войне. – М.: Наука, 1967. – 203 с.
120. Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: АСТ, 2002. – 896 с.
121. Крайнюков К.В. Оружие особого рода. – М.: Мысль, 1984. – 591 с.
122. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945: В 3 т.: Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1976. – Т. 3: Война на два фронта. – 416 с.
123. Захаров Ю.Д. Генерал армии Н.Ф. Ватутин. – М.: Воениздат, 1985. – 192 с.
124. Митчем С., Мюллер Дж. Командиры «Третьего рейха». – Смоленск: Русичи, 1995. – 320 с.
125. Новиков А.А. В сражениях за Днепром // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 4. – С. 63 – 69.
126. Полевой Б.Н. Полководец (Биографическая повесть об И.С. Коневе). – М.: Политиздат, 1974. – 120 с.
127. Португальский Р.М. Маршал И.С. Конев. – М.: Воениздат, 1985. – 253 с.
128. Ротмистров П.А. Блестящая победа // Военный вестник. – 1964. – № 2. – С. 7 – 10.
129. Ротмистров П.А. Блестящая победа советского оружия // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1975. – С. 40 – 44.
130. Сотников И. Корсунское побоище (Записки офицера). – Новосибирск: Облполиграфиздат, 1951. – 271 с.
131. Спогади учасників Корсунь-Шевченківської операції // Корсунський часопис. – 2004. – № 11. – С. 11 – 18.
132. Винокур Л.А. 7-я гвардейская идет на Запад. – Волгоград: Кн. изд-во, 1964. – 269 с.
133. Гвардейская танковая / Ф.И. Высоцкий, М.Е. Макухин, Ф.М. Сарычев, М.К. Шапошников. – М.: Воениздат, 1963. – 246 с.
134. Давтян С.М. Пятая воздушная. Военно-исторический очерк боевого пути 5-й воздушной армии в годы Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1990. – 273 с.
135. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии. – М., 1969. – 350 с.
136. Завизион Г.Т., Корнюшин П.А. И на тихом океане. Военно-исторический очерк о боевом пути 6-й гвардейской танковой армии. – М.: Воениздат, 1967. – 255 с.
137. Маневич Е.Д., Бенедиктов И.К. От Сталинграда до Вены / Под общ. ред. А.Т. Шепилова. – М.: Воениздат, 1949. – 192 с.
138. Овчаренко И.В. 5-й Донской. – Ростов на Дону: Кн. изд-во, 1968. – 104 с.
139. Ордена Ленина стрелковая. (Боевой путь 359-й стрелковой дивизии). – Пермь: Кн. изд-во, 1967. – 208 с.
140. От волжских степей до австрийских Альп. Боевой путь 4-й гвардейской армии. – М.: Воениздат, 1971. – 256 с.
141. Строева А.Т. Шестая танковая и ее командарм. – К.: Молодь, 2000. – 208 с.
142. Ющук И.И. Одиннадцатый танковый корпус в боях за Родину. – М.: Воениздат, 1963. – 180 с.
143. Ярошенко А.А. В бой шла 41-я гвардейская: Боевой путь 41-й гвардейской стрелковой Корсуньско-Дунайской ордена Суворова дивизии. – М.: Воениздат, 1982. – 168 с.

144. Герои-освободители Черкащины. – Днепропетровск: Промінь, 1980. – 357 с.
145. Харченко В. Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 2. – С. 121 – 122.
146. Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы: путеводитель. 2-е изд. – Днепропетровск: Промінь, 1976. – 95 с.
147. Бахмут А. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс // Черкащина в контексті історії України: матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.). – Черкаси, 2005. – С. 413–417.
148. Харченко В. Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 2.
149. Гордиенко М.К. 4-я гв. и 53-я армии 2-го Украинского фронта в операции на окружение и уничтожение корсунь-шевченковской группировки немецко-фашистский войск 24.1 – 17.2.1944 г.: Дис. ... канд. воен. наук. – М., 1957 – 287 с.
150. Рыжиков И.И. Медицинское обеспечение общевойсковой армии в операции на окружение (по опыту Корсунь-Шевченковской операции): Дис. ... канд. мед. наук. – Харьков, 1957. – 212 с.
151. Саморуков Е.А. Переход к обороне на внешнем фронте окружения и отражения контрударов противника войсками 40-й общевойсковой армии и 6-й танковой армии 1-го Украинского фронта в период с 31 января по 17 февраля 1944. в Корсунь-Шевченковской операции: Дис... канд. ист. наук. – М., 1956. – 248 с.
152. Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (з досвіду Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2005. – 278 арк.
153. Типпельскирх К. История второй мировой войны: Пер. с нем. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 605 с.
154. Фуллер Дж. Ф. Вторая мировая война, 1939–1945. Стратегический и тактический обзор: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 550 с.
155. Clarc A. Barbarossa. The Russian-German Conflict 1941–1945. – New York, 1965.
156. Das Schicksal der Verwundeten im Kessel von Tscyerkassy // Der Freiwillige. – № 16. – P. 19–20.
157. Degrelle L. La Campagne de Russie. – 1987.
158. Heusinger A. Befehl im Widerstreit. Schicksalsstundent der deutschen Armee 1923 – 1945. – Stuttgart, 1950
159. Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942–1945. – Stuttgart, 1962.
160. Mabire J. Legion Wallonie. Au Front de l'Ect 1941 – 1944. – Presser de la Citi, 1987.
161. Manstein E. Verlorene Siede. – Bonn, 1955. – 778 p.
162. Meiser A. Die Hölle von Tscherkassy. Ein Kriegstagebuch 1943–1944. – Schnellbach: Verlag Siegfried Bublies, 2000. – 384 p.
163. Panzer Grenadiere der Panzerdivision «Wiking» im Bild. – Cjburg: Nation Europa Verlag GmbH, 1977.

164. Roba J.-L. *L'Honneur et la Fidelite. Essai de biographie de Lucien Lippert* – Uitgeverij De Krijger, 1977.
165. Strassner P. *European Volunteers. 5 SS Panzer Division*. – J.J. Fedorowicz Publishing, 1988.
166. Telpuchowski B.S. *Die sowjetisch Geschichte des Groben Vaterlandischen Krieges 1941 – 1945*. – Frankfurt am Main, 1961.
167. Vormann N. *Tscherkassy*. – Schamhorst Buchkameradschaft, Heidelberg, 1954.
168. Ziemke E. *Stalingrad to Berlin. The German Defeat in the East*. – Washington, 1968.
169. Бешанов В.В. Десять сталинских ударов / В.В. Бешанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 768 с.
170. Бухнер А. 10 Сталинских ударов глазами немцев. – М.: Яуза-Пресс, 2009. – 384 с.
171. Великая Отечественная война 1941 – 1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – Кн. 3: Освобождение. – М.: Наука, 1998. – 509 с.
172. Елисеев В., Михалев С. Окружение под Корсунь-Шевченковским // Военные знания. – 1994. – №1. – С. 2 – 3.
173. Ивановский А. Утерянные победы Красной Армии. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 354 с.
174. Карель П. Восточный фронт. В 2 кн. – Кн. 2. Выжженная земля. 1943 – 1944. – М.: Эксмо, 2008. – 560 с.
175. Кларк А. План «Барбаросса». Крушение Третьего рейха. 1941 – 1945. – М.: Центрполиграф, 2004. – 620.
176. Корсунь-Шевченковская операция // Военная энциклопедия. – М.: Воениздат, 1999. – Т.4. – С. 216 – 218.
177. Мощанский И. Разгром под Черкассами. Корсунь-Шевченковская наступательная операция 24 января – 17 февраля 1944 года. – М.: ООО «БТВ-МН», 2005. – 78 с.
178. Мощанский И. 1944-й... От Корсуня до Белграда. – М.: Вече, 2008. – 256 с.
179. Мощанский И.Б. Освобождение Правобережной Украины. – М.: Вече, 2011. – 320 с.
180. Нинов В. Корсунь-Шевченковская битва // С. М. Штеменко. Генеральный штаб в годы войны. Освобождение Европы. – М.: АСТ, 2005. – С. 421 – 480.
181. Фогель Г. Потерпевшие победу. Немцы в Корсуньском «котле». М.: Яуза-Пресс, 2010. – 416 с.
182. Glantz, D.M., Orenstein, H.S. *The Battle for the Ukraine: The Red Army's Korsun'-Shevchenkovskii Operation, 1944*. – London, 2003.
183. Nash, D.E. *Hell's Gate: The Battle of the Cherkassy Pocket January to February 1944*. – Stamford, CT, 2002.
184. Бахмут А.І. Допомога місцевого населення військам Червоної армії під час Корсунь-Шевченківської операції // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 186 – 193.
185. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
186. Бережинський В.Г. Досвід бойового застосування артилерії в Корсунь-Шевченківській операції // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 57–74.

187. Бережинский В.Г., Лищавский В.Г., Шумилко Л.М. Корсунь-Шевченковская операция (24 января – 17 февраля 1944 года). – К.: НИЦГП ВС Украины, УИВИ, 2003. – 56 с.
188. Бережинський В.Г., Короткин Ю.Г., Сидоров С. В. Корсунь-Шевченківська операція (24 січня – 17 лютого 1944 года) // Патріот України. – К.: НВА «Книга Пам'яті України», 2004. – С. 64–77.
189. Бережинский В.Г., Сало А.Я. Ледовое побоище (К 60-летию Корсунь-Шевченковской операции 24 января – 17 февраля 1944 года) – К.: НИЦГП ВС Украины, УИВИ, 2003. – 294 с.
190. Богаерт М.М. Участь 5 добровільної штурмової бригади СС «Валлонія» в Корсунь-Шевченківській операції // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 83 – 89.
191. Гороховський Е. «Котел» для эсэсовских дивизий / Наша держава. – 2004. – № 14.
192. Грицюк В. Місце та значення Корсунь-Шевченківської битви у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 107 – 116.
193. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. – Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. – 416 с.
194. Зельницький В.А. Інженерні війська в Корсунь-Шевченківській операції (24.01. – 17.02.44 р.) // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 103 – 107.
195. Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво): Підручник для слухачів НАОУ / В.Б. Толубко, М.І. Рибак, С.В. Сидоров та ін. – К.: НАОУ, 2003. – 328 с.
196. Колечкін В. Авіація в боях під Корсунь-Шевченківським у лютому 1944 року // Авіація і час. – 2004. – № 5. – С. 36 – 39; № 6 – С. 34 – 37.
197. Лисенко О.Є. Корсунь-Шевченківська битва // Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 322–323.
198. Лішавський В.Г. Оточення та знищення німецько-фашистського угруповання під час Корсунь-Шевченківської операції – один з яскравих проявів воєнного мистецтва в роки Великої Вітчизняної війни // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 3 – 14.
199. Макаров В.Д., Корнієнко В.В. Військово-Повітряні Сили в Корсунь-Шевченківській операції // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 98 – 102.
200. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.

201. Німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції: Пер. з нім. / Підготовлено до друку Степенькіною П.Я. // Корсунський часопис. – 2004. – № 11. – С. 19 – 23.
202. Овсієнко Л.Г. Корсунь-Шевченківська операція. Хроніка подій // Корсунський часопис. – 2004. – № 11. – С. 3 – 10.
203. Овсієнко Л.Г. Визволення Корсунського району від німецьких військ у ході Корсунь-Шевченківської наступальної операції (за матеріалами ЦАМО РФ) // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 176 – 185.
204. Огнєв В.О. Дії артилерії в Корсунь-Шевченківській операції (24.01 – 17.02.1944 р.) // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 44 – 56.
205. Полякова Т.Ю. Війська 5 гвардійської танкової армії в Корсунь-Шевченківській операції // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 139 – 146.
206. Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Корсунь-Шевченківської битви. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – 195 с.
207. Сало А.Я. До питання про тилове забезпечення Корсунь-Шевченківської операції // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 155 – 175.
208. Сало А.Я. Досвід морально-психологічного забезпечення наступальної операції (за матеріалами Корсунь-Шевченківської битви 24.01 – 17.02.1944 р.) // Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Стан та тенденції удосконалення системи морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) в умовах реалізації Концепції соціального та гуманітарного розвитку Збройних Сил України»: В 5 т. / Національна академія оборони України – К., 2004. – Т. 1. – С. 55 – 60.
209. Сало А.Я. Бойові дії козачих кавалерійських з'єднань у Корсунь-Шевченківській операції 1944 р. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2005. – Т. VI. – С. 264 – 274.
210. Сало А.Я. Особливості та результати Корсунь-Шевченківської операції 1944 р. // Воєнна історія. – 2005. – № 1 – 2. – С. 41 – 55.
211. Сидоров С.В. Воєнно-історичне значення результатів Корсунь-Шевченківської операції для розвитку теорії воєнного мистецтва // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 15 – 43.
212. Степенькіна П.Я. Війська вермахту і СС у Корсунь-Шевченківській операції // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 75–82.
213. Стратегія Корсунь-Шевченківської перемоги (До 60-річчя Корсунь-Шевченківської наступальної операції 24 січня – 17 лютого 1944 року). – К: НДЦ гуманітарних проблем Збройних Сил України, Український інститут воєнної історії, 2004. – 287 с.

214. Широков С.Є. Битва за Дніпро. – К.: Промінь, 1995. – 223 с.
215. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева – М.: Воениздат, 1993. – 416 с.
216. Гуркин В.В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941 – 1945 гг. Новые аспекты // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 2. – С. 1 – 13.
217. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 608 с.

© **Ростислав ПИЛЯВЕЦ**

ЗНАЧЕНИЕ И ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКОВСКОЙ НАСТУПАТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ 1944 ГОДА В СВЕТЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

На основании историографического обзора и анализа научной и мемуарной литературы оценено военно-политическое значение Корсунь-Шевченковской операции 1944 г., определены особенности ее проведения и уроки с точки зрения военного искусства.

Ключевые слова: Вторая мировая война, 1944 г., Красная армия, Корсунь-Шевченковская наступательная операция, военное искусство, окружение, военно-политическое значение, историография.

© **Rostyslav PYLIAVETS**

VALUE AND CHARACTERISTICS OF THE KORSUN-SHEVCHENKO OFFENSIVE IN 1944 IN THE LIGHT OF HISTORIOGRAPHICAL HERITAGE

Based on historiographical review and analysis of scientific literature and memoir the military and political importance of Korsun-Shevchenko operations in 1944 are assessed, the peculiarities of its implementation and the lessons from the standpoint of military art are defined.

Keywords: World War II, 1944, the Red Army, Korsun-Shevchenko offensive, military art, environment, military and political significance, historiography.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

© *Artur Wodzyński*

POCZĄTEK II WOJNY ŚWIATOWEJ W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII

Wybuch II wojny światowej w dniu 1 września 1939 roku był bezpośrednią konsekwencją politycznego konfliktu Polski i Niemiec. Zasadniczą przyczyną owego konfliktu była agresywna polityka III Rzeszy w Europie Wschodniej, ale zadziałał również splot innych czynników. Najważniejsze spośród nich to słabość mocarstw zachodnich i ich polityka appeasementu i ekspansywne ambicje ZSRS. Ponadto należy pamiętać o konsekwentnej postawie Polski wobec wszelkich żądań ustępstw terytorialnych lub politycznych, która w przeciwieństwie do Austrii czy Czechosłowacji nie ugięła się przed Niemcami. II wojna światowa na skutek sposobu jej prowadzenia przez totalitarne mocarstwa oraz odczuwalnych do czasów obecnych konsekwencji stała się bodaj najważniejszym wydarzeniem w historii Polski XX wieku i jednym z najważniejszych w polskiej historii na przestrzeni dziejów. Nic więc dziwnego, że wydarzenia bezpośrednio poprzedzające wybuch wojny i jej pierwsze dni znalazły się w centrum zainteresowania polskiej historiografii.

Wyróżnić można dwa zasadnicze okresy, w których jednym z decydujących czynników wpływających na interpretację i ocenę faktów były uwarunkowania ustrojowo-polityczne: lata 1945-1989 i okres po 1989 roku. W polskiej historiografii wyodrębniły się przez ten czas dwa główne nurty: emigracyjny i krajowy, przy czym zwłaszcza ten drugi daleki był i jest od jednorodności ocen. W latach PRL historiografia krajowa opierała się na aksjomacie pozytywnej roli ZSRS w przebiegu II wojny światowej jako pogromcy faszyzmu i wyzwoliciela podbitej Europy. Z tej przyczyny pełne przedstawienie udziału Związku Sowieckiego w rozpętaniu konfliktu było niemożliwe prawie do końca istnienia systemu komunistycznego. W pełni nieskrępowane czynnikami politycznymi lub ideologicznymi uprawianie historii i odkrywanie białych plam stało się możliwe dopiero po 1989 roku.

Przyjęło się w polskiej historiografii twierdzenie, że Polska w latach 1934-1938 starała się prowadzić „politykę równowagi” wobec Związku Sowieckiego i Niemiec. Koncepcja ta zakładała utrzymanie poprawnych stosunków z obydwoma mocarstwami, bez angażowania się po stronie jednego z nich przeciw drugiemu oraz zapobieżenie ich porozumieniu. Owocem tych tendencji były pakt o nieagresji zawarte odpowiednio w 1932 i 1934 roku z oboma sąsiadami. Aż do 1938 II RP mogła czuć się względnie bezpiecznie, w praktyce

jednak dokumenty te okazały się „świsstkami papieru”. Już niecały miesiąc po konferencji monachijskiej III Rzesza ustami swojego ministra spraw zagranicznych Joachima von Ribbentropa wysunęła jednak żądania wobec Polski. Uregulowanie kwestii spornych między Polską a Niemcami miało się dokonać przy spełnieniu następujących warunków: włączenie Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy, przeprowadzenie eksterytorialnej autostrady przez polskie Pomorze do Prus Wschodnich, wzajemne uznanie granic, przedłużenie układu polsko-niemieckiego z 1934 roku na 25 lat oraz przystąpienie Polski do Paktu Antykominternowskiego. W praktyce oznaczało to związanie się sojuszem z Niemcami oraz co najmniej rezygnację z samodzielnej polityki zagranicznej. Nie można było też wykluczyć w przyszłości ingerencji niemieckich w sprawy wewnętrzne Polski.

W historiografii polskiej dość powszechnie, niezależnie od okresu, ocenia się, że przyjęcie żądań niemieckich było niemożliwe¹. Dobrze oddała te odczucia prof. Piotr Łossowski w swojej książce *Polska w Europie i na świecie 1918-1939*, pisząc, że „wyrażenie zgody na żądania niemieckie z 24 października 1938 r. oznaczałoby przekroczenie tej niewidzialnej, lecz istniejącej granicy, którą wyznaczało poczucie niezależności i suwerenności polityki polskiej”². W ostatnich latach niektórzy historycy polscy zakwestionowali jednak tezę, iż porozumienie z Niemcami absolutnie nie wchodziło w grę. Jerzy Łojek jeszcze przed 1989 roku kreślił scenariusz wspólnej wyprawy polsko-niemieckiej na ZSRS pisząc, iż „lepiej było wtedy uderzyć na ZSRR w sojuszu z Niemcami niż doczekać się w końcu (i rychło) wspólnego uderzenia na Polskę Niemiec i ZSRR (...) Polsce oszczędzono by może nawet nie strat wojennych, ale przynajmniej ruiny miast z Warszawą na czele, eksterminacji biologicznej wielkiej części społeczeństwa, strat materialnych i kulturalnych (...) Adolf Hitler w końcu musiałby przegrać (...) Polska, początkowo sprzymierzona z Hitlerem, potem odsuwająca się od Rzeszy w chwili, gdy Koalicja zachodnia zaczęłaby zadawać Niemcom skuteczne ciosy, znalazłaby się w sytuacji podobnej do Italii roku 1943”³. Pogląd o możliwości uczestnictwa Polski w II wojnie światowej po stronie Osi nie znalazł jednak szerokiego poparcia w polskiej historiografii. Oprócz utrzymania suwerenności podkreśla się również poszanowanie przez Polskę zapisów traktatu wersalskiego, co wykluczało udział w wojnie po stronie agresora⁴.

W rezultacie odrzucenia propozycji niemieckich II Rzeczpospolita, postrzegana jednak po zaborze Zaolzia jako sojusznik Niemiec, znalazła się pod koniec 1938 roku w izolacji dyplomatycznej⁵. Istotnym czynnikiem była tutaj postawa II Rzeczpospolitej wobec rozbioru Czechosłowacji w rezultacie postanowień konferencji monachijskiej. Józef Beck zdecydował się na wysłanie do Pragi ultimatum z żądaniem przekazania terytorium Zaolzia. Rząd Czechosłowacji, złamany po przyjęciu monachijskiego dyktatu mocarstw, nie miał innego wyjścia jak przyjąć polskie warunki. 2 października 1938 r. oddziały Wojska Polskiego obsadziły pozyskany obszar. Sytuacja ta wytworzyła wrażenie współdziałania Niemiec i

¹ A. Czubiński, *Najnowsze dzieje Polski 1914-1983*, Warszawa 1987, s. 248; W. Konopczyński, *Historia polityczna Polski 1914-1939*, Warszawa 1995, s. 204; S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie 1938-1939*, Poznań 1998, s. 465.

² P. Łossowski, *Polska w Europie i na świecie 1918-1939*, Warszawa 1990, s. 273.

³ J. Łojek, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990, s. 16-17. Pierwsze wydanie książki ukazało się w „drugim obiegu” w 1979 roku.

⁴ A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1939*, Warszawa 2010, s. 91.

⁵ W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1914-1939*, Warszawa 2011, s. 351, S. Żerko, op. cit., s. 464.

Polski w dziele rozbioru Czechosłowacji. Polska nie zawarła jednak żadnego porozumienia z Hitlerem w tej kwestii i po prostu skorzystała z nadarzającej się okazji, a zwłaszcza część wojskowa akcji nosiła wszelkie cechy improwizacji. Polska historiografia lat 1945-1989 odniosła się do polskiego posunięcia wrogo⁶, jak zresztą do całej polityki zagranicznej Józefa Becka. Pisarze emigracyjni wypowiadali się w tej kwestii wstrzemięźliwie, choć na przykład Władysław Pobóg-Malinowski pytał retorycznie w swojej *Najnowszej historii politycznej Polski*: „Czy Polska miała czekać i zgodzić się na to, co jej Hitler przyznać w arbitrażu zechce? Czy Polska w ogóle przez bierną postawę w takiej chwili mogła przekreślać te protesty jakie od lat dwudziestu podnosiła przeciw podstępnemu zaborowi Zaolzia?”⁷. Historycy w III RP zajęli dość oględne stanowisko⁸ wobec ultimatum Józefa Becka, ograniczając się do przekazania suchych faktów, nie wartościując tej decyzji ani nie roztrząsając aspektu etycznego całego posunięcia. W ostatnich latach pojawiają się jednak głosy szukające usprawiedliwienia dla postawy Polski wobec Zaolzia w październiku 1938 r.⁹

Wobec wspomnianej już izolacji politycznej Polski po rozbiore Czechosłowacji w październiku 1938 roku zwłaszcza w latach PRL lansowana była teza, iż II Rzeczpospolita powinna była szukać zbliżenia z państwem sowieckim¹⁰. Prof. Antoni Czubiński komentując fiasko idei porozumienia polsko-niemieckiego pisał jeszcze w 1987 roku, że „rząd polski mógł (...) podjąć bezpośrednie rozmowy z ZSRR. W nowych warunkach kraj ten wyrastał na naturalnego sojusznika Polski”¹¹. Autorzy piszący pod dyktando wymagań ideologicznych zapominali jednak jakby, że trwały układ sojuszniczy z Polską oznaczałby opowiedzenie się ZSRS za bezterminowym utrzymaniem terytorialnego status quo w Europie, czemu przeczyły późniejsze posunięcia państwa sowieckiego. Teza o możliwości (i słuszności) idei zbliżenia polsko-sowieckiego została po 1989 roku obalona, by nie powiedzieć zmiażdżona w licznych publikacjach. Prof. Stanisław Żerko zwracał uwagę na to, że w porównaniu z nawet III Rzeszą, „od ZSRR Rzeczpospolitą dzieliło niemal wszystko”¹². Podkreślano, że zawarcie aliansu ze Związkiem Sowieckim nieuchronnie skończyłoby się w najlepszym razie wasalizacją Polski, a w najgorszym, bardzo prawdopodobnym, jej okupacją i sowietyzacją. Nie wykluczało też wcale wybuchu wojny. Prof. Wojciech Materski pisał, że „wejście z sąsiadem wschodnim w stosunki sojusznicze przyspieszyłoby tylko agresję niemiecką”¹³. Podobnie sceptycznie traktowane są w polskiej historiografii po 1989 r. koncepcje pomocy zbrojnej Sowietów przeciw Niemcom w oparciu o wielostronne porozumienie z Wielką Brytanią, Francją, Rumunią i Polską. Rozmowy brytyjsko-francusko-sowieckie w tej sprawie prowadzone były przez całe lato 1939 roku. Odmowa strony polskiej uznania sowieckiej formuły pomocy stała się później pretekstem do stawiania zarzutów o odtrącenie pomocnej dłoni wyciągniętej przez Stalina. Prof. Władysław Konopczyński w swojej pionierskiej pracy już w 1947 roku (jej opublikowanie możliwe stało się dopiero po blisko 50 latach) oceniał, że intencje sowieckie nie były altruistyczne i krył się za nimi plan podporządkowania sobie

⁶ P. Łossowski, op. cit., s. 270.

⁷ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2. 1914-1939*, Londyn 1983, s. 850-851.

⁸ Np. W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 322, W. Roszkowski, op. cit., s. 350.

⁹ A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, op. cit., s. 90.

¹⁰ H. Batowski, *Agonia pokoju i początek wojny (sierpień – wrzesień 1939)*, Poznań 1969.

¹¹ A. Czubiński, op. cit., s. 248.

¹² S. Żerko, op. cit., s. 462.

¹³ W. Materski, op. cit., s. 335.

„sojuszników”: „Stopniowo wychodziło na jaw, że Rosja chce współgwarantować z Anglią i Francją zarówno Polskę, jak i Rumunię, jak i przede wszystkim państwa bałtyckie i to gwarantować nie czekając na ich zaproszenie, czyli po prostu wejść tam (...) Powodem miała być choćby „agresja pośrednia”, tj. akcja polityczna czynników antybolszewickich”¹⁴. Panuje też pogląd, że Sowieci wykorzystywali negocjacje z mocarstwami zachodnimi jako zasłonę dymną dla planów porozumienia z Niemcami¹⁵. „Specjalnością sowieckorozyjską, nie tylko w tym okresie, jest przedstawianie stanowiska wręcz przeciwnego do zajmowanego w rzeczywistości: „chcesz wojny – domagaj się pokoju”¹⁶ – podsumował Leszek Moczulski w swojej pionierskiej książce *Wojna polska*, której pierwsze wydanie zostało w 1972 r. wycofane ze sprzedaży przez cenzurę. Tendencja do interpretowania polityki sowieckiej w 1939 r. jako gry pozorów obliczonych na wywołanie konfliktu między III Rzeszą a mocarstwami zachodnimi w ten sposób jest już w historiografii polskiej dobrze ugruntowana.

Wydarzeniem, które ostatecznie przesądziło o nieuchronności wybuchu wojny, było podpisanie w dniu 23 sierpnia 1939 roku w Moskwie paktu Ribbentrop-Mołotow. Był to niemiecko-sowiecki pakt o nieagresji, rozszerzony ponadto o tajny protokół, który precyzował zamiary układających się stron wobec państw Europy Wschodniej. W myśl jego ustaleń Polska miała zostać podzielona w przybliżeniu wzdłuż linii rzek Pisy, Narwi, Wisły i Sanu. Finlandia, Estonia, Łotwa i należąca do Rumunii Besarabia miały znaleźć się w strefie wpływów sowieckich, a Litwa w strefie niemieckiej. W latach PRL historiografia polska odnosiła się do zawarcia paktu Ribbentrop-Mołotow co najmniej dwuznacznie. Nie sposób było zupełnie go zignorować, gdyż był to fakt powszechnie znany. W tej sytuacji historycy doby PRL stosowali ekwilibrystyczne zabiegi, starając się dogodzić wymogom ideologii i usprawiedliwić Związek Sowiecki. Wincenty Iwanowski w swej syntezie *Wysiłek zbrojny narodu polskiego w czasie II wojny światowej* tłumaczył, że wobec fiaska negocjacji z mocarstwami zachodnimi „ZSRR stanął wobec konieczności podpisania w dniu 23 sierpnia 1939 r. paktu o nieagresji z Niemcami”¹⁷. Nie wiadomo jednak z czego ta konieczność miała wynikać, skoro ZSRR nie graniczył ówczesnie z Niemcami. Henryk Batowski argumentował, iż „dyplomacja radziecka, zwłaszcza po zmianie w jej kierownictwie w maju 1939 r., wyraźnie uznawała tylko jeden priorytet: zapewnienie własnego bezpieczeństwa za wszelką cenę”¹⁸. Inni historycy owej epoki wypowiadali się na temat paktu Ribbentrop-Mołotow oględnie¹⁹, posuwając się niekiedy nawet do zanegowania istnienia tajnego protokołu²⁰, którego autentyczności nie potwierdziła strona sowiecka aż do 1989 roku. Jednoznacznie negatywne stanowisko wobec paktu, co zrozumiałe, zajęła literatura emigracyjna. Pakt ten obecnie interpretowany jest przez polskich historyków jednoznacznie jako przejaw agresywnej polityki obu państw obliczonej na wywołanie wojny, a zarazem czwarty rozbiór Polski²¹.

¹⁴ W. Konopczyński, op. cit., s. 210. Zob. także W. Roszkowski, op. cit., s. 359-361.

¹⁵ W. Materski, op. cit., s. 345-346.

¹⁶ L. Moczulski, *Wojna polska*, Warszawa 2009, s. 529.

¹⁷ W. Iwanowski, *Wysiłek zbrojny narodu polskiego w czasie II wojny światowej. Tom 1. Kampania wrześniowa*, Warszawa 1961, s. 34.

¹⁸ H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919-1939*, Kraków 1988, s. 374.

¹⁹ Zob. np. M. Turlejska, *Rok przed klęską*, Warszawa 1960; P. Łossowski, op. cit., s. 291.

²⁰ A. Czubiński, op. cit., s. 250.

²¹ W. Konopczyński, op. cit., s. 212.

Z chwilą podpisania w Moskwie paktu Ribbentrop-Mołotow los II Rzeczypospolitej został przypieczętowany i pod tym kątem najczęściej interpretuje się ostatnie dni pokoju w polskiej historiografii. Polityczne pole manewru zawężało się praktycznie do zera i pozostawało jedynie czekać aż przemówią armaty. Nieuchronność klęski wobec powziętych decyzji jest często przewijającym się motywem w rozważaniach końcowych historyków, analizujących politykę polską w latach 1938-1939. „Polska mogła się więc oprzeć na niepewnych sojuszach z zachodnimi sprzymierzeńcami lub wybrać powolne samobójstwo – okiełznanie przez Niemcy lub ZSRR – przy milczącej aprobacie państw zachodnich. Pierwsza ewentualność oznaczała wojnę, lecz ostatecznie nie było to prawdopodobnie rozwiązanie najgorsze”²² – ocenił prof. Wojciech Roszkowski. „Z pewnością II RP nie mogła w bilansie swej polityki zagranicznej, w tym polityki wschodniej, osiągnąć więcej niż umiędzynarodowienie sprawy jej bezpieczeństwa. W kleszczach niemiecko-rosyjskich nie było żadnej innej szansy”²³ – pisał z kolei prof. Materski. Ugruntowanie tego poglądu potwierdziła niedawno książka Marka Kornata *Polityka zagraniczna Polski 1938-1939. Cztery decyzje Józefa Becka*: „Polska padła ofiarą dwóch mocarstw totalitarnych. Losu swego nie mogła zmienić (...) Przekonanie ogromnej większości historyków polskich o słuszności decyzji Józefa Becka w sprawie odrzucenia żądań niemieckich jest niepodważalne i wierzyć należy, że nie zostanie zakwestionowane w przyszłości, gdyż byłaby to droga donikąd”²⁴. Jednocześnie bardzo podkreślanym aspektem losu II RP jest obecny w nim element heroiczny – Polska jako pierwsze państwo powiedziała stanowcze „nie” niemieckiemu ekspansjonizmowi, odgrywając po raz kolejny w swojej historii rolę „tarczy” chroniącej resztę Europy²⁵.

Przebieg działań pomiędzy 1 września a 6 października 1939 r. z punktu widzenia czysto wojskowego doczekał się szeregu wartościowych opracowań. Jako pierwsi podjęli się tego tytanicznego zadania autorzy emigracyjni, w znacznej mierze dawni oficerowie. Wysiłek zespołu autorów zaowocował wydaniem na przestrzeni lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w kilku częściach pierwszego tomu monumentalnych *Polskich Sił Zbrojnych w drugiej wojnie światowej*. Mimo bolączek w postaci braku wykorzystania źródeł krajowych i pewnej stronniczości ocen, dzieło to zachowuje swą wartość po dziś dzień. Historiografia PRL odpowiedziała w 1961 roku książką Wincentego Iwanowskiego *Wysiłek zbrojny narodu polskiego w czasie II wojny światowej. Tom 1. Kampania wrześniowa*, która mimo iż opatrzona została komentarzami w duchu ówczesnych wymagań polityczno-cenzuralnych, oparta była na dobrym warsztacie i licznych źródłach. W kilka lat później ukazało się najwybitniejsze dzieło dotyczące problematyki działań militarnych w 1939 roku, monumentalne „Komentarze do historii polskich działań obronnych” pióra

²² W. Roszkowski, op. cit., s. 366.

²³ W. Materski, op. cit., s. 361.

²⁴ M. Kornat, *Polityka zagraniczna Polski 1938-1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012, s. 546-551.

²⁵ W podobnym duchu postrzegane są w polskiej świadomości historycznej bitwy o Wiedeń w 1683 r. oraz pod Warszawą w 1920 r.

pułkownika Mariana Porwita²⁶. Pierwsze wydania trzech tomów *Komentarzy* ukazywały się odpowiednio w 1969, 1973 i 1978 roku i jak na owe czasy nosiły cechy przełomowości. Autor, w 1939 roku dowódca Odcinka Zachodniego Obrony Warszawy, dokonał wnikliwej, a przy tym niezwykle obiektywnej analizy przebiegu działań wojennych. Nie stroniąc od krytycznych ocen zwłaszcza wobec wyższego dowództwa polskiego, wyznaczył on swoją pracą standard dla nurtu wojskowego historiografii polskiej mierzącej się z tematyką kampanii 1939 roku. Przetartym przez Porwita szlakiem podążyli kolejni historycy, wśród których znaleźli się także dawni oficerowie. Już w 1975 roku ukazały się monografie związków operacyjnych: Armii „Łódź”²⁷ i „Kraków”²⁸. W kolejnych latach do głosu doszli młodszy historycy, tacy jak Konrad Ciechanowski, Tadeusz Jurga, Ryszard Dalecki, Piotr Bauer i Bogusław Polak. Dzięki ich staraniom doczekały się swoich monografii Armie „Pomorze”²⁹, „Modlin”³⁰, „Karpaty”³¹ i „Poznań”³². Wadą wszystkich tych dzieł było oparcie wyłącznie na źródłach krajowych. W minimalnym stopniu wykorzystywane były źródła zagraniczne, z których szczególnie niemieckie mogły bardzo wzbogacić stan wiedzy na temat kampanii 1939 roku i umożliwić weryfikację wielu niejasnych zagadnień. Należy podkreślić, że przyczyny tego niezadowalającego stanu rzeczy były przede wszystkim natury politycznej. Treść opublikowanych monografii nie pozostawia wątpliwości, że autorzy starali się zachować daleko posuniętą wstrzeźliwość w eksponowaniu swoich osobistych przemyśleń i poglądów, a skupić się głównie na faktograficznym opisie przebiegu wydarzeń w ujęciu przyczynowo-skutkowym. Jednak oparcie się w decydującym stopniu na polskim materiale źródłowym musiało implikować pewne tendencje widoczne w prawie wszystkich monografiach. Należą do nich podkreślanie bohaterskiej postawy Wojska Polskiego w obliczu nieprzyjaciela oraz przesadnie optymistyczna niekiedy ocena działań strony polskiej. Ponadto czynnik polityczny wymusił pominięcie kwestii udziału Armii Czerwonej w akcji przeciw Polsce.

Na przestrzeni lat wykształciły się charakterystyczne dla wielu autorów, powtarzające się elementy polskiej opowieści o wrześniu 1939 roku. Wiele z nich przeniknęło z czasem do świadomości historycznej Polaków. Zacząć niewątpliwie należy od bardzo silnego, a wciąż obecnego aksjomatu o bohaterskim oporze Wojska Polskiego w 1939 roku. Pamiętać należy tutaj, że w 1939 roku społeczeństwo II Rzeczypospolitej zaszokowane było tempem niemieckiego podboju i wcale nie było pewne, czy armia spisała się w polu wystarczająco dobrze, aby udzielić jej rozgrzeszenia z winy upadku Polski. Dopiero klęska Francji w 1940 roku była swoistą terapią umożliwiającą odreagowanie traumy poprzedniej jesieni, okazją do egzorcyzmowania narodowych demonów. Od tego momentu należy datować narodziny heroicznej legendy 1939 roku.

²⁶ M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, cz. 1: *Plany i bitwy graniczne*, cz. 2: *Odwrót i kontrofensywa*, cz. 3: *Bitwy przebojowe i obrona bastionów*, Warszawa 1983.

²⁷ J. Wróblewski, *Armia „Łódź” 1939*, Warszawa 1975.

²⁸ W. Steblik, *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1975.

²⁹ K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983; aż do dzisiaj pozostaje podstawową pracą na temat działań Armii „Pomorze” mimo iż poziomem szczegółowości odstaje od monografii Armii „Poznań” czy „Kraków”.

³⁰ T. Jurga, W. Karbowski, *Armia „Modlin” 1939*, Warszawa 1987.

³¹ R. Dalecki, *Armia „Karpaty” 1939*, Warszawa 1979; w pierwsze wydanie tej pozycji mocno ingerowała cenzura, co odbiło się na jej poziomie merytorycznym.

³² P. Bauer, B. Polak, *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1982; dzieło to zachowuje do dzisiaj wysoką wartość, mimo iż w 1992 roku ukazała się jeszcze lepsza monografia autorstwa Waldemara Rezmera.

Już w czasie wojny zarówno w kraju³³, jak i na emigracji pojawiły się wydawnictwa sławiące bohaterstwo żołnierzy wrześniowych. Po wojnie tendencję tę podchwyciła historiografia PRL, przeciwstawiając „złym”, burżuazyjnym oficerom ofiarne, patriotyczne, ale błędnie kierowane masy chłopów i robotników w mundurach³⁴. Dość ogólne stwierdzenie, że „żołnierze walczyli dzielnie” nie zaspokajało jednak głodu szczegółów. Przy tym ogólny bilans militarny kampanii, nawet dla najprzychylniejszego Wojsku Polskiemu historyka przedstawiał się jednoznacznie negatywnie. Rozpoczęto więc wyszukiwanie i eksponowanie epizodów walk, w których górę na oddziałami Wehrmachtu brali żołnierze polscy. Była to druga istotna tendencja w historiografii polskiej, która stała się logiczną konsekwencją pierwszej. W ten sposób wielkiej literatury doczekały się zwłaszcza dwa starcia. Były to, w pełni zasłużenie bitwa nad Bzurą oraz, nieproporcjonalnie do jej strategicznego znaczenia, bitwa pod Kockiem. Symbolizowały one polskiego ducha zaczepnego i zaspokajały narodową potrzebę odniesienia choćby małego i nietrwałego, ale jednak zwycięstwa. Gloryfikacja postawy żołnierzy polskich i wyolbrzymianie lokalnych sukcesów osiągnęły swoje apogeum w latach siedemdziesiątych³⁵. Pod koniec owej dekady i na początku lat osiemdziesiątych do głosu doszło nowe pokolenie historyków, co zaowocowało wspomnianymi już monografiami poszczególnych związków operacyjnych.

Jak już wspomniano, historiografia PRL poddała gruntownej krytyce dowództwo Wojska Polskiego, nie stroniąc od zarzutów ideologicznych. Niedostateczne przygotowanie do wojny II Rzeczypospolitej było faktem bezspornym, toteż temat ten został podjęty również przez historyków niezależnych, którzy wszakże nacisk położyli na rozważenie alternatyw i przesłanek obiektywnych w zakresie planowania i struktur Wojska Polskiego. Krytyka bywała ostra. Przykładowo prof. Konopczyński narzekał w swojej pracy, iż „[nie było] żadnych fortyfikacji na zachodzie, choćby na miarę czesko-sudecką”, „broni przeciwczołgowej tyle, co na pokaz, za to kawalerii tyle i takiej, że można pędzić prosto do Kijowa”³⁶.

Mocno eksponowanym wątkiem była niewspółmierna do jej użyteczności liczebność kawalerii, a co za tym idzie, ogólna archaiczność polskiej armii (szczególnie na tle Wehrmachtu). Do roli symbolu urósł w latach komunizmu mit o szarżach polskich ułanów na niemieckie czołgi, mający dyskredytować przedwojenne Wojsko Polskie. Ostatnio oceny są bardziej stonowane, podkreślany jest podjęty w latach 1935-1939 wysiłek II Rzeczypospolitej na rzecz modernizacji sił zbrojnych. „Do wybuchu wojny udało się zakończyć gruntowne przebrojenie piechoty i artylerii – pisał prof. Wiczorkiewicz – Wprowadzono na uzbrojenie doskonałe działa przeciwpancerne (...) W nowoczesny sprzęt (...) wyposażono obronę przeciwlotniczą. Jednocześnie rozbudowywano potencjał wojsk pancernych”³⁷.

³³ Specjalizowało się w tym m.in. czasopismo *Żołnierz Polski*, wydawane w Warszawie. Znaczne zasługi położył tu też płk Alojzy Horak, redaktor konspiracyjnej broszury *Kampania wrześniowa w oświeceniu niemieckim* z 1941 r.

³⁴ Zob. np. W. Iwanowski, op. cit., s. 580-581.

³⁵ Dwa najlepsze przykłady to *Bitwy polskiego Września* pióra Apoloniusza Zawilskiego i wspomniane już dzieło Leszka Moczulskiego. Szczególnie drugi z owych autorów przedstawiał obraz polskich działań w 1939 roku (szczególnie zwrot zaczepny nad Bzurą) z przesadnym optymizmem, graniczącym momentami z naiwnością.

³⁶ W. Konopczyński, op. cit., s. 208.

³⁷ P. Wiczorkiewicz, *Kampania 1939 roku*, Warszawa 2001, s. 10.

Wielkie spory i kontrowersje do dziś budzi plan „Z”, koncepcja wyjściowego ugrupowania polskich armii i pierwszej fazy ich działań³⁸. Z czysto militarnego punktu widzenia plan „Z” niewątpliwie nie był optymalnym rozwiązaniem – jako rozwiązanie takie obecnie wskazuje się oparcie obrony o tzw. linię wielkich rzek: Narwi, Wisły i Sanu³⁹. Trzeba jednak pamiętać o czynniku politycznym – istniała bowiem w 1939 roku możliwość, że Niemcy poprzestaną na okupacji opuszczonych bez walki lub bronionych symbolicznymi siłami prowincji zachodnich i zawarte zostanie nowe porozumienie na wzór monachijskiego.

Osobną i istotną kwestią był i jest udział Związku Sowieckiego w agresji na Polskę. Fakt ten tyleż niepodważalny, również jak mało który był w historii zakłamywanym. Obecna w polskiej historiografii w latach 1945-1989 tendencję do zamazywania rzeczywistych intencji sowieckich i stawiania działań ZSRR we wrześniu 1939 r. w pozytywnym świetle oddaje obowiązująca ówczesnie terminologia. Atak Sowieców nazywano eufemistycznie „wkroczeniem”, zaś okupację polskich terytoriów „wzięciem pod opiekę ludności białoruskiej i ukraińskiej”. Winą za zaistniałą sytuację próbowano nawet obarczać stronę polską: „Pamiętamy, że granica polsko-radziecka i polsko-litewska była przedmiotem wieloletniego sporu (...) W krytycznym momencie zagrożenia (...) rząd polski nie podjął kroków zmierzających do wyjaśnienia spornych kwestii i lepszego ułożenia wzajemnych stosunków z ZSRR (...) Strona radziecka nie miała powodów do szczególnej troski o losy państwowości polskiej. Rząd radziecki postanowił wyzyskać sytuację, jaka powstała jesienią 1939 r. do uregulowania tej skomplikowanej kwestii”⁴⁰ – można przeczytać w wydanych w 1987 roku *Najnowszych dziejach Polski 1914-1983*. Jako jeden z pierwszy podjął się rewizji tego zafałszowania Jerzy Łojek, który w 1979 roku opublikował w „drugim obiegu” swoją pionierską pracę *Agresja 17 września 1939*, w której dokonał jednoznacznej interpretacji akcji sowieckiej jako niesprobowanej, bezprawnej napaści jednego państwa na drugie. Na emigracji natomiast w latach osiemdziesiątych ukazała się równie przełomowa książka prof. Ryszarda Szawłowskiego (piszącego pod pseudonimem Karol Liszewski) *Wojna polsko-sowiecka 1939 r.* odsłaniająca kulisy agresji 17 września.

Wraz z przemianami politycznymi w 1989 roku możliwe stało się przyjęcie tezy o działaniach sowieckich w Polsce jako zdradzieckiego ataku przez główny nurt historiografii polskiej. Już w tymże roku znany historyk Włodzimierz T. Kowalski w monumentalnym dziele *1939. Ostatni rok Europy*, dotychczas daleki od rozwijania w swych publikacjach „niewygodnych” dla władz wątków, jednoznacznie określił działanie ZSRR jako inwazję i podkreślił, że była ona przeprowadzona z pogwałceniem licznych umów międzynarodowych⁴¹. Po 1990 roku problematyka agresji sowieckiej doczekała się już obszernej literatury⁴². Duży nacisk położony został na zbrodnie wojenne Armii Czerwonej.

³⁸ Krytyka ta datuje się już od samej wojny – przykładem może być tutaj broszura okupacyjna płk Alojzego Horaka *Wojna polsko-niemiecka w 1939 r.*, której najszerzej znaną wersją jest sponzorowana przez komunistów reedycja z 1945 roku.

³⁹ Bardzo ciekawe rozważania na temat alternatyw dla powziętego przez marsz. Edwarda Rydza-Śmigłego planu snuje w swoim dziele płk Porwit.

⁴⁰ A. Czubiński, op. cit., s. 263-264.

⁴¹ W. T. Kowalski, *1939. Ostatni rok Europy*, Warszawa 1989, s. 642. Prof. Kowalski nie omieszczał jednak zaznaczyć przy okazji, że „czynniki ZSRR odpowiedzialne za operacje wojskowe Armii Czerwonej uczyniły wiele, by działania odbyły się w sposób najmniej konfliktowy”, zaś „Ukraińcy i Białorusini (...) witali wkraczające oddziały w sposób spontaniczny i radosny”.

⁴² Za podstawowe w owej dziedzinie należy obecnie uznać prace W.K. Cygana, *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1990 oraz dzieło C. Grzelaka, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998.

Chętnie przywołuje się również symbolikę uderzenia „nożem w plecy” Wojsku Polskiemu uwikłanemu w walkę z niemieckim Wehrmachtem. Wszystko to składa się na jednoznacznie negatywny odbiór wydarzeń z 17 września 1939 r. w polskiej historiografii. Praktycznie nie istnieją obecnie inne narracje i interpretacje, zaś pozytywna reakcja na agresję sowiecką niektórych ówczesnych obywateli II RP (szczególnie narodowości niepolskiej) jest uznawana za zdradę, w najlepszym zaś wypadku za piramidalną naiwność, wynikającą z nieznajomości realiów systemu sowieckiego i wiary w hasła propagandowe. Pełne ujęcie problematyki agresji ZSRS na Polskę w 1939 roku wciąż nie jest możliwe ze względu na niezwykle trudny dostęp do rosyjskich materiałów źródłowych.

Konsekwencje przegranej kampanii były dla Polski doniosłe. Polska historiografia dokonując rozrachunku bilansu 35 dni walk, jednoznacznie oceniła, że klęska była nieunikniona, ale można było ją ponieść „w lepszym stylu”. Mimo przytłaczających rozmiarów porażki, kampania 1939 roku wywołała u Polaków nastroje depresyjne trwające jedynie kilka miesięcy. Równie szybkie i łatwe zwycięstwo Wehrmachtu nad Francją pozwoliło spojrzeć na jesień 1939 r. z nowej perspektywy. Jak celnie ujęli to autorzy dzieła *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1939*: „Okazało się, że Polska przegrała z państwem, które do jesieni 1941 r. podbiło Europę od Paryża po przedpola Moskwy”⁴³. Podkreślono również trwałość państwa polskiego, które nie pozwoliło się zlikwidować jako suwerenny byt w stosunkach międzynarodowych i potwierdziło ciągłość swego istnienia powołując struktury rządu na emigracji i podziemnej administracji w kraju⁴⁴. Wśród najistotniejszych konsekwencji kampanii 1939 roku należy niewątpliwie wymienić jeszcze los setek tysięcy polskich jeńców, wśród których najwięcej uwagi przykuwa obecnie sprawa mordy katyńskiego. Rozstrzelanie kilkunastu tysięcy obywateli polskich przez sowieckie NKWD na wiosnę 1940 r. aż do 1989 roku było tematem tabu w PRL i jedynie na emigracji można było odkłamywać historię. Duże zasługi położył w tej dziedzinie przedwojenny publicysta Józef Mackiewicz, który już w 1949 roku wydał w Szwajcarii swoją książkę pt. *Katyn – ungesühntes Verbrechen*⁴⁵. Po 1990 roku ukazała się już w wolnej Polsce liczna literatura dotycząca zbrodni katyńskiej. Żadna z pozycji nie została wprawdzie uznana za „fundamentalną” monografię, ale wiele z nich jest bardzo wartościowymi, opartymi o liczne archiwalne dokumenty pozycjami⁴⁶.

Reasumując, można stwierdzić w polskiej historiografii na przestrzeni lat 1945-2014 wyraźnerozbieżności w ocenach różnych aspektów polityki polskiej, aczkolwiek powszechnie przyjmuje się, że Polska obrała słuszną drogę opierając się żądaniom niemieckim. Obecnie dominuje teza, że wobec splotu niekorzystnych okoliczności zewnętrznych II Rzeczpospolita

⁴³ A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, op. cit., s. 115.

⁴⁴ A. Paczkowski, op. cit., s. 17.

⁴⁵ Polski tytuł manuskryptu brzmiał: *Katyn. Zbrodnia bez sądu i kary*.

⁴⁶ Warto zwrócić uwagę np. na trzytomowe dzieło *Katyn. Dokumenty zbrodni* pod redakcją zespołu historyków z prof. A. Gieysztozem na czele. Ostatnio ukazało się także: J. Adamska, A. Przewoźnik, *Katyn. Zbrodnia. Prawda. Pamięć*, Warszawa, 2010.

nie mogła uczynić wiele więcej, aby odwrócić bieg wypadków prowadzących do 1 września 1939 roku. Oparcie się na sojuszu z mocarstwami zachodnimi było jedynym wyjściem, dającym nadzieję na utrzymanie bądź odbudowanie niepodległości po zakończeniu konfliktu zbrojnego. Wysiłek zbrojny w trakcie samej kampanii militarnej doczekał się pozytywnej legendy, choć w ostatnich latach zaobserwować można tendencję do nie tyle może „odbrązowiania” tej legendy, ile raczej rozkładania różnych jej elementów na czynniki pierwsze i ukazywania jej w kolorach bardziej „szarych” niż długo obowiązujących „czarno-białych”. Mimo to obraz oporu polskiego w 1939 roku jest niezmiennie pozytywny i nie należy przewidywać, aby w bliskiej przyszłości się to zmieniło. Jednym z najważniejszych aspektów początku wojny jest także w polskiej historiografii zagadnienie agresji sowieckiej i jej wpływu w ten czy inny sposób na dalsze dzieje kraju. Wątek polityczno-militarny miesza się mocno z elementem martyrologii, która w Polsce zawsze trafia na podatny grunt. Ocena działań sowieckich jest jednoznacznie negatywna, na tyle, że ZSRS uznaje się często w Polsce za współwinowajcę wybuchu wojny.

Bibliografia

1. H. Batowski, *Agonia pokoju i początek wojny (sierpień – wrzesień 1939)*, Poznań 1969.
2. H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919-1939*, Kraków 1988.
3. P. Bauer, B. Polak, *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1982.
4. K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983.
5. A. Czubiński, *Najnowsze dzieje Polski 1914-1983*, Warszawa 1987.
6. R. Dalecki, *Armia „Karpaty” 1939*, Warszawa 1979.
7. A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1939*, Warszawa 2010.
8. W. Iwanowski, *Wysiłek zbrojny narodu polskiego w czasie II wojny światowej. Tom 1. Kampania wrześniowa*, Warszawa 1961.
9. T. Jurga, W. Karbowski, *Armia „Modlin” 1939*, Warszawa 1987.
10. W. Konopczyński, *Historia polityczna Polski 1914-1939*, Warszawa 1995.
11. M. Kornat, *Polityka zagraniczna Polski 1938-1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012.
12. W. T. Kowalski, *1939. Ostatni rok Europy*, Warszawa 1989.
13. J. Łojek, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990.
14. P. Łossowski, *Polska w Europie i na świecie 1918-1939*, Warszawa 1990.
15. W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994.
16. L. Moczulski, *Wojna polska*, Warszawa 2009.
17. A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski 1939-1989*, Warszawa 1998.
18. W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2. 1914-1939*, Londyn 1983.
19. M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, cz. 1: Plany i bitwy graniczne, cz. 2: Odwrót i kontrofensywa, cz. 3: Bitwy przebojowe i obrona bastionów, Warszawa 1983.

20. W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1914-1939*, Warszawa 2011.
21. W. Steblik, *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1975.
22. M. Turlejska, *Rok przed klęską*, Warszawa 1960.
23. P. Wiczorek, *Kampania 1939 roku*, Warszawa 2001.
24. J. Wróblewski, *Armia „Łódź” 1939*, Warszawa 1975.
25. S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie 1938-1939*, Poznań 1998.

© Артур ВОДЗИНСКИ

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Запропоновано детальний огляд польської історіографії Другої світової війни за весь період від 1945 р. до 2014 р. Показано, що, незважаючи на існування різних підходів до висвітлення тих чи інших аспектів польської політики воєнного часу, загалом польські дослідники визнають вірність обраного урядом Другої Речі Посполитої шляху опору німецьким територіальним претензіям та вимогам. У польській історіографії домінуючою залишається теза про те, що керівництво країни не могло запобігти відомому розвитку подій напередодні німецького нападу, а союз із могутніми західними державами був єдиним варіантом, який дозволяв розраховувати на збереження (або повоєнну відбудову) польської держави. Констатується, що дослідження збройного опору Вермахтові в 1939 р. та пізніший рух Опору, поступово оформилося в певний канонізований образ, який тільки останніми роками втрачає свою «забронзовілість», а польська історіографія все більше відмовляється від класичного «чорно-білого» образу війни, вносячи до нього напівтони і відтінки. У дослідженні також відзначається, що впродовж останніх десятиліть польська історіографія надзвичайно багато зробила для вивчення ролі СРСР у розв'язанні Другої світової війни й нападі на Польщу. Сучасна польська історіографія однозначно негативно оцінює роль СРСР у подіях 1939 р., вважаючи більшовицьку державу за співініціатора у розв'язанні світового конфлікту.

Ключові слова: Друга світова війна, польська історіографія, історіографічний процес.

© Артур ВОДЗИНСКИ

НАЧАЛО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ПОЛЬСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Предложено подробный обзор польской историографии Второй мировой войны за весь период с 1945 по 2014 гг. Показано, что несмотря на существование различных подходов к освещению тех или иных аспектов польской политики военного времени, в общем польские исследователи признают верность избранного правительством Второй Речи Посполитой пути сопротивления немецким

территориальным претензиям и требованиям. В польской историографии доминирующим остается тезис о том, что руководство страны не могло предотвратить известное развитие событий накануне немецкого нападения, а союз с мощными западными государствами был единственным вариантом, который позволял рассчитывать на сохранение (или послевоенное восстановление) польского государства. Констатируется, что исследование вооруженного сопротивления Вермахту в 1939 г. и позднее движение сопротивления, постепенно оформилось в определенный канонизированный образ, который только в последние годы теряет свою «забронзированность», а польская историография все больше отказывается от классического «черно-белого» образа войны, внося в него полутона и оттенки. В исследовании также отмечается, что на протяжении последних десятилетий польская историография очень много сделала для изучения роли СССР в развязывании Второй мировой войны и нападении на Польшу. Современная польская историография однозначно негативно оценивает роль СССР в событиях 1939 г., считая большевистское государство соинициатором в развязании мирового конфликта.

Ключевые слова: Вторая мировая война, польская историография, историографический процесс.

© Arthur VODZYNSKI

BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR IN POLISH HISTORIOGRAPHY

Shown, that despite the existence of different approaches to coverage of various aspects of Polish politics of war, Polish researchers generally acknowledge allegiance to path of resistance of the elected by government of the Second Polish Commonwealth for German territorial claims and requirements. In Polish historiography dominant thesis is that the country's leadership could not prevent known development of events on the eve of German attack, and the alliance with powerful Western powers was the only option that allowed expect to save (or post-war reconstruction) of the Polish state. Established, that research of the armed resistance to the Wehrmacht in 1939 and more late Resistance movement, gradually took shape as a canonized image which only the last years loses the «bronze» is certain, and Polish historiography more renounces classic «black-white» image of war, bring in it semitones and tints. The study also noted that during the last decades Polish historiography extraordinarily much did for a study the role of the USSR in the decision of Second World War and attacking Poland. Modern Polish historiography simply negatively estimates the role of the USSR in events in 1939, counting the bolshevik state as one of the initiators in the creating of world conflict.

Keywords: Second World War, Polish historiography, historiographical process.

УДК 930.2:051(477)«1941/1943»

© **Віталій ГЕДЗ**

**ОКУПАЦІЙНА ПРЕСА КИЄВА
(НА ОСНОВІ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»)**

Досліджуються київські часописи періоду окупації, які зберігаються в фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» – «Українське Слово», «Нове Українське Слово», «Последние новости», «Український хлібороб». Акцентується увага на тому, що саме вони складають значну частину колекції окупаційної періодичної преси музею – із 28 часописів 22 становлять газети Києва за 1941 – 1943 рр. На матеріалах із фондової колекції Меморіалу висвітлюється зміст окупаційної преси Києва, який дозволяє скласти уявлення про соціально-політичне, повсякденне, спортивне та культурне життя в окупованому місті.

Ключові слова: окупаційна преса Києва 1941 – 1943 рр.; «Українське Слово»; «Нове Українське Слово»; «Последние новости»; «Український хлібороб»; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Окупаційні газети, що виходили в Києві у 1941 – 1943 рр., є однією з маловивчених сторінок історії столиці. Сучасні дослідники частіше звертаються до теми преси в загальноукраїнському масштабі. Часописам Києва окупаційної доби присвячено нині лише кілька розвідок.

У середині 1990-х рр. науковці почали звертатися до дослідження часописів окупованого Києва. Одним із перших перелік київських часописів 1941 – 1943 рр. склав дослідник Г. Грановський. У дослідженні «Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940 – 1945 рр.)» науковець у переліку з понад 500 назв періодичних україно- й російськомовних та іншомовних видань подав список із 16 газет (11 – україно- та російськомовних та 5 – німецькомовних), які виходили в Києві за часів панування гітлерівців [1].

У 2001 р. дослідниця О. Стасюк у статті «Видавнича діяльність ОУН періоду німецької окупації» вказала, що «упродовж німецької окупації ОУН (м) видавало в підпіллі лише 7 часописів...» [2]. Серед цих газет згадується видання «Сурма»,

яке нібито виходило в Києві (однак автор не вказує місце зберігання примірників часопису).

Збір даних про періодичну пресу окупованого Києва продовжив дослідник-філолог Б. Черняков. У книзі «Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941 – 1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія» він подає список віднайдених газет та вказує місце їхнього зберігання. У наведеному переліку перераховується 18 часописів (13 – україно- та російськомовних та 5 – німецькомовних), які виходили в Києві [3]. До переліку, який склав Б. Грановський у своєму довіднику, Б. Черняков додав газети «Слово Батьківщини» та «Сурма». Але якщо у виданні «Слово Батьківщини» вказується місце зберігання, то часопис «Сурма» Б. Черняков вніс до переліку, посилаючись на вже згадану статтю О. Стасюк [4].

У 2006 р. було захищено дисертаційне дослідження М. Михайлюк «Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941 – 1944 рр.». У розділі «Періодична преса як основний засіб німецької агітаційно-пропагандистської діяльності в Україні» автор розповідає про функціонування україномовної преси на теренах окупованої України. У додатках № 4, 9 та 17 дослідниця вказує, що в Києві за часів гітлерівської окупації виходило 11 газет (7 – україно- та російськомовних та 4 – іншомовних) [5].

У 2009 р. світ побачив каталог «Газети України 1941 – 1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського». У виданні перераховуються всі часописи періоду Другої світової війни, які зберігаються у фондах НБУ імені В.І. Вернадського. Серед них згадується 11 часописів (10 – україно- та російськомовних та 1 – німецькомовний) [6].

У 2010 р. була видана монографія К. Курилишина «Українське життя в умовах німецької окупації (1939 – 1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси». У додатку до дослідження перераховуються всі україномовні часописи, віднайдені автором. У списку згадується 11 видань, які виходили в окупованому Києві [7].

Своєрідним пошуковим підсумком усіх часописів, які виходили в окупованому Києві, є стаття, вміщена в науково-документальному виданні «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення». У дослідженні науковці музею дійшли висновку, «що в Києві за часів німецької окупації в різний час виходило 27 газет (18 україно- та російськомовних і 9 іншомовних). Виходили вони в різний час, різним накладом...» [8].

Фондозбірня Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» за масштабами та значенням є найбільшою серед музейних закладів України. Зібрання Меморіалу, яке постійно поповнюється, налічує близько 400 тис. музейних предметів. Це дає змогу оновлювати й удосконалювати головну експозицію, а також щорічно створювати різноманітні виставки.

Однією з найбільших є фондова група «Періодичні видання», яка нараховує близько 80 тис. одиниць. У музеї широко представлені радянські періодичні видання періоду Другої світової війни, насамперед центральні газети: «Правда», «Труд», «Известия», «Красная Звезда».

У фондах зберігаються також часописи, які виходили на теренах окупованої України. Усі вони тривалий час залишалися недоступними для широкого загалу, і лише останнім часом вони все частіше стають об'єктом дослідження науковців. Однак і нині залишається багато невідомих сторінок в історії цих газет.

Предмет дослідження цієї розвідки – київські часописи періоду окупації, які зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу. Саме вони становлять значну частину колекції окупаційної періодичної преси музею, адже з 28 часописів 22 – газети Києва за 1941 – 1943 рр.

Найпершою слід згадати газету «Українське Слово». У фондах Меморіалу зберігається 5 примірників цього часопису за жовтень – грудень 1941 р.

Часопис «Українське Слово» почав виходити в Києві 29 вересня 1941 р., а останній випуск датується 13 грудня 1941 р. Усього в Києві друком вийшло 63 номери.

У випуску «Українське Слово» від 7 жовтня вперше повідомлялося, що «за редакцію відповідає Іван Рогач. Друкарня, Фундукліївська № 19» [9]. А в номері за 25 жовтня, який зберігається у фондах Меморіалу, на останній сторінці зазначено: «Редакція залишає за собою право виправляти рукописи. Невикористані рукописи не повертаються. Редактор приймає від 10 до 12 год. За редакцію відповідає Іван Рогач. Друкарня – Бульварно-Кудрявська, 24» [10]. Ці два повідомлення дають підстави стверджувати, що головним редактором часопису «Українське Слово» в Києві був І.А. Рогач.

Іван Андрійович Рогач народився 29 травня 1914 р. у Великому Березному на Закарпатті. Закінчив Мукачівську торговельну академію. Учителював на Березнянщині. Згодом вступив до Львівської богословської академії. Потім перевівся до Пряшева, звідти в Оломоуц, де й закінчив свої студії. На священника не висвятився, оскільки розпочав політичну кар'єру.

17 жовтня 1937 р. І. Рогач вів Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді, присвячений вшануванню пам'яті Президента Т.Г. Масарика. У ньому взяли участь понад 15 тис. делегатів і гостей із усього Закарпаття.

15 червня 1938 р. у Закарпатті було започатковано щоденний часопис «Нова Свобода», головним редактором якого став Іван Рогач.

20 серпня 1938 р. святкування 950-ліття Хрещення Руси-України в с. Невицьке (Закарпаття), у якому взяли участь тисячі учасників, перетворилося в могутню маніфестацію соборності українських земель і соборності духу української нації. Одним із промовців був І. Рогач. Як результат – його було заарештовано.

4 вересня 1938 р. на політичному конгресі Івана Андрійовича було обрано членом Президії Першої Центральної Руської (Української) Народної Ради та організаційним референтом Української національної оборони (УНО). Після перетворення УНО в Організацію національної оборони «Карпатська Січ» І. Рогача обрано військовим писарем.

Після окупації Карпатської України І. Рогач відбув на Пряшівщину (Словачина), де спробував видавати часопис для українського селянства. Однак досить швидко газету закрили, згодом Іван Андрійович залишив словацьку територію. Певний час І. Рогач проживав у Львові, очолював Комітет допомоги емігрантам.

Наприкінці вересня 1941 р. разом із німецькими військами в складі похідних груп ОУН (м) приїздить до Києва, де стає головним редактором часопису «Українське Слово». 13 грудня 1941 р. – заарештований, а у лютому 1942 р. – розстріляний у Бабиному Яру [11, 23]. Документи І. Рогача були представлені у 2006 р. на художньо-документальній виставці «Засторога в майбутнє».

Біографічні дані головного редактора стали відомі широкому загалу зовсім недавно, адже в радянські часи люди, які жили та працювали на теренах окупованої України, вважалися зрадниками батьківщини й про них не згадувала офіційна наука тривалий час.

Газети за 25 жовтня, 4 та 15 листопада мають формат А-3, а номери за 4 та 11 грудня виходили в форматі А-2. Також у них дещо було змінено художнє оформлення. Зокрема, на першій шпальті розміщувався логотип, на якому було зазначено: «Українське Слово. Видає: Українське видавництво. Головний і відповідальний редактор: Іван Рогач. Редактор приймає від 10 до 12 год. Редакція залишає за собою право виправляти рукописи. Невикористані рукописи не повертаються. Адреса редакції й видавництва: Бульварно-Кудрявська, 24. Телефон Українського видавництва й редакції: 106» [12].

На перших сторінках випуску «Українського Слова» від 25 жовтня міститься інформація про міжнародні відносини. Зокрема, подаються короткі повідомлення про союзників Німеччини – Словаччину, Іспанію, Японію та Румунію, а також подаються відомості про ворогуючий табір. Про зміст цих повідомлень можна дізнатися із заголовків: «Нестача сталі в США», «Терор у Москві», «Тимошенко і Будьонний в неласці», «Англійські населені пункти кілька тижнів без світла», «Британський терор в Іраку», «Індія має замало кораблів для перевезення рідкого палива» тощо.

Утім поза увагою журналістів часопису «Українське Слово» не залишається життя на теренах України. Зокрема, на першій сторінці випуску вміщено статтю «Про наші кадри» Ю. Швидкого [13].

У ній автор зазначає, що щасливе майбутнє України залежить від «уміння українців працювати, самим організовувати життя своєї нації». Ю. Швидкий рекомендує відійти від радянських принципів підбору кадрів, коли «на керівну роботу здебільшого призначалися люди з міркувань належності до партії чи «політичної благонадійності» [14].

І насамкінець журналіст доходить висновку: «Головне тепер – вперто працювати, набирати досвід організаційної роботи. Треба застерегти проти поверховості, дилетантства, перескакування з роботи на роботу» [15].

У випуску від 25 жовтня вміщено повідомлення Андрія Черемоша «День у міській управі», у якому розповідається про перший місяць роботи Київської міської управи (далі – КМУ) [16]. Зокрема, описується робочий день відділів промислових підприємств, освіти і культури, правничого та секції господарських підприємств. Поспілкувавшись із працівниками управи, журналіст резюмує: «У нас буде українське національне законодавство, яке рівнятиметься на законодавства передових країн Європи, що будують у світі новий лад» [17].

Таких співвідношень подачі подій, які відбувалися в країні та за рубежом, дотримано й в інших випусках «Українського Слова», однак дещо змінюються погляди журналістів на майбутнє України.

Так, у випуску за 4 листопада вміщено статтю К. Дніпрова «Про царську площу та «швидкі темпи міської управи», у якій автор висловлює невдоволення тим, що КМУ погодилася на повернення київським вулицям дореволюційних назв, а також описує роботу щодо їхнього перейменування: «... Робота ця провадиться дивними методами і дуже нагадує бюрократичний стиль «небіжчиці» Ліги Націй. Злива спірок, безкінечні дискусії, даремні шукання якогось контакту в цьому питанні між зацікавленими секторами управи, арбітражі вищих установ. Складають схеми, проекти, пропозиції. Час іде, проте вулиці носять старі назви...» [18; 19].

Як висновок К. Дніпров читачам ставить риторичне запитання: «Невже до свідомості цих українців, до їх національної гідності аж ніяк не доходить вся нетерпимість становища, коли продовжується, бодай незлого умислу, популяризація імен катів українського народу?» [20].

На третій сторінці № 48 автор під криптонімом «К. А.» у статті «Говорить Київ» розповідає про роботу Київської радіостанції, хоча й не вказує місцезнаходження центрального радіовузла. Однак на основі фотографій, віднайдених та вивчених науковцями Меморіального комплексу, можна дійти висновку, що радіовузол розміщувався в приміщенні Маріїнського палацу, а згідно з інформацією, поданою в статті, дізнатися, що керівником радіовузла був О. Петровський [21, 470]. Об 11 годині розпочиналася трансляція радіо з українських передач. Головні новини звучали в розділі «Останні повідомлення». О 14 годині транслювалися передачі з Берліна [22].

На передовій шпальті випуску від 4 листопада повідомлялося про захоплення німецькими війська столиці Криму – Сімферополя [23]. У номері від 15 листопада головною новиною стало повідомлення про штурм Керчі, яка була захоплена гітлерівцями вже наступного дня – 16 листопада [24].

Газета «Українське Слово» від 4 грудня 1941 р. містила два повідомлення на релігійну тематику. Перше стосувалося Володимирського собору. У статті «Собор Святого Володимира», написаній автором під криптонімом «А. В.», розповідається історія створення та функціонування собору на бульварі Шевченка. У публікації згадується прізвище архітектора Беретті, дата закладання храму – 1863 р. та відкриття – 1896 р. За радянських часів у Володимирському соборі функціонував «Антирелігійний музей», як результат – у соборі «пожувалися фрески» [25].

Інше повідомлення невідомого автора «Встановлення останків героїв Базара в Андріївській Церкві», у якому розповідалося про долю праху «359 синів українського народу», котрі загинули в бою поблизу Базара в 1921 р.

У суботу, 29 листопада 1941 р., землю з могили доставили до м. Києва. А 3 грудня о 10 год 30 хв ранку відбулося перенесення урни до Церкви Андрія Первозванного, де вона мала зберігатися до відкриття Софіївського собору [26].

У випуску від 4 грудня вміщено повідомлення «Для остаточного визволення», у якому невідомий автор зазначає, що для остаточного визволення й початку

розквіту української нації потрібно «винищити ... в ньому навіть рештки того, що було донедавна найкращою оборонною зброєю українського селянства в боротьбі проти московського визиску – його пасивний опір... Адже ж не досить того, щоб кожний лише сумлінно виконував свою працю за належну платню, але треба, щоб кожний давав якнайкращі результати тієї праці, пам'ятаючи, що він робить це не тільки для себе й своєї родини, а й для справи...» [27].

У передовиці «Давайте підрахуємо...» від 11 грудня 1941 р. І. Медведюк порушує питання ефективності діяльності радянських колгоспів [28]. Після проведених підрахунків автор доходить висновку, що через колгоспи «все робилося для того, щоб викачати для держави якнайбільше хліба...» [29].

У цьому ж номері часопису автор із криптонімом «М. П.» розповідає про другу нараду директорів київських шкіл. Зокрема, у повідомленні він зазначає, що «нова школа повинна мати й матиме нові підручники, побудовані на основі ідеї національного виховання. Так само повинна бути розв'язана й справа зі шкільними бібліотеками, де в необмеженій кількості була подана «геніальна творчість» Сталіна...» [30].

Також у фондовій колекції Меморіалу налічується 13 номерів газети «Нове Українське Слово», яку деякі науковці помилково називають наступницею часопису «Українське Слово» [31, 132].

Матеріали часопису «Нове Українське Слово» мали більш ідейне спрямування, ніж попередня газета. Якщо в газеті «Українське Слово» відкрито пропагувалася ідея відновлення Української держави після завершення війни, друкувалися матеріали про славне минуле нашого народу, то в часописі «Нове Українське Слово» дотримувалися прони́мецької лінії, друкували німецьку фотохроніку, портрети А. Гітлера, Г. Геринга, «переможні реляції з фронтів війни» і лише іноді подавали історико-культурний український матеріал.

Головний редактор цієї газети – К.Т. Штеппа.

Костянтин Теодосійович Штеппа народився в старовинному м. Лохвиці в родині православного священика з німецькими етнічними коренями.

Навчався в Полтавській духовній семінарії (1910 – 1914 рр.) та на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету.

Під час громадянської війни воював у Білій армії. У 1919 р. був заарештований, у 1920 р. – важко поранений, взятий у полон під час відступу армії Врангеля під Перекопом.

Після війни завершив освіту в Ніжинському інституті народної освіти на історико-філологічному факультеті.

З 1922 р. – викладач, з 1927 р. – професор названого інституту. Захистив докторську дисертацію. З 1930 р. – завідувач кафедри історії стародавнього світу й середніх віків Київського університету, а також старший науковий співробітник АН УРСР, співробітник культурно-історичної комісії й Комісії сходознавства ВУАН. З 1931 р. – голова Комісії з історії Візантії АН УРСР.

У лютому 1938 р. заарештований, до вересня 1939 р. перебував у київській тюрмі НКВС. Звільнений без пред'явлення звинувачення.

Під час німецької окупації – завідувач відділу народної освіти, ректор Київського університету (1941 р.), редактор газети «Нове Українське Слово» (1941 – 1943 рр.).

Після війни – в еміграції, спочатку в Західній Німеччині, потім у США. У Німеччині працював бібліотекарем кардинала фон Галена; у 1947 – 1949 рр. активно співпрацював із журналами «Посєв» та «Грані»; викладав російську мову і літературу в американській армійській школі (1950 – 1952 рр.). Один із співзасновників та співробітників «Інституту для вивчення історії та культури СРСР» у Мюнхені (1950 р.). З 1952 р. мешкав у США, працював оглядачем «Радіо Свобода». Помер 19 листопада 1958 р. у Нью-Йорку [32].

Як і І. Рогач, К. Штеппа в радянські часи називався зрадником батьківщини, його біографічні відомості не подавала офіційна наука. І лише останнім часом дослідники все частіше стали вивчати діяльність Костянтина Теодосійовича в окупованому Києві.

У редакції часопису «Нове Українське Слово» працювали історики П. Білик і О. Кіктев, професори М. Андрусак, М. Васильєв, С. Гіляров, О. Каменєв, П. Пелех, Ю. Соколов, І. Шаровольський, Б. Якубський та інші [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41].

У фондозбірні музею зберігається 5 випусків газети «Нове Українське Слово» за 1942 р. та 8 – за 1943 р. За тематичним наповненням газети випуски 1942 р. відрізнялися від газет випуску 1943 р. Якщо перші більше розповідали про переможну ходу гітлерівських військ, то другі вже більше зосереджували увагу на перемогах союзників.

Також, на відміну від газети «Українського Слова», у часописі «Нове Українське Слово» друкувалася інформація про українців, які поїхали на роботи до Третього райху. Спочатку це були оголошення, а згодом надрукували й листи з Німеччини про гарні умови, у яких перебували примусові робітники.

Оголошення про відправку першого потяга з добровольцями до Райху було надруковано в газеті «Нове Українське Слово» 17 та 20 січня 1942 р., у яких, зокрема, зазначалося, що «Перший транспортний поїзд з робітниками, які їдуть працювати в Німеччину, відходить 22 січня 1942 року о 9 год ранку з вокзалу Київ-І Пасажирський. Посадка о 7 год 30 хв» [42].

17 січня на шпальтах «Нового Українського Слова» повідомлялося про роботу в святкові дні 1942 р. У розпорядженні генерал-комісара Києва Квітцрау зазначалося: «Понеділок, 19 січня 1942 р., є лише церковне свято і тому вважається робочим днем...» [43].

У газеті від 20 січня було вміщено повідомлення про початок навчання у водному політехнікумі, який був відкритий на базі річкового та суднобудівного технікумів. До речі, у фондах Меморіального комплексу зберігаються документи Ю.О. Відейка, який з лютого 1942 р. був студентом цього навчального закладу [44].

На першій сторінці газети за 14 лютого читачам повідомлено, що «Генеральним комісаром Генеральної області Києва став гау-амтс-лейтер (*гаумсляйтер* – В.Г.) Магунія» [45, 368].

Порівнюючи часописи, можна помітити велику кількість передруків з німецькомовних видань у часописі «Нове Українське Слово». Наприклад, у номері за 14 лютого 1942 р. вміщено три такі статті [46].

У газеті «Нове Українське Слово» від 24 лютого на четвертій сторінці вміщено оголошення про відправлення з Києва 27 лютого 1942 р. третього транспорту з робітниками до Райху [47].

Якщо в січні та лютому газета «Нове Українське Слово» розповідала про добровільну відправку на роботи до Німеччини, то вже в номері за 11 жовтня 1942 р. в оголошеннях ідеться про обов'язкову реєстрацію. Так на останній сторінці вміщено оголошення, у якому «нова влада» зазначила, що «всі бездітні жінки віком від 16 до 45 років, що проживають у Києві, а також жінки зазначеного віку, що мають дітей віком понад 16 років, повинні з'явитися на пункт по набору робочої сили для Німеччини... Фірми, поштові філії Києва та 1-ша київська меблева фабрика повинні протягом 15 – 30 жовтня 1942 р. подати на пункт набору робочої сили робочі картки та паспорти таких жінок...» [48].

У 1943 р. на шпальтах «Нового Українського Слова» містилося вже значно менше інформації про бойові дії на Східному фронті та про відновлення життя в Києві. Утім, почасти такі статті трапляються. Наприклад, 10 лютого 1943 р. на другій сторінці газети вміщено повідомлення «Сталінградські герої убезпечили Україну від нового большевицького ярма». Зокрема, невідомий автор у ній зазначає, що «большевикам не вдалося добитися вирішального прориву і розпочати просування на Україну... Коли б цей прорив удався, українці знову зазнали б лиха від війни. Наші жінки та діти були б приречені на большевицький терор...» [49]. Нині вже відомо, що Сталінградська битва закінчилася 3 лютого 1943 р. перемогою Червоної армії, але ще 18 грудня 1942 р. радянські війська визволили перші населені пункти України.

Усе частіше в 1943 р. на сторінках «Нового Українського Слова» подаються повідомлення про бойові здобутки гітлерівської армії – без вказування точного місця події [50]. Такі способи подачі інформації будуть використовувати журналісти часопису до останнього випуску видання у вересні 1943 р.

У випуску за 19 лютого 1943 р. на першій сторінці вміщено повідомлення про чергове захоплення німецькими військами Харкова, однак переважна частина інформації про бойові перемоги гітлерівців стосується Африканського континенту, про що свідчить нова рубрика «В Північній Африці» [51].

На четвертій сторінці газети розповідається про спортивне та культурне життя Києва. Зокрема, невідомий автор повідомляє, що незабаром до Києва має приїхати з показовими виступами «світовий чемпіон по боксу Прімо Карнера». На цій сторінці розміщено й оголошення про роботу 7 київських кінотеатрів, однак уточнено, що фільми демонструватимуть лише німецькою мовою [52].

У липні – серпні 1943 р. на полях Другої світової війни розгорнулася Курська битва, проте в газетах «Нове Українське Слово» за серпень 1943 р. про неї немає жодного повідомлення. У часописах, які зберігаються у фондозбірні Меморіалу, переважно розповідається про бойові дії на теренах Італії та про перемоги японської армії – союзника Німеччини [53].

У номері від 22 серпня на останній сторінці невідомий автор інформує, що «незабаром у Києві покажуть кольоровий фільм» [54]. Однак чи привезли до столиці

кольорові кінострічки – з документів невідомо. Проте нині достовірно відомо, що в кінотеатрах окупаційного міста гітлерівці демонстрували стрічки «Тигр з Ешнапура» та «Індійська гробниця» (до речі, на сьогодні технічні можливості Меморіального комплексу сприяють відтворенню життя в окупованому Києві для зацікавлених відвідувачів).

У газетах «Нове Українське Слово» за вересень 1943 р. спосіб подачі інформації не змінюється. Переважно невідомі автори й далі повідомляють про перемоги гітлерівців (без вказування точного місця події) та ширше розповідають про успіхи японської армії. І лише іноді друкують статті, повідомлення та оголошення про життя в Києві [55].

У газеті за 14 вересня на останній сторінці повідомляється про продовження роботи Київського українського драматичного театру [56]. Однак уже в наступному випуску за 15 вересня вміщено оголошення про те, що спектаклі відбуватимуться лише для німецьких військових, а місцеві жителі на них потрапити не зможуть [57].

У фондах Меморіального комплексу зберігаються три примірники російськомовної газети «Последние новости», яка виходила щопонеділка як додаток до газети «Нове Українське Слово». Перший номер часопису вийшов 22 грудня 1941 р., а останній – 20 вересня 1943 р. Усього світ побачило 94 номери видання.

Як свідчать вище вказані дати, у музеї зберігаються два останні номери часопису «Последние новости» за 13 та 20 вересня 1943 р.

Газета мала формат А-3, тираж не зазначався, виходила на чотирьох сторінках. Спочатку вона друкувалася на вул. Фундуклеївській, 19, а згодом на вул. Бульварно-Кудрявській, 24. Головним редактором був уже згадуваний К.Т. Штеппа, а відповідальним редактором – Л.В. Дудін [58].

Лев Володимирович Дудін народився 31 січня 1910 р. у м. Вільно (Прибалтика). У 1933 р. закінчив англо-німецький факультет Київського університету за спеціальністю «викладач англійської та німецької мов». У 1934–1935 рр. – старший викладач при штабі Окремої Далекосхідної армії в Хабаровську; в 1936–1939 рр. – викладач англійської мови в Київському індустріальному інституті, з листопада 1939 р. до вересня 1941 р. – завідувач кафедри іноземних мов Київського університету. Кандидат філологічних наук, доцент. Залишився в окупованому Києві. Працював відповідальним редактором газети «Последние новости» та заступником головного редактора часопису «Нове Українське Слово». У травні 1942 р. переїхав до Берліна. З листопада 1944 р. – учасник Власовського руху. Після закінчення радянсько-німецької війни в Німеччині (американська окупаційна зона), з липня 1948 р. – у США. Помер 25 січня 1984 р. у Нью-Йорку [59, 330].

Станом на 2004 р. відомості про Л.В. Дудіна для ознайомлення з ними широкого загалу були обмежені [60, 24]. Лише в 2011 р. світ побачив історико-документальний збірник «Під німцями», у якому вперше були подані спогади Льва Володимировича, а також його біографія [61, 261–331].

Інформація, яка друкувалася на шпальтах «Последних новостей», переважно дублювала тижневі повідомлення з «Нового Українського Слова» і була пронімецькою

та антисемітсько-радянською. Проте містилися в газеті й ті матеріали, що належали суто їй. Журналісти «Последних новостей» приділяли максимум уваги культурній, історичній та релігійній тематикам. Так, у випуску за 13 вересня вміщено статті, які висвітлюють історичне минуле України, а в останньому номері часопису детально розповідається про історію Володимирського собору [62; 63].

У фондах Меморіального комплексу також зберігається один примірник 16 сторінкового часопису «Український хлібороб» від 25 квітня 1943 р., який видавався в Києві.

Перший номер газети «Український хлібороб» вийшов у січні 1942 р. як додаток до газети «Волинь». У номері 9 від 22 листопада 1942 р. у часописі «Волинь» було вміщено повідомлення такого змісту: «Редакція ілюстрованого сільськогосподарського часопису «Український хлібороб», який виходив дотепер у Рівному, повідомляє своїх читачів, що часопис буде виходити відтепер у Києві...» [64, 35].

Однією з причин перенесення газети з Рівного до Києва стало створення Німецького сільськогосподарського видавництва в Києві. А «Український хлібороб» був переданий під його юрисдикцію, тому й змінив місце видання.

У київських випусках вказувалася адреса видавництва: «вул. Бульварно-Кудрявська, буд. 24, кім. 9». Це та ж типографія, де друкувалися спочатку «Українське Слово», а згодом – «Нове Українське Слово» та «Последние новости». Видання очолив агроном П. Лорценко, на шпальтах газети він зазначався керівником відділу та головним редактором.

Про нього нині відомо досить мало. У Державному архіві Рівненської області зберігається документ, у якому П. Лорценко особисто зазначив: «З приходом на Україну Великої Німецької Армії я одразу вступив до праці до Хліборобської Палати в Рівному. Всі агрономи цієї української інституції відчували потребу видання періодичного сільськогосподарського органу, що й було оформлено з видавництвом «Волинь» у Рівному. Так було покликано до життя місячник «Український Хлібороб» у Рівному, а мене – його редактором» [65, 41].

Заступником було призначено агронома Ігоря Медведюка [66]. У редакції працювали також професори Г. Махов, В. Фердинандов, агрономи І. Шендрик, В. Коменський, а також М. Левицький, Р. Зацерковний, П. Салунська, В. Дністряк [67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74].

У журналі містилися статті, які висвітлювали проблеми розвитку сільського господарства. Крім порад щодо вирощування високих урожаїв, подані статті з історії колгоспної системи Радянського Союзу. За ідейним спрямуванням вони були пронімецькі та антисемітсько-радянські.

Отже, порівняно з іншими газетними підшивками періоду Другої світової війни, окупаційна преса Києва становить незначну кількість фондової колекції Меморіального комплексу, хоча й містить неабиякий інформаційний потенціал. Загалом першоджерела окупаційної преси Києва 1941 – 1943 рр. цієї унікальної колекції дають змогу скласти уявлення про соціально-політичне, культурне та спортивне життя в окупованому Києві. Нині цей масив вивчений недостатньо, а тому

ці газети, як історичне джерело життя в окупаційному Києві, потребують детального дослідження науковцями. Пропоновану інформацію можна використовувати на музейних виставках та в науково-освітніх заходах, а в перспективі створити новий документально-видавничий проект, адже в подальших планах науковців поповнення фондозбірні окупаційною пресою м. Києва.

Найцікавіше з описаної колекції представлене в залі «Нацистський окупаційний режим в Україні» головної експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Джерела та література:

1. Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства. – К., 2002.
2. Стасюк О.Й. Видавнича діяльність ОУН періоду німецької окупації // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип.9. – С.172 – 192.
3. Черняков Б.І. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941 – 1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. – К., 2005.
4. Черняков Б.І. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941 – 1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. – К., 2005.
5. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецько-окупаційної влади серед населення України (1941 – 1944 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2006.
6. Газети України 1941 – 1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : алфавітний каталог. – Київ : НБУВ, 2009.
7. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939 – 1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси. – Львів, 2010.
8. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012.
9. Українське Слово. – 1941. – 7 жовтня.
10. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі – МКНМІВВВ). – КН-41320. – Г-6889.
11. Тематико-експозиційний план художньо-документальної виставки «Засторога в майбутнє». До 65-ї річниці трагедії Бабиного Яру. – К., 2006.
12. Фонди МКНМІВВВ. – КН-20042. – Г-1137.
13. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
14. Фонди МКНМІВВВ. – КН-41320. – Г-6889.
15. Там само. – КН-41320. – Г-6889.
16. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
17. Фонди МКНМІВВВ. – КН-41320. – Г-6889.
18. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
19. Фонди МКНМІВВВ. – КН-16502. – Г-879.

20. Там само. – КН-16502. – Г-879.
21. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення /Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012.
22. Фонди МКНМІВВВ. – КН-16502. – Г-879.
23. Там само. – КН-16502. – Г-879.
24. Там само. – КН-16508. – Г-866.
25. Там само. – КН-20042. – Г-1137.
26. Там само. – КН-20042. – Г-1137.
27. Там само. – КН-20042. – Г-1137.
28. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
29. Фонди МКНМІВВВ. – КН-41321. – Г-6890.
30. Там само. – КН-41321. – Г-6890.
31. Див. напр.: Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // УІЖ. – № 1. – 2006.
32. Верба І.В., Самофалов М.О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. – К., 2010.
33. У 1941 – 43 рр. перебував в окупованому Києві, у 1942 – співробітник Музею-архіву переходної доби м. Києва. У повоєнний час звинувачений у «співпраці з німцями під час окупації». Репресований. Помер у Карагандинському таборі.
34. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
35. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
36. Біографічні дані С.О. Гілярова див., напр., Безручко О.В. Сергій Олексійович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни // З архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К. – Харків. – 2011. – № 1. – С. 295 – 332.
37. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
38. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
39. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
40. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
41. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
42. Фонди МКНМІВВВ. – КН-16480. – Г-841.; КН-16173. – Г-789.
43. Там само. – КН-16480. – Г-841.
44. Там само. – КН-187838. – Д-27219.; КН-187833. – Д-27214.
45. Там само. – КН-16509. – Г-867. Біографічні дані В. Магунії див., напр., Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В.М. Литвин, В.А. Смолій, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (кер. проекту), О.Є. Лисенко (наук. ред.), І.К. Патриляк, М.Ю. Шевченко, Н.О. Шевченко; Авт. та упорядн.: Л.В. Легасова, О.Є. Лисенко, І.К. Патриляк, О.П. Білоус, Т.В. Вронська, В.А. Гедз, В.В. Гінда, І.І. Дерейко, Т.В. Заболотна, Т.В. Пастушенко, М.А. Слободянюк, В.І. Смірнова, В.Л. Третяк, М.Ю. Шевченко. НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К., 2012.
46. Фонди МКНМІВВВ. – КН-16509. – Г-867.

47. Там само. – КН-16479. – Г-840.
48. Там само. – КН-16176. – Г-192.
49. Там само. – КН-12537/1. – Г-460/1.
50. Там само. – КН-12537/1. – Г-460/1.
51. Там само. – КН-12537/2. – Г-460/2.
52. Там само. – КН-12537/2. – Г-460/2.
53. Там само. – КН-16180. – Г-796.; КН-16177. – Г-793.
54. Там само. – КН-16177. – Г-793.
55. Там само. – КН-19047. – Г-1102.; КН-16175. – Г-791.; КН-16174. – Г-790.
56. Там само. – КН-16175. – Г-791.
57. Там само. – КН-16174. – Г-790.
58. Там само. – КН-20047. – Г-1143.
59. Под немцями. Воспоминания, свидетельства, документы. – СПб, 2011.
60. Див. напр.: Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 10. – Ч. 2. – К.: видавництво імені Олени Теліги, 2004.
61. Под немцями. Воспоминания, свидетельства, документы. – СПб, 2011.
62. Фонди МКНМІВВВ. – КН-20036. – Г-1133.
63. Там само. – КН-20043. – Г-1142.
64. Михальчук В., Луценко М. Журнал «Український хлібороб» та концепт «жидо-большевизму» на його сторінках у рівненський період видання (січень – жовтень 1942 року) // Голокост і сучасність. – 2012. – № 1 (11).
65. Там само.
66. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
67. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
68. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
69. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
70. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
71. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
72. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.
73. Біографічних даних про автора виявити не вдалося.

© **Виталий ГЕДЗ**

**ОККУПАЦИОННАЯ ПРЕССА КИЕВА
(НА ОСНОВЕ ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА
«НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»)**

Исследуется киевская пресса периода оккупации, которая хранится в фондах Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» – «Українське Слово», «Нове Українське Слово», «Последние новости», «Український хлібороб». Акцентируется внимание на том, что именно она составляет значительную часть коллекции оккупационной периодической прессы музея – с 28 изданий 22 составляют газеты Киева за 1941 – 1943 гг. На материалах из фондовой коллекции Мемориального комплекса освещается содержание оккупационной прессы Киева, которое позволяет составить представление о социально-политической, повседневной, спортивной и культурной жизни в оккупированном городе.

Ключевые слова: оккупационная пресса Киева 1941 – 1943 гг.; «Українське Слово»; «Нове Українське Слово»; «Последние новости»; «Український хлібороб»; Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».

© **Vitalij GEDZ**

**KIEV OCCUPATION PRESS
(BASED ON FUND COLLECTION MEMORIAL COMPLEX “THE NATIONAL
MUSEUM OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945”)**

The occupation newspapers that went out in Kyiv in 1941 – 1943 are one of insufficiently known pages of history of the capital.

In research of scientists of Memorial complex “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945” the scientists came to the conclusion, that in Kyiv during German occupation in different times came out 27 newspapers (18 Ukrainian- and Russian-language and 9 – foreign).

Newspapers that went out in occupied Ukraine are kept in funds. Lately they all more often become the object of research of scientists. Today there are many unknown pages in history of these newspapers.

A research object in this investigation is the newspapers of Kiev of period occupations that is kept in the funds of Memorial. Exactly this newspapers make the constitute a significant half of collection of the occupation periodic press of museum. There are 22 numbers of Kyiv 1941 – 1943.

One of the first we should mention the newspaper "Ukrayins'ke Slovo". The funds of the Memorial saved 5 newspapers of October – December 1941. The newspaper "Ukrayins'ke Slovo" began to emerge in Kiev in September 29, 1941, and the last number is dated December 13, 1941. Total in Kiev published 63 numbers.

Also there are 13 numbers of newspaper "Nove Ukrayins'ke Slovo" in fund collection of Memorial, that some scientists by mistake name the successor of "Ukrayins'ke Slovo". At museum 5 numbers of newspaper "Nove Ukrayins'ke Slovo" is kept after 1942 and 8 – after 1943.

The funds of the Memorial complex kept 3 numbers of Russian-language newspaper "Poslednye novosti", which came out on Monday, as a supplement to "Nove Ukrayins'ke Slovo". The first number came out in December 22, 1941, and the last – September 20, 1943, the entire there was 94 numbers.

The useum kept a number of 16-page newspaper "Ukrayins'kyi khliborob" on April 25, 1943, which was published in Kiev.

The occupation press of Kyiv is not a significant amount of fund collection of the Memorial complex. However she allows to lay down an idea about socio-political, everyday, sporting and cultural life in occupied Kyiv.

Keywords: *occupational newspapers Kyiv 1941 – 1943; "Ukrayins'ke Slovo"; "Nove Ukrayins'ke Slovo"; "Poslednye novosti"; "Ukrayins'kyi khliborob"; Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945.»*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 327:94

© **Микола ГОЛОВКО**

ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Описуються події на політичній арені в період Другої світової війни, які стосувалися «українського питання». Виокремлюються основні об'єднання, які прагнули отримати незалежність України в воєнний період. Акцентується увага на відмінностях між двома крилами ОУН після розколу (бандерівцями та мельниківцями). Також представляється третя об'єднуюча сила – Всеукраїнська національна рада.

Ключові слова: Друга світова війна, Організація українських націоналістів, ОУН (б), ОУН (м), Всеукраїнська національна рада (ВУНР).

Цивілізаційний досвід державотворення за своєю фундаментальною суттю є переосмисленим минулим. Автору важливо вирівняти історичними фактами дисбаланс думок щодо сутності націоналізму як нереалізованого українського феномену. Суспільна корпоративність народу України має глибоке історичне коріння, вона сформувала психоенергетичну напругу пасіонарності, що неодноразово могла б стати основою сталого розвитку української державності.

Національні почуття є найглибшою емоцією, що спонукає українство до державотворення, складає основу його менталітету. Сьогодні деякі політичні сили в боротьбі за владні важелі впливу не цураються кон'юнктурного використання історії власного народу для тактичних ідеологічних перемог. Вітчизняна професійна історична думка активно підтримує плинність досвіду на засадах науковості, відкидаючи вигадані ідеологеми, що викривляють суспільну дійсність, спотворюють погляди в майбутнє та примушують йти манівцями. Тож, не в останню чергу, історична наука може прислужитися нації, щоб відійти від краю парадигмального зсуву, стати на шлях цивілізаційного розвитку держави. Задля цього слід знову звернутись до історичного минулого, наголосити на доцільності формування ідеологічних основ української нації, поклавши в основу апробовані ментальні чесноти.

Вагомість України в геополітичній системі Європи визначала гостроту й актуальність «українського питання» напередодні Другої світової війни. Не вдаючись до аналізу планів урядів різних держав щодо України, розглянемо проблему з точки

зору тієї частини українського народу, яка усвідомила власні національні інтереси і виявила здатність до самоорганізації в ім'я їхнього досягнення. Своєрідність ситуації полягала в тому, що де-юре українська державність існувала – у формі Української Радянської Соціалістичної Республіки. Однак формальні атрибути союзнаї республіки, а головне, характер і механізми зв'язку з центром дають підстави визначити її як квазідержаву. Природно, що це не задовольняло тих, хто мріяв про класичну суверенну національну державу. Ідею цю не вдалося вбити навіть всюдисущому оточенню Сталіна, хоч її adeptів на території УРСР залишилося мало. Режим зробив усе, аби вона (ідея) не оволоділа широкими масами і не набула організованих форм. Тому ґрунтом, на якому теоретично і практично втілювалися мрії прихильників незалежної Української держави, стало емігрантське середовище.

Структурованість української еміграції з огляду на програмні засади, форми й методи діяльності, уявлення про форми правління й політичний устрій майбутньої суверенної України була надзвичайно строкатою. Групівщина, перманентне з'ясування стосунків, «пресова війна» перешкоджали консолідації сил, які хоч і по-різному, але виступали за відродження національної державності.

Удаючись до умовного способу, запитаємо: чи були можливості для подолання чвар у середовищі української еміграції напередодні та на початку Другої світової війни? Звісно, міркування будуватимуться в суто теоретичній площині.

Взагалі важко уявити собі платформу, на якій можна було б створити єдиний український фронт під державницькими гаслами, що об'єднав би і монархістів, і націоналістів, і партійні групи іншої орієнтації. Тому відомий історик П. Балеї висунув слушну версію, відповідно до якої згуртування українських сил за кордоном могло б відбутися не в рамках партійно-політичної організації, а під егідою національно-громадського об'єднання. Розвиваючи свою думку, він пише: «В еміграційних умовах державницький вакуум може виповнити тільки і виключно національно-громадська організація. Співжиття і співбудівництво всіх ідеологічно-політичних організацій (партій), у яких спільною метою є відновлення суверенної національної держави, в загальногромадських установах, це найперша й найнеобхідніша школа державобудівництва і гармонійного співжиття зрізничкованого модерного суспільства» [1, 211, 212]. Коли така загальнонаціональна організація охоплює політичні групи, вона, за словами дослідника, має залишити останнім «повну автономію в ширенні власних ідеологічних і тактологічних програм, обмежуючи поле своєї політичної діяльності до найсуттєвіших і загальноприйнятих всіма складовими частинами точок» [2, 212]. Головне її завдання полягає в захисті інтересів і прав свого народу перед зовнішнім світом. «Поставлена на таких громадських принципах національно-репрезентативна централія заступає в еміграційних умовах державу. Очевидно, що повновартісна діяльність такої громадської централії вимагає багато більшого почуття самодисципліни в усіх членів і взаємної лояльності між членством різних політичних асоціацій. Ніхто не буде себе дурити, що збереження чисто громадського й чисто національного характеру такого сурогату державної суверенності та його конструктивна праця набагато трудніші, ніж політична

отаманщина, але досвід історії доказує, що без такого рівня політичної боротьби про перетворення народу в державну націю можна тільки мріяти на секретних засіданнях і партійних мітингах» [3, 212].

Втілити в життя ідеї понадпартійного громадського об'єднання української еміграції в Європі не вдалося, хоча кроки в цьому напрямі робилися неодноразово. Згадаймо Контактний комітет українських діячів у Польщі, що претендував на роль українського передпарламенту. Зафіксовано й інші спроби міжпартійних альянсів, які виявилися нетривкими або неспроможними вирішити поставлені завдання. Пізніше, з початком агресії Німеччини проти СРСР, здійснено ще кілька подібних спроб, але в кожному випадку окупаційна адміністрація принципово виключала політичний компонент у діяльності створених організацій.

За вказаних умов найбільш послідовною (це стосується не методів, а лише кінцевої мети) у відстоюванні права українців на власну державність виявилась Організація українських націоналістів [4, 110].

Головна мета ОУН не змінилася й після того, як у ній стався розкол. Про цю драматичну подію написано багато як учасниками конфлікту, так і дослідниками. Але ми вважаємо за потрібне зупинитися на причинах і наслідках розламу ОУН на два табори, оскільки це дасть можливість з'ясувати відмінності у їхній стратегії і тактиці, засобах досягнення поставленої мети.

Перші обриси протистояння почали проглядатися під час бесід, що відбулися між А. Мельником, С. Бандерою і крайовим провідником ОУН на ЗУЗ (західноукраїнських) землях В.Тимчієм-Лопатинським у Римі на початку 1940 р. Останні сповідували більш радикальні ідеї і підходи до організації національно-визвольного руху і запропонували голові Проводу українських націоналістів (ПУН) зробити кілька рішучих кроків, які змогли б активізувати ОУН. Йшлося також про виведення зі складу ПУН Я. Барановського і О. Сеніка-Грибівського, яким інкримінувалася співпраця з польською поліцією і поповнення його прибічниками С. Бандери. «Стара гвардія» ОУН, що вважала себе послідовниками Є. Коновальця, надміру чутливо сприйняла спроби влити «свіжу кров» у тіло організації [5, 11].

Різниця у стратегічних розрахунках між «обережними» мельниківцями і «революційними» молодими оунівськими діячами була очевидною. Боячись втратити низову сітку внаслідок репресій більшовиків, мельниківці пропонували уникати збройних виступів і тимчасово перейти до легальних форм існування. Однак лише цим не можна пояснити пасивну тактику керівництва ПУН. Як слушно зауважує М. Коваль, після підписання «пакту Молотова-Ріббентропа» абвер заборонив А. Мельнику, з яким він контактував, чинити будь-які акції проти СРСР, аби не провокувати напруження у німецько-радянських стосунках. С. Бандера ж не хотів без активного опору спостерігати як радянські спецслужби знищуватимуть його кадри на західноукраїнських теренах [6, 102].

Мельниківці негативно поставилися і до намагання С. Бандери розширити склад ПУН. У «Чорній книзі бунту Яри-Бандери-Горбового» наголошувалося, що розширення складу Проводу на вісім членів шкідливо для ОУН, оскільки «...це не демократична

партія, у якій вибирають і голосують, чия візьме». Автори «Чорної книги» нагадували, що ОУН – це «побудований на засаді провідництва орден революціонерів, у якому про все рішає сам вождь. Тільки він може покликати та іменувати членів проводу і своїх співробітників» [7, 130].

Надалі події набрали надзвичайного динамізму. У лютому 1940 р. С. Бандера скликав у Кракові конференцію націоналістів, на якій звинуватив опонентів у пасивності й підіграванні німцям. У липні широка нарада активу ОУН на ЗУЗ надала С. Бандері повноваження керівника Революційного проводу ОУН. Водночас А. Мельнику запропоновано лідерство у всьому націоналістичному русі, однак старша генерація не виявила бажання залагодити конфлікт. Більше того, у вересні Головний революційний трибунал ОУН виключив С. Бандеру з її лав.

Бандерівське крило претендувало на керівництво не лише організацією, а й усім визвольним рухом. Ставлячи себе над іншими партіями і громадськими об'єднаннями, бандерівці в «Маніфесті українських націоналістів» закликали до революційної боротьби за самостійну українську державу «вояків усіх бувших українських армій, усіх козаків, стрільців, запорожців і гайдамаків, усіх українських повстанців, усіх політв'язнів і засланців», «всіх українських комуністів, членів і прихильників націоналістичної опозиції», «всіх українських комсомольців-націоналістів», «членів і прихильників усіх бувших українських партій» [8, 140].

Коли з'ясувалося, що мельниківці не бажають іти на компроміс, бандерівці відмовилися від стратегії консолідації всіх патріотичних сил під своїми знаменами і повернулися на позиції несприйняття й поборення всіх «опортуністичних» партій і груп. У квітні 1941 р. вони зважилися на рішучий крок і на II Великому зборі революційних сил у Кракові проголосили С. Бандеру головним провідником організації, а А. Мельника виключили з її лав.

Окрім політичних і військових рішень, II ВЗОУН ухвалив кілька положень щодо устрою й символіки новоствореної організації (тризуб Володимира, чорно-червоний прапор, привітання «Слава Україні!» – «Героям слава»). Оформлення розламу ОУН викристалізувало ситуацію, за якої майже вся сітка організації на західноукраїнських землях виявилася під впливом бандерівців, мельниківці ж домінували лише в емігрантських колах. Такий стан визначав тактику й стратегію обох таборів у подіях п'ятиріччя.

І все-таки на різних етапах становлення і розвитку ОУН головною її метою було відродження Української держави. Про це йшлося і в основоположних програмних документах, інших матеріалах, що відображають її діяльність.

Уже в грудні 1940 р. було оприлюднено маніфест ОУН (б), що став квінтесенцією політичної програми революційного крила націоналістів. У преамбулі документа проголошувалося, що світ, заснований на насильстві, знаходиться на межі краху від ударів бійців визвольних рухів. Перелицьована в СРСР Російська імперія як складовий елемент цього несправедливого устрою має зникнути. Українці взяли ініціативу в «боротьбі за свободу народів і за свободу людини» і прагнуть збудувати нове суспільство на руїнах Радянського Союзу, що був «тюрмою народів». Маніфест містив

заклик до всіх інших народів спільно вести боротьбу за незалежність і самовизначення. Поряд із національним документ містив і соціальний аспект: націоналісти заявляли про боротьбу проти «припинення людини», зuboжіння громадян, ущемлення прав жінки, закликами критикувати сталінську пропаганду, спрямовану на дітей, депортацію, економічне виснаження України, низьку оплату праці в колгоспах тощо.

Гуманітарні вимоги бандерівців зводилися до свободи совісті, світогляду, релігії, дотримання прав і гідності людини [9, 84]. У травні 1941 р. Революційний провід ОУН (б) виробив «Політичні вказівки для членів розгортання боротьби за суверенну Соборну Українську Державу, щоб прискіпати її здобуття». Спрямування документа впливає з його назви. Бандерівці планували відразу з початком агресії Німеччини проти Радянського Союзу проголосити акт про відродження Української держави [10, 658]. Навіть коли б німці відмовилися її визнати (ймовірність цього автори документа вважали досить високою), керівників ОУН (б) все ж одержували певні політичні дивіденди, адже вони не вважали Третій райх вірним і послідовним союзником українців.

Етатичне (державне) спрямування мали моральний кодекс, символіка, гімн і навіть молитва українських націоналістів. У «10 заповідях українського націоналіста» («Декалозі») у пункті 1-му проголошувалось: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї», у пункті 10-му: «Змагатимеш до поширення сили, багатства й простору Української Держави» [11, 48]. Зміст же «Гімну Українських націоналістів» визначав:

«Зродились ми великої години
З пожеж війни і з полум'я вогнів.
Плекав нас біль по страті України,
Кормив нас гнет і гнів на ворогів!
Доволі вже руїни і незгоди,
Не сміє брат на брата йти у бій.
Під жовто-синім прапором свободи
З'єднаєм весь великий нарід свій.
Велику правду, для усіх єдину,
Наш гордий клич народів несе.
Батьківщині будь вірний до загибелі
Нам Україна вища понад все!» [12, 39].

Певно, продуктом лише української ментальності мала стати «Молитва українського націоналіста», що поєднує палку любов до рідного народу й український ідеалізм, релігійність та романтизм. У цій молитві Вітчизна набуває містично узагальнюючого характеру, ірраціональних рис, поєднуючи історичну пам'ять і віру в творчу силу нації, її спроможність до самозбереження, організації, відродження власної державності [13, 77].

Готуючи себе морально й фізично до боротьби за незалежну державу, націоналісти особливий ваги надавали питанню створення власних збройних формувань. Каральні заходи радянських властей на території Західної України не дозволяли реалізувати ці

плани. Тому мельниківське й бандерівське керівництво поклало свої сподівання на Німеччину, розраховуючи, що гітлерівці не відмовляться від підтримки українських військових підрозділів під час походу на схід. ОУН (б) розіслала спеціальну інструкцію, у якій давалася вказівка скористатися «хаосом зміни влади й узяти контроль над західноукраїнськими землями у свої руки» [14, 658].

Представники обох таборів організації контактували з німецькими військовиками, намагалися отримати не лише санкцію на формування національних військових частин, а й озброєння для них. Військовий вишкіл вважалося можливим забезпечити власними силами, адже в еміграції мешкало чимало офіцерів Українських січових стрільців (УСС), які мали досвід Першої світової війни.

Вожді Третього райху не були однастайними в оцінці «українського питання». Головним спеціалістом з проблем Сходу вважався А. Розенберг, який свого часу навчався в Росії і добре знав її історію та культуру. 2 квітня 1941 р. він подав на ім'я А. Гітлера «Пам'ятну записку № 1», у якій викладалися засади німецької політичної лінії на радянських землях після того, як їх займуть німецькі війська. Територія Радянського Союзу підлягала розчленуванню на сім частин, у тому числі й Україна з Кримом, стосовно якої відзначалося: «Політичним завданням для цієї області мала б бути вимога національної самостійності аж до наступного утворення власної державності з метою самій або в об'єднанні з Донською областю та Кавказом у Чорноморський союз, постійно тримати під загрозою Москву та прикривати зі Сходу великонімецький життєвий простір. А економічно ця область одночасно мала б утворити потужну сировинну та харчову базу для Великонімецького райху» [15, 203]. А. Розенберга важко запідозрити в альтруїзмі та особистих симпатіях до українців, незважаючи на те, що він залишав місце для залежної від Райху держави і навіть пропонував не закривати Київський університет. Його концепція базувалася на прагненні нейтралізувати перевагу СРСР у живій силі, економічних ресурсах, привабливих (хоча б зовні) моральних, ідейних гаслах більшовиків тощо. Однак, засліплені власним самозвеличенням і вірою у непереможність німецької армії, Г. Герінг і Г. Гімлер виступили проти А. Розенберга і домоглися підтримки з боку Гітлера.

Характеризуючи ситуацію, що виникла, відомий американський політолог українського походження писав: «...Політика відхилення концепції Розенберга з квітня 1941 р. була не тільки брутально-злочинною щодо інших народів цього регіону, а й дилетантсько-короткозорою і шкідливою з погляду на інтереси Німеччини» [16, 23, 24].

Не сприймаючи конструктивних засад Розенберга у «східній політиці», фюрер все ж досить часто у передвоєнний час вживав словосполучення «українська держава» (хоча й у різних контекстах). Так, під час наради з військовим командуванням 30 березня 1941 р. він вдався до таких формулювань: «Майбутній вигляд політичної карти Росії: Північна Росія відійде до Фінляндії; протекторати в Прибалтиці, на Україні, в Білорусі. Боротьба проти Росії: винищення більшовицьких комісарів та комуністичної інтелігенції. Нові держави повинні бути соціалістичними державами, але без власної інтелігенції» [17, 204]. Звісно, Гітлер вкладав свій зміст у поняття

«соціалістичні держави». Йшлося про втілення ідей націонал-соціалізму у формі окупаційного режиму, про що пізніше вже без евфемізмів заявляло керівництво Третього району. У цьому самому руслі робились і практичні кроки. У меморандумі № 2 (7 квітня 1941 р.) Розенберг запропонував поділити СРСР на рейхскомісаріати і подав персональний склад їхніх керівників (для рейхскомісаріату «Україна» це був штабслайтер А.Шікенданц). Усі рейхскомісаріати мали підпорядковуватися центральному бюро «генерального протекторату окупованих східних територій» у Берліні, а рейхскомісарів «призначатиме і відкликатиме фюрер на пропозицію генерального протекторату». 7 травня 1941 р. з-під пера Розенберга вийшла інструкція для рейхскомісара України, в якій наголошувалося: «Мета роботи рейхскомісара на Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького Рейху продовольства і сировини і, таким чином, у полегшенні ведення війни, а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною» [18, 92]. Але й цього разу уявлення Розенберга про майбутнє українців суттєво відрізнялося від долі, яку готував їм Гітлер. Усі наступні події підтвердили, що нацистська верхівка Німеччини не збиралася особливо замислюватися над засобами в ході завоювання «життєвого простору» на Сході. Слов'яни, як люди другого сорту, прирікалися на винищення і рабську працю.

Та доки у вищому ешелоні націонал-соціалістської партії та військового командування здійснювалося ідеологічне забезпечення «походу на Схід», німецькі спецслужби активно розробляли «українську карту». При цьому теза про можливість відродження української національної держави не фігурувала, а йшлося, в основному, про участь українців у майбутніх військово-політичних акціях Німеччини проти Радянського Союзу.

Перші конкретні пропозиції щодо цього прозвучали до німецьких військовиків ще наприкінці 30-х рр. ХХ ст. із середовища українських емігрантів, які гуртувалися навколо П. Скоропадського та діячів колишньої Директорії УНР. Саме на таємній нараді членів українського уряду в екзилі (червень 1940 р.) військовий міністр УНР генерал-хорунжий В. Сальський висунув ідею про створення на Волині й Поліссі збройних українських підрозділів – «січей», що з початком німецько-радянської війни мали об'єднатись у протибільшовицьку повстанську армію». Вже тоді місія щодо підготовки цієї акції покладалася на Т. Боровця [19, 24].

Кроки до створення власних військових сил зробили також керівники іншого політичного табору української еміграції – націоналісти. Влітку 1940 р. А. Мельник після відповідних контактів із німцями наказав тереновим провідникам у Генерал-губернаторстві розпочати «підготовку до створення збройної сили ОУН. Формування військових загонів та військове навчання здійснювалося під керівництвом члена ПУН генерал-хорунжого М. Капустянського. Вже на початку агресії Німеччини проти Радянського Союзу вони становили основу похідних груп [20, 150, 151].

Активізували свої зусилля в цьому напрямі й бандерівці. Навесні 1941 р. у Кракові відбулася зустріч М. Лебедя з представником абверу Е. Айкерном, у ході якої сторони виклали своє бачення проблеми. Німецька розвідка, очолювана адміралом В. Канарісом, сприймала ОУН як допоміжну силу в боротьбі з більшовиками.

М. Лебедь сформулював такі умови співпраці: 1) рівноправність бандерівської організації з мельниківською; 2) постачання зброєю і боєприпасами; 3) матеріальна допомога. У результаті переговорів ОУН (б) отримала санкцію на організацію батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд».

Незважаючи на те, що німці принципово відмовлялися обговорювати з оунівцями обох таборів політичні питання, які торкалися майбутнього України, право на створення власних бойових підрозділів можна вважати успіхом ОУН. Справа в тому, що позицію В. Канаріса не поділяли керівники гестапо, СД, нацистської партії. Бюро зовнішньої політики останньої детально і в негативному ключі інформувало німецьких вождів про всі ходи ОУН, пропонуючи заборонити її діяльність. Вже згадуваний штабслайтер А. Шікенданц на базі цієї інформації розіслав листи Р. Гейдріху (гестапо, СД), Ф. Канарісу (абвер), Г. Штутергайму (рейхсканцелярія), в яких ОУН називалася «абсолютно ворожою» Німеччині і висловлювалося переконання про «неможливість скористатися цією групою для здійснення будь-якої політичної мети». Лише Канаріс відповів, що він вважає за потрібне скористатися потенціалом організації, яка має вплив серед українських кіл [21, 83, 84]. Шефа абверу підтримав Розенберг, який поставив завдання: підібрати в його розпорядження людей, знайомих зі специфікою «східних територій». Канаріс дав наказ відібрати зі складу полку особливого призначення «Бранденбург-800» та українських добровільних формувань тих, хто міг би виконувати функції перекладачів, службовців у місцевих органах, уповноважених [22, 39].

У той час, коли серед керівників німецьких спецслужб та відомств точилися дискусії навколо ОУН, у її надрах почали створюватися військові відділи. Вся робота підпорядковувалася підготовці до загального революційного повстання на українських землях зі зброєю в руках.

Уявлення про характер воєнної доктрини ОУН, що складалась наприкінці 1940 – на початку 1941 р., дають два документи. Перший з них має датування – «не раніше 22 грудня 1940 р.» і називається витягом з «Єдиного генерального плану повстанського штабу ОУН»¹. Стилiстика документа i його змiст вказують на те, що це продукт ОУН (б). Уже в преамбулі за організацією закріплюється домінуюча роль у визвольному русі: «Вона готує військові та державні українські кадри, вона є центром і кермом усього українського руху»². Основні завдання сформульовані таким чином, щоб:

«...а) зміцнити і розширити нашу організовану політичну націоналістичну силу. Щоб скрізь були ми, щоб скрізь була міцна організація нашого руху, яка організувала б і готувала широкі маси до повстання;

б) підготувати кадри старшин і підстарший українських, які очолили б військове повстання;

в) вивчити територію і ворога, щоб знати, де, як і коли вдарити;

г) виробити план дій. Такий (план, спосіб), якого ще не було і який дав би нам перемогу;

¹ Російський переклад оригіналу і походження документа дозволяють припустити, що назву йому дали радянські оперативники, адже в жодного дослідника історії ОУН-УПА ні документа під такою назвою, ні такого повстанського центру не зустрічаємо.

² Зворотній переклад автора.

д) розкласти ворога, щоб він був слабким і неорганізованим для боротьби, навіть для оборони;

е) добути необхідні засоби боротьби (зброю), створити могутню базу нашої відсічі та руху вперед;

є) стягнути на ворога всі сили світу, поставити під зброю проти нього всі внутрішні ворожі йому сили».

Кінцевою метою загального військового повстання «на всіх українських землях, на всіх підрадянських територіях» було «доведення до повного розвалу Московської радянської тюрми народів».

Готуючи повстання, планувалося домогтися того, «щоб ОУН (ідеї і люди) стала керівним ядром підготовки й організації ідейних, соціально-політичних і воєнних сил революції, а також кристалізуючим центром організації та оволодіння важливими ділянками державного, професійного, політичного, господарського життя, виховання і пропаганди».

У розділі «Військово-бойова підготовка» викладалися питання створення збройних формувань ОУН, структура їхнього керівництва. Привертають увагу і «Технічні зауваження», зокрема такі:

«...15. Після ліквідації ворога на ділянці залишається тільки відділ безпеки, решта йдуть на фронт. Відділ безпеки має таке завдання: 1/3 частина утримує охорону біля військових об'єктів (склади, залізничні станції, військові станції, мости), 1/3 знаходиться в бойовій готовності і 1/3 очищує територію від залишків ворога, а також веде боротьбу з диверсіями, в допомогу собі має українську державну службу безпеки та формації – Січ.

... 20. Організація паніки, розладу в стані ворога (поголовні розстріли ворога). Це одна з умов нашої здобутої перемоги.

21. Партизанський рух в тилу ворога (бактеріологічна війна, мінування й бойовий вогонь) ліквідує ворога».

У вступних зауваженнях до розділу «Підготовка партизанського руху» наголошувалося, що партизанський рух «має бути короточасним, раптовим і сильним ударом», який повинен якомога швидше перетворитись на збройне всенародне повстання». Автори документа сподівалися, що партизанський рух розпочнуть також «українці, яких Москва розселила по всій території (українці-засланці, українці військові та ін.)».

Після початку виступу планувалося в першу ж ніч «ліквідувати всіх занесених до чорних списків, щоб позбавити ворога людських резервів, організаторів ворожої диверсії і т. п.». Виступ мав бути настільки організованим, рішучим і сильним, щоб він «похитнув основи СРСР і викликав революційну ситуацію в Москві» [23, 409 – 413].

Інший документ з'явився після II Великого збору ОУН, що виробив засади створення власних збройних сил. Вони передбачали використання потенціалу всієї нації, перетворення всіх українців на «національний моноліт» за допомогою залізної дисципліни і зразкового військового вишколу [24, 148].

Невдовзі після II Великого збору було складено «Військові інструкції», які визначали головне завдання ОУН у військовій сфері: «Підготувати наші організаційні

військові кадри так, щоб вони змогли у вирішальний момент: 1) провести певні бойові акції; 2) зорганізувати повстання широких мас та опанувати й підпорядкувати одному центру відрухові виступи (мас і червоноармійців); 3) керувати військовими діями повстанських загонів; 4) допомагати проведуту перебрати й організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях; 5) організувати армію, міліцію та інші парамілітарні організації з метою: а) опанувати революційну стихію мас і ситуацію так, щоб ми впили самі упорядкувати й організувати на опанованих і очищених нами від більшовиків теренах ціле життя та всюди зустрічати підходячих союзників у зорганізованій формі, зі зброєю в руках; б) нашим військовим почином дати зв'язок майбутній Українській армії».

Далі в документі викладалися вертикальна і горизонтальна структури військових органів, функції та субординація військових провідників, стратегічні й тактичні міркування.

Документом визначався оптимальний момент загального виступу: він має статися тоді, коли «Червона армія і совітська адміністрація (НКВД) заломляться під ударами ззовні (поразка на фронті) чи знутри (дезерція, бунти серед червоноармійців)» [25, 149]. Останнє положення засвідчує, що націоналісти сподівалися отримати на територіях, які залишить радянська адміністрація, якщо не широку соціальну базу, то принаймні сильну опозицію більшовицьким мобілізаційним заходам. На нашу думку, це була переоцінка революційного потенціалу населення, що більше двох десятиріч знаходилося у складі Української РСР. Наступні події покажуть, що основна маса якщо й співчувала гаслам ОУН, то робила це пасивно. Стосовно ж методів, якими діяли боївки націоналістів, то вони досить часто сприймалися негативно, оскільки тягнули за собою репресії властей щодо цивільного населення.

У цілому ж слід визнати досить високий рівень аналізу ситуації та вироблення військової стратегії і тактики у документах ОУН (б). Військова доктрина Революційного проведуту беззаперечно переконує у тому, що ОУН (б) у досягненні своєї основної мети – відродження української державності – покладалася, головним чином, на власні сили, хоча й розраховувала на допомогу союзників.

Слід наголосити, що інтерпеляції до лідерів нацистської Німеччини подавали представники різних політичних груп української еміграції. Причому, як пише В. Косик: «...Українські громадсько-політичні кола намагалися напередодні війни вплинути на німецький уряд на користь незалежної України». На підтвердження своїх слів відомий дослідник наводить кілька документів із таємних архівів Третього рейху: меморандум ОУН (м) від 14 квітня 1941 р.; меморандум Українського Національного Об'єднання (УНО) в Берліні за підписом Тиміша Омельченка від 3 червня 1941 р. та меморандум В. Кубійовича і Т. Омельченка від 10 червня цього року. Всі документи переконували уряд Німеччини в тому, що українці прагнуть незалежності Української держави і готові боротися проти більшовизму спільно з німцями.

Меморандуми А. Мельника і В. Кубійовича передбачали розширення території Української держави до Волги і Каспію з тим, щоб підвищити рівень безпеки вугільно-промислового комплексу Донбасу.

Уже 23 червня, на другий день наступу Вермахту, німецькі урядові кола отримали меморандум ОУН Бандери. В цьому документі висловлювалася впевненість у тому, що вирішення «українського питання» має здійснюватися в інтересах українців і лише за цієї умови будуть забезпечені інтереси Третього райху. Як досить далекоглядне сприймається наступне твердження: навіть коли спочатку населення зустрічатиме німецькі війська як визволителів, пізніше «...це ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина увійде в Україну без наміру відновлення Української держави та з відповідними гаслами». У меморандумі наголошувалося, що будь-які примусові форми впливу тут матимуть «лише протилежні наслідки». В документі також підкреслювалося, що українські збройні сили стануть гарантом німецько-українського союзу і зможуть послабити тиск Росії на Європу. Відкидаючи словацький та хорватський варіанти, ОУН (б) ставила вимогу дійсно суверенної, самостійної форми національної державності. Додавши до меморандуму політичні та військові постанови ОУН, бандерівці зробили заяву на паритетну співпрацю з Німеччиною [26, 172].

Звісно, фюрер і його найближче оточення і в думках не припускали такого зближення. Що менше часу залишалося до дати «Х» (початку реалізації плану «Барбаросса»), то більш прозорою ставала позиція керівництва Німеччини: Україна розглядалася (хоча й у різних варіантах) як «життєвий простір» і сировинний придаток. Нацисти не бажали рахуватися з жодною політичною силою, що репрезентувала українство поза межами суто німецьких інтересів. Йшлося тільки про використання обмежених збройних формувань українців проти більшовизму та лояльного цивільного врядування на місцях під жорстким контролем німців.

Отже, в середовищі українських громадсько-політичних об'єднань за кордоном на початок 40-х рр. XX ст. визріває усвідомлення необхідності конкретних кроків у відродженні національної державності. Реальні можливості для цього, на думку провідних діячів української еміграції, створювали умови світової війни. Скористатися цим шансом прагнули всі, однак шляхи і засоби для цього обирали різні. Найбільш послідовними (хоча це й не означає, що їхня стратегія була правильною) виявилися провідники ОУН Бандери. Поряд з надіями на союзні зв'язки з Німеччиною, вони робили акцент на власні сили, розуміючи, що ніхто не збирається дарувати Україні суверенітет.

Всупереч революційним гаслам ОУН (б), мельниківське крило організації проводило більш поміркований курс, не форсуючи подій і сподіваючись на прихильне ставлення нацистської верхівки.

Схожу позицію займали представники національно-демократичної орієнтації, котрі декларували свої домагання у толерантних, стриманих формах. Військовий писар гетьмана П. Скоропадського І. Полтавець-Остряниця активно працював у напрямі створення «Українського народного козацького руху» (УНАКОР). А майбутній організатор «Поліської Січі» Т. Бульба-Боровець орієнтувався на політичну платформу Директорії УНР (українського уряду в екзилі). Однак німці, дозволяючи дебатувати з приводу створення окремих військових підрозділів, і чути не хотіли про формування єдиної національної армії. Всі українські організації були

під пильним наглядом німецьких спецслужб, і нацистські аналітики мали вдосталь інформації про їхню діяльність, щоб виробити ефективну «протиотруту» на будь-який випадок.

Масштабність завдань, поставлених ОУН, а також неоднозначне ставлення до неї у середовищі української еміграції в Німеччині примусили провідників організації знову повернутися до пошуків засад для співпраці з іншими політичними групами. Протягом травня – червня 1941 р. представник ОУН (б) Є. Врецьона вів переговори у Празі, Берліні та інших містах з діячами різних організацій, зокрема Т. Омельченком (УНО), із приводу спільних дій. У Варшаві вдалося дійти згоди в цьому питанні з представниками Державного центру УНР. У середині червня в Кракові президент Державного центру УНР А. Лівицький мав контакти з проводами обох течій ОУН, з чого дійшов висновку про те, що вони можуть «дозволити Урядові УНР обняти владу в Україні» [28, 162].

Ще один крок назустріч своїм опонентам Революційний Провід зробив 14 червня 1941 р., надіславши своїх представників на нараду громадських і політичних діячів. У зверненні учасників наради викладена платформа консолідації всіх державницьких сил, яка містила п'ять пунктів. Зокрема, пропонувалося:

1. Усунути з українського національного життя явища всякого розладу і внутрішніх усобиць.
2. Створити одноцілу репрезентацію українців у Європі поза займанщиками, яка видвигла б наші політичні постулати перед зовнішнім світом.
3. Притягти до співпраці всіх українців-патріотів поза партіями та їхніми програмами, не елімінуючи нікого.
4. Видвинути на чоло національного життя чинники, що візьмуть свій мандат з волі Української Суспільності та будуть відповідати перед нею, з тим виразним застереженням, що покликаного таким чином провідного діла не може очолювати ніхто з тих діячів, які досі очолювали чи очолюють політичні групи чи організації.
5. Усі, що стають до співпраці, зобов'язуються віддати справі всі свої сили та включити себе як карні громадяни в процес українського державного будівництва на рідних землях, підчинюючись Суверенній Українській Національній Владі, створеній волею Українського Народу на Українській Землі».

Документ підписало 167 осіб, серед яких В. Андрієвський, А. Антонович, С. Баран, Б. Вітковський, Є. Врецьона, І. Гриньох, В. Мудрий, А. Хронов'ят, В. Янів та інші представники українського руху [29, 2].

Прагнення ОУН стояти якщо не на чолі, то в центрі визвольного руху викликало негативну реакцію українських кіл, зокрема генералів М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, діяча УПСР С. Довгаля та ін. Причини такого ставлення до націоналістів останній вбачав у тому, що «ОУН не має бажання погодити з громадянством і вириває з кіл досвідчених діячів поодиноких осіб, яких має намір підпорядковувати своїй системі» [30, 162].

Остання спроба консолідації припадає на початок німецької агресії проти СРСР. 22 червня 1941 р. у Кракові скликано Український національний з'їзд, на який

запрошено представників ОУН (б), Державного центру УНР, УНДО, ФНЄ, прибічників П. Скоропадського та інших політичних і громадських об'єднань. Учасники з'їзду обрали Український національний комітет (УНК). Проте реальних результатів акція практично не мала внаслідок суперечностей, які так і не зуміли переступити різні політичні групи. В. Петрів відмовився очолити УНК, і керівництво ним фактично опинилося в руках секретаря УНК В. Горбового, який проводив у ньому лінію ОУН (б) [31, 163].

Отже, з наближенням німецько-радянської війни спостерігається інтенсифікація консолідаційних зусиль в українській політичній еміграції. Однак усі спроби об'єднання на платформі боротьби за національну державність закінчувалися безрезультатно – надто вже живучими були непримиренні суперечності між окремими групами, що тягнулися ще з часів визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Та попри все вони мали одну спільну рису – покладали свої сподівання на гітлерівську Німеччину як гаранта, детонатора чи каталізатора державотворчих процесів в Україні.

Тим-то й символічно, що найбільш дієвою й активною виявилася саме та частина української еміграції, що перебувала на території Німеччини та окупованої нею Польщі. Історія щедра на такі випадки: за гіркою іронією долі визвольний національний рух починався там, де найменше бажали бачити реалізованою його кінцеву мету. З огляду на це досить влучною є оцінка професора М.В. Ковалю, який писав: «Проводирі західноукраїнського національно-визвольного руху наче не помічали того, що нацистська верхівка не приховує загарбницьких намірів щодо України, акцентуючи на її особливій ролі в досягненні Німеччиною кінцевої мети гітлерівської партії – світового панування. Цей парадокс важко пояснити з наукових позицій, – вважає вчений. – Якщо спробувати, керуючись здоровим глуздом, то тут, очевидно, мала місце явна переоцінка керівниками ОУН власних сил і можливостей у великій політичній грі з нацистськими лідерами. Очевидною є також нездатність відрізнити кайзерівських толерантних німців, які, щоб нашкодити інтересам Росії, свого часу підтримали українську державність від ватажків Третього рейху, котрим навіть у голови не западали подібні ідеї. Усе це, певна річ, не свідчить на користь оунівських проводирів як зрілих політиків» [32, 147].

До сказаного додамо, що український націоналізм в інтерпретації ОУН набув рис тоталітарної ідеології, підкріпленої відповідною практикою. Непоборне прагнення поставити себе в один ряд з вождями фашизму в Італії, націонал-соціалізму в Німеччині, радикально-націоналістичних течій інших країн цілком точно визначало місце оунівців у майбутніх подіях. Відмежування від іншої тоталітарної ідеології – більшовизму – відбувалося на тому ґрунті, що радянський режим на даному історичному відтинку сприймався як головний ворог української державності.

Публікації таких авторів, як О.В. Буцько, І.І. Дробот, О.Є. Лисенко, М.В. Коваль, В. Косик, П. Мірчук, П.В. Рекотов, В.І. Сергійчук, засвідчують, що ілюзії провідників ОУН відносно використання гітлерівського режиму як союзника чи хоча б сюзерена проголошення української влади в Галичині були значною мірою втрачені уже в червні 1941 р. [33].

Та все ж найцікавішими, на нашу думку, видаються політичні дії українських націоналістів у період безвладного вакууму, коли фашисти вже зрушили зі своїх окупаційних місць, а Червона армія ще не встигла зміцнити владу на визволених територіях. За цих умов оунівці активізували свої дії, здійснили певні політичні кроки.

Докорінний злам у ході Великої Вітчизняної війни, успішний наступ Червоної армії і розгром гітлерівських військ на Лівобережжі спонукали керівництво ОУН до коригування своїх ідейно-програмних цілей. Головний акцент переносився на боротьбу за суверенну державу, незалежну від будь-якого європейського «гаранта».

Щоб узгодити основні напрями політичної концепції, у серпні 1943 р. на Тернопільщині був скликаний III Надзвичайний Великий Збір ОУН. Аналіз програмних установок супроводжувався відмовою від ідеї державного будівництва на базі однопартійної диктатури. У документах наголошувалося, що «...українська держава має служити для всього українського народу. Вона ні в якому разі не сміє бути доменом чи експлуатаційним тираном якоїсь однієї групи» [34, 240 – 242]. Окрім того, в конституційному за характером документі проголошувалася свобода політичних і громадських організацій, слова, друку, світоглядних засад, ліквідація будь-яких форм експлуатації, націоналізація промисловості і транспорту, участь працівників в управлінні виробництвом, 8-годинний робочий день, свобода профспілок тощо [35, 242].

Досвід 1939 – 1941 рр. переконував у тому, що після реставрації радянського режиму населення буде поставлене перед жорсткою альтернативою: покірно прийняти вимоги, запропоновані владою, або чинити опір примусовій інтеграції у соціалістичне суспільство. Щоб не втратити соціальну базу й підготувати населення України до масового ідеологічного впливу з боку більшовиків, ОУН та УПА з осені 1943 р. різко посилюють власну політичну роботу серед мас. Ознайомлюючи населення зі змістом самостійницького руху, пропагандистська референтура акцентує увагу на демократичності майбутньої Української Самостійної Соборної держави (УССД), на відміну від тоталітарних гітлерівського і сталінського режимів. Окрім того, в документах ОУН та УПА виразно простежується відмова від постулату «Україна для українців», апеляція до представників інших народів, які стали жертвою тоталітаризму. Оскільки в колаборантських формуваннях на боці Німеччини воювали бійці різних національностей, що населяли Радянський Союз, оунівські й упівські пропагандисти розповсюджували серед них листівки («Грузини», «Сини Туркменії», «Черкеси, кабардинці, чеченці, адиги, лезгинці, інгуші» та ін.), у яких містився заклик покидати невдячну службу Третього райху і створювати спільний фронт боротьби проти національного поневолення. Слід зазначити, що ці зусилля не були даремними, й восени 1943 р. в лавах УПА вже діяло 15 національних куренів [36, 67].

Для зміцнення цієї роботи наприкінці листопада 1943 р. було скликано Першу конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії, у якій взяли участь 39 делегатів, що репрезентували 13 націй і народностей. Вони ухвалили відозву про повалення державного устрою, що опирається на експлуатацію, пригноблення однієї нації іншою і встановлення принципово відмінного суспільного ладу. «Цей лад, –

наголошувалося в документі, – мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнічній території. Здійснити цей лад можна тільки в безпощадній боротьбі з імперіалістичною правлячою верхівкою, тільки шляхом революції» [37, 67]. Учасники конференції звернулися до бійців Червоної армії, радянських партизанів, робітників військових підприємств, інтелігенції, вояків національних формувань, що діяли на боці Німеччини. Вони роз'яснювали спроби радянської влади шляхом насильства й війни підкорити інші народи, нав'язати імперіалістичний устрій світу, пояснювали необхідність спільної боротьби проти режимів, що запламували себе антигуманною політикою, геноцидом проти власних та інших народів.

Наступним кроком у трансформації ідеологічних засад самостійницького руху стало створення всеукраїнського політичного центру, який взяв би на себе керівництво національно-визвольною боротьбою, представництво інтересів українства на міжнародній арені. Ця інституція мала бути надпартійною і об'єднати навколо себе широкі верстви українського народу, представників різних політичних течій.

Ініціаторами створення такого органу виступили лідери ОУН, командири УПА, громадські й політичні діячі, котрі співпрацювали з антинацистським підпіллям. Серед них було чимало наддніпрянців: кияни К. Осьмак і В. Потішко, П. Чуйна (Житомир), І. Вовчук (Львів), Й. Позичанюк (Вінниця), К. Машко (Дніпропетровськ), волиняни П. Шумовський, Р. Волошин, голова Української демократичної партії В. Мудрий та ін. [38, 67].

3 червня 1944 р. підготовча діяльність Комітету скінчилася, і в липні було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) як «верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД» [39, 37, 38].

«Платформа УГВР» ілюструвала мету й завдання організації, програмні засади її діяльності. В документі наголошувалося, що УГВР «твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх сил і чинників». Саме тому місцем перебування органу визначалися українські землі, а за кордон могли виїжджати окремі члени Ради з певними дорученнями. Це унеможливлювало перетворення УГВР на еміграційне представництво, а також залежність від урядових чинників країни перебування [40, 39].

В «Універсалі Української Головної Визвольної Ради» вказувалося, що вона є «... найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення Української Самостійної Соборної держави» [41, 40].

Отже, УГВР та її політична платформа творилися на засадах демократизму, плюралізму, гуманізму, міжнаціональної та релігійної терпимості. Можна погодитися з дослідниками, які стверджують, що діяльність УГВР спрямовувалася в річище української національної ідеї [42, 64 – 66].

Об'єктивно аналізуючи феномен УГВР, не варто перебільшувати її вплив на хід визвольного руху в західноукраїнському регіоні, тим більше, що вже незабаром реальна влада у краї перейшла до більшовиків. Однак не слід і применшувати факту наявності (хоча й структурованих у класичному розумінні) інституцій, що заявили себе представниками тієї частини українського народу, яка бажала боротися і жити

у власній суверенній державі. Враховуючи загострення не лише суто військового, а й ідейно-політичного протистояння між сталінським режимом і самостійницькими силами в цей час, сам прецедент набував особливого звучання й ваги для тих, хто боровся проти режиму чи підтримував цю боротьбу.

Як відголосок гостроти внутрішніх суперечностей у керівництві ОУН (б) та особистих амбіцій стала майже одночасна (червень 1944 р.) поява ще однієї громадсько-політичної інституції – Народно-визвольної революційної організації (НВРО). Започаткували її М. Степаняк, В. Кук і Я. Бусел на знак розбіжності в позиціях з головою бюро проводу ОУН (б). Вважаючи за необхідне подолати монократичні тенденції у самостійницькому русі, вони створили орган, який мав згуртувати довкола себе всі національно-політичні сили на демократичній платформі й поставити його на місце ОУН, яка не завжди виявлялася на висоті. Згодом ініціатори акції мотивували свої дії чинниками, пов'язаними з просуванням радянсько-німецького фронту на захід, розривом зв'язків між головними керівниками проводу ОУН, що знаходилися здебільшого в Галичині, і тими його членами, які перебували на Волині й Поліссі.

Поява двох позапартійних органів, що претендували на роль центру всеукраїнського визвольного руху, вносила елемент деструктивності в один із найважливіших періодів. Та Р. Шухевич не дозволив розгорітися чварам і розважливими діями пригасив конфлікт. Восени 1944 р. організатори НВРО визнали недоцільність і недалекоглядність своїх кроків [43, 10, 11].

Третім претендентом на місце авангардної об'єднуючої сили наприкінці війни стала Всеукраїнська національна рада (ВУНР). Згадаємо, що спочатку у Львові, а потім у Києві виникли два громадсько-політичних осередки з однією назвою – Українська національна рада (УНР). Заборонивши діяльність будь-яких політичних організацій, окупанти примусили достроково припинити діяльність львівської, а потім і київської УНРад, хоча їхні діячі час від часу здійснювали інтерпеляцію до німецьких властей з приводу жорсткої політики останніх в окупованій Україні. Гітлерівці відповідали масовими арештами і стратами.

Неминучість вигнання нацистів з України спричинила думку про відродження УНР та її реорганізацію у Львові. Переговори між представниками різних груп націоналістичного табору в другій половині 1943 р. не були доведені до кінця через арешти А. Мельника та інших членів ПУН, секретаря УНРади О. Байдуника, проте ідея консолідації державницьких сил не була похована. На початку 1944 р. відбулися консультації з митрополитом А. Шептицьким, внаслідок яких було досягнуто домовленості щодо реорганізації УНР шляхом об'єднання львівської і київської УНРад, а також Центральної Національної Ради Карпатської України на чолі з Августином Волошином. Вже 22 січня цього самого року в митрополичих палатах були підписані конституційні документи – «Протокол» і «Декларація». Під ними стоять підписи М. Величківського (голови новоутвореної УНРади), митрополита А. Шептицького (першого заступника голови), А. Штефана (другого заступника), І. Дубини (першого секретаря), Я. Гайваса (другого секретаря). У серпні в Братиславі прийнято рішення про зміну назви організації на Всеукраїнську Національну Раду [44, 94].

Правовий характер ВУНРади та її прерогативи визначалися тим, що вона проголошувалася «єдиним повновласником всього українського народу на терені Соборної України» і ставила завдання «заступати і вести національно-державну справу українського народу у всіх ділянках його життя» аж до часу «самовизначення української нації через побудову Соборної Української Держави» [45, 95].

Поява кількох органів, що наполягали на винятковому праві бути консолідаційним центром українських самостійницьких сил, явно шкодила боротьбі, тому УГВР уповноважила своє Закордонне Представництво приступити до переговорів з ВУНР для об'єднання. Однак кожна сторона прагнула підпорядкувати іншу, посиляючись на деталі програмних документів. Переговорний процес у Братиславі завершився безрезультатно і поновився лише навесні 1946 р., розширивши коло своїх учасників за рахунок партій соціалістичної орієнтації.

Власне, на західноукраїнських теренах УГВР залишалася єдиною інституцією, що могла (з усіма застереженнями) вважатися консолідаційним центром визвольної боротьби. У будь-якому разі всі підрозділи УПА склали присягу на вірність ідеалам, задекларованим програмними документами УГВР. Враховуючи тісний зв'язок УПА з бандерівською ОУН, можна стверджувати, що в регіоні утворився своєрідний ієрархічний трикутник, у якому головна роль верхнього кута належала Раді, а УПА стала єдиною збройною формацією, що продовжувала боротьбу проти сталінського режиму.

До березня 1944 р. (майже протягом року) ОУН та Головна команда УПА накопичували сили, займалися підготовкою командних кадрів, зміцненням матеріальної частини в очікуванні головних подій.

Завершення бойових дій на європейському театрі Другої світової війни не сприймалося лідерами національно-визвольного руху в Україні як сигнал до згортання боротьби. Йшлося лише про вибір тактичних засобів у досягненні все тієї ж стратегічної мети – здобуття суверенної національної державності [47, 24].

Проте це не вплинуло на позицію керівництва УГВР і командування УПА. У травні 1945 р. Головний командувач УПА Т. Чупринка видав наказ «До бійців і командирів Української Повстанської Армії», у якому стверджувався намір до «останнього боронити ідеї української самостійності» [48, 95].

У ці самі травневі дні з'явився ще один документ – «Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі», який містив оцінку геополітичної ситуації й перспективи розв'язання «українського питання». Незважаючи на несприятливі умови, автори «Декларації» наголошували, що орієнтиром для національно свідомих сил є «ідея української самостійної соборної держави, що є точним визначенням поняттям і не може бути відмінена жодними «совєтськими Українами» чи іншого роду експозитурами чужого імперіалізму». Усвідомлюючи труднощі у процесі боротьби за визначення державності, керівництво Проводу намагалося морально зміцнити борців за свободу України: «Ми знаємо і віримо, що недалекий вже час остаточного визволення українського народу і створення самостійної держави, і цю віру передаємо народові. Ми хочемо разом з народом дійти до остаточної Великої Меті» [49, 142].

Завершився черговий етап боротьби українських самостійницьких сил за власну незалежну державу. На останній стадії Другої світової війни, після вигнання військ нацистської Німеччини та її союзників за межі України, ОУН та УПА виявилися наодинці зі сталінською системою. Виснажена війною, вона, однак, ні на йоту не відступила від постулатів, за якими будувалось і функціонувало соціалістичне суспільство. Перемога над гітлеризмом, як вважали в Кремлі, надавала моральні та юридичні права встановлювати власні порядки. Сталін повною мірою цим скористався: ліквідація ОУН і УПА була лише справою часу.

Але протистояння Західної України «другій радянзації» виявилось неочікувано впертим і тривалим. Не буде перебільшенням сказати, що кожную позицію в регіоні радянській владі довелося здобувати знову.

Жертвами цього протистояння ставали як безпосередні учасники ідеологічного та військово-політичного конфлікту, так і ті, хто не мав до нього безпосереднього стосунку. Не добираючи засобів, сторони йшли до кінця, причому українське підпілля діяло з відчайдушністю приречених, а силові структури СРСР з упевненістю і завзятістю господарів становища. Тоталітарна система знову виявилася сильнішою, хоча боротьба тривала ще довгі повоєнні роки.

Характеристика національно-визвольного руху Західної України була б неповною без висвітлення проблеми українсько-польських стосунків під час Другої світової війни.

У вітчизняній історіографії ця трагічна тематика висвітлюється широко. І тут кількість публікацій (понад 700) упродовж 1990 – 2003 рр. вражає [50, 15]. Однак наукових праць, які б заслуговували на виокремлення, серед них небагато. Справа не лише в симпатіях і антипатіях авторів, у більшості з яких патріотична позиція домінує над принципом об'єктивності. Причини слід шукати глибше – у невмінні чи небажанні працювати з емпіричним матеріалом таким інструментарієм, який би, не спотворюючи, адекватно відтворював тогочасні події.

Гострота сприйняття українсько-польського протистояння в обох країнах спонукала вчених шукати неординарні форми ведення наукової полеміки, шляхи поступового зближення позицій. З цією метою було проведено десять спільних зустрічей польських та українських фахівців, за підсумками яких видано вісім томів матеріалів (п'ять – українською та три – польською мовами) [51, 20]. У 2003 р. у зв'язку з 60-річчям подій на Волині ця проблема резонувала в українському суспільстві в найвищому регістрі. У Польщі й Україні проведено кілька наукових конференцій, відбулася зустріч президентів А. Кваснєвського та Л. Кучми, які вшанували пам'ять жертв кривавого терору без взаємних звинувачень і претензій.

На матеріалах Тернопільщини побудоване науково-популярне видання, підготовлене місцевими науковцями О. Гайдаєм, Б. Хаварівським та В. Ханасом, а також книга С. Ткачова, присвячена польсько-українському трансферу населення 1944 – 1946 рр. [52; 53].

У 1997 р. вийшла друком монографія О. Буцько «Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов» [54]. Не ставлячи за мету спеціально простежити українсько-польське протистояння в роки війни, авторка, однак, на підставі аналітичних підходів

з'ясовує, яким чином боротьба українських і польських підпільних інституцій і збройних формувань між собою, а також з радянською владою викликала масштабні переселення українського й польського цивільного населення впродовж 1944 – 1947 рр.

У 1943 р. головним «театром» польсько-українського збройного конфлікту була Волинь. Менш відомими донедавна залишалися події на західному березі Бугу – у Грубешівському й Томашівському повітах. Виселяючи з цих місць польське населення, нацисти розміщували в польських садибах українські родини, переселені з Замойщини, де німці творили зразкову колонію. У відповідь польські націоналістичні боївки почали знищувати відомих представників української громадськості, закидаючи їм співпрацю з гітлерівцями. Так було вбито адвоката М. Струтинського, полковника Я. Войнаровського, колишнього сенатора Пастернака, доктора О. Бурнку [60, 170].

Гострі взаємні випадки на Грубешівщині, Томашівщині й Волині продовжувались і у 1944 р. За даними польських істориків, упродовж 1943 – 1944 рр. між відділами УПА й Армії Крайової зафіксовано 150 збройних сутичок, внаслідок яких загальні втрати становили з обох сторін по 200 осіб. Жертвами нападів аківських підрозділів стали близько 2 тис. цивільних українців [61, 167].

Із просуванням фронту на захід загони УПА взимку 1944 р. почали стягуватись у Східну Галичину. Але тут польське підпілля зуміло не лише дати відсіч антипольським діям УПА, а й вдатися до активних наступальних дій. Прагнучи припинити терор, львівський «кедив» («керівництво диверсією») здійснив брутальну антиукраїнську акцію у прилеглих до галицької столиці районах. Її наслідки дали «відповідний» результат: після відходу аківців почалася відплатна акція упівців.

Якщо окреслити теоретичний зріз проблеми, то слід вести мову про те, що протипольські дії ОУН і УПА були пов'язані з прагненням встановити свій вплив (а надалі – створити державу) на теренах спільного мешкання, де українці історично становили більшість. Отже, йшлося про повернення етнічних українських земель під суверенітет національної держави. Тому метою «деполонізації» стало витіснення, а не винищення польського населення, як слушно зауважує польський дослідник Т.А. Ольшанський. Він же стверджує, що в польських колах до 1945 р. «...ніколи не поставало питання про «деукраїнізацію» будь-якої території [62, 14]. Вірогідніше за все, так і було, якщо ініціатива взаємного широкомасштабного переселення 1944 – 1946 рр. згідно з угодою між урядами Польщі й УРСР належить радянському керівництву.

У постанові від 12 червня 1944 р., ухваленій Політбюро ЦК КП(б)У, зазначалося: «У визволених від німецьких окупантів західних областях України німці, німецько-українські націоналісти і польські націоналісти проводили політику нацькування поляків на українців та українців на поляків, внаслідок чого зараз можливе на цьому ґрунті виникнення різних проблем, потребуючих організаційного вирішення» [63, 10]. «Організаційні рішення» були знайдені швидко і нав'язані прорадянському Польському комітету національного визволення (ПКНВ).

На початковій фазі переселення відбувалося із деяким дотриманням принципу добровільності, але таким чином до УРСР перебралося лише 150 тис. українців –

четверта частина тих, що мешкали в «ялтинських» кордонах Польщі. Влітку 1945 р. польські війська і поліція розпочали примусову депортацію, яка охопила 300 тис. осіб і супроводжувалася масовими вбивствами українців. До цих акцій долучилися також польські незалежницькі формування, нерідко керовані чи спрямовувані аківцями, що отримали посади у поліції.

Польський терор призвів до жорстоких відплатних акцій з боку ОУН та УПА. Навесні 1945 р. Закерзоння сколихнула нова хвиля терору. Жахлива статистика тих місяців виглядала так: у селі Павлокоми польськими шовіністичними боївками вбито 300 українців, у селах Сівчині та Березі – понад 200, Малковичах – 250, Паскоровичах, Курилівці, Люблинці – по 200 осіб, у Рахові – 130 [64, 137, 138]. Створивши відтинки «Бастіон», «Данилів» і «Лемко», підпорядковані військовій окрузі «Сян», командування УПА вступило в сутички з польськими «пляцуфками», загонами поліції і самооборони. Водночас відділи повстанців виконували адміністративні функції, забезпечували українське населення харчами, худобою, реманентом, посівним матеріалом. Окремим напрямом діяльності УПА стала протидія репатріації, напади на реєстраційні пункти і залізничні станції, звільнення тих, кого примусово виселяли в УРСР [65, 137].

Пропагандистські референтури проводили роз'яснювальну роботу серед населення, переконуючи його не полишати рідних місць. У вересні 1945 р. була видана відозва «Українці Лемківщини», де, зокрема, вказувалося, що Кремль «торгує цією землею і життям сорока тисяч українців». У документі попереджувалося про те, що чекає в УРСР довірливих емігрантів. У жовтні того самого року всім закордонним представництвам Варшави передали від імені «представників усіх верств українського населення за лінією Керзона» відкритого листа англійською, французькою та німецькою мовами «До цілого культурного світу». Автори документа апелювали до глав держав, першоієрархів світових церков, Червоного Хреста, всіх політичних, громадських і гуманітарних організацій з приводу брутального порушення прав корінних мешканців земель, що увійшли до складу Польщі [66, 141 – 146].

Однак, дотримуючись ялтинських домовленостей про сфери впливу, західні демократії залишилися індиферентними до цих інтерпеляцій.

Спротив примусовому переселенню набував крайніх форм. Висаджувались у повітря репатріаційні пункти, рухомий склад, псувалися залізничні мости й колії. Упівці палили хати українських селян, вивезених до УРСР, куди переселяли поляків. Досить часто вони допомагали господарям виносити майно, та коли ті чинили опір – вдавалися до зброї.

Якщо на території Польщі ОУН та УПА намагалися протидіяти депортації українців, то на території УРСР, навпаки, підштовхували польське населення до виїзду. При цьому також використовувалися різноманітні засоби. Після того, як поляки виїжджали, вживалися заходи до «освоєння» цих земель.

Ескалацію польсько-української ворожнечі провокували нерозважливі дії влади і силових структур. Для прикладу, в Комарівському районі Дрогобицької області за вказівкою начальника райвідділу Рябкова восени 1944 р. було створено винищувальний батальйон винятково з осіб польської національності, що вилилося в організоване переслідування українського населення і насильство над ним. У ході

операцій проти УПА бійці батальйону знущалися над мешканцями українських сіл, відбирали їхнє майно, палили будівлі, ображали національну гідність своїх жертв, навіть спалили двох жінок й пораненого чоловіка. Дії винищувального батальйону, який дістав назву «польська поліція», розпалювали ворожнечу між польським та українським населенням. Лише після втручання районного прокурора батальйон було реорганізовано, а окремі його бійці притягнуті до кримінальної відповідальності [68, 39].

Українсько-польське переселення мало продемонструвати світовій громадськості добру волю і діяльну участь СРСР у розв'язанні болісних, давніх міжнаціональних конфліктів, а також підтримати прорадянський уряд у Варшаві. Крім того, цією акцією звужувалася зона боївок ОУН і загонів УПА, ліквідація яких на території УРСР вважалася лише справою часу.

Трагічно перегорталися сторінки українсько-польської ворожнечі. Надзвичайну жорстокість цього конфлікту згадуваний фахівець І.І. Іллюшин пояснює «...як взаємною національною ненавистю, що накопичувалась у свідомості українців і поляків упродовж століть, так і радикальністю заходів, вжитих ОУН (б) — УПА у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях» [72, 197].

Складні питання історії нині використовуються політиками як категоричні аргументи у боротьбі за корпоративні інтереси. Вони інколи «забувають», що історики, послуговуючись принципом історизму, вже визначили багато в чому історичну правду. І тому трактування досліджених історичних фактів стає у вустах політиків проблемою їхньої етики та культури. Тим більше, коли йдеться про генетичний потяг українства до боротьби за свою державність.

Сенсом історичного екскурсу автора в період націоналістичного руху 20-х – 40-х рр. ХХ ст. є констатація державотворчого досвіду українства в надскладних, часто латентних, обставинах Другої світової війни. Тогочасний прояв національної соціально-політичної корпоративності сформував націєвотворчі генні основи, що стали ментальним фундаментом проголошення суверенітету держави в 1991 р., формування шляхів її цивілізаційного розвитку.

Зауважимо ствердно, що національно свідомі громадяни України в листопаді 2013 р. – лютому 2014 р. скористались цим досвідом у повній мірі, вдруге відновлюючи незалежність України, її економічний суверенітет та людську гідність народу.

Джерела та література:

1. *Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. / П. Балей. – Las Vegas, NV, USA, 1997. – 373 с.*
2. *Цит. за кн.: Книш З. Три джерела українського організованого націоналізму / З Книш. – Торонто, 1970. – 152 с.*
3. *Бандера С. Перспективи української революції / С. Бандера. – Мюнхен, 1978. – 640 с.*
4. *Коваль В. ОУН-УПА і Німеччина // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. / Матеріали Всеукр. наук. конф. 25 – 26 серпня 1992 р. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. – 204 с.*

5. Цит. за кн.: Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) / А. Кентій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 310с.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 659 с.
7. Визвольний шлях. – 1961. – № 7.
8. 11 – 13. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр.36.
9. Визвольний шлях. – 1961. – №7.
10. Коваль В. Вказ. праця.
11. Каменський А. Вступ до міжнародних відносин /А.Каменський.–Львів: ЛДУ, 1993. – 150с.
12. Коваль В. Вказ. праця.
13. Косик В.Вказ.праця.
14. Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник. – К., 1994. – 200с.
15. Кентій А. Вказ. праця.
16. Косик В. Вказ.праця.
17. Военно-исторический журнал. – 1990. – № 5.
18. Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. документов. – Т. 1. – 413 с.
19. Кентій А. Вказ. праця.
20. Косик В. Німеччина і українське питання (жовтень 1938 – грудень 1941 рр.) /
21. 26. В.Косик // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 172с.
22. 27 – 28. Кентій А. Вказ. праця.
23. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 3.
24. Кентій А. Вказ. праця.
25. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 147 с.
26. Буцько О. Військовополонені в СРСР (1941 – 1945 рр.) / О. Буцько // Український історичний журнал. – 2000. – № 4; Дробот І. Україна в Другій світовій війні: навч. посіб. – К., 1998; Коваль М. Україна: 1939 – 1945 рр. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. / М. Коваль. – К., 1995; Коваль М. Друга світова війна та історична пам'ять / М. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3, 4; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; Лисенко О. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1944 – весна 1945 рр.) / О. Лисенко // Проблеми ОУН – УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 96-110. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1952. / П. Мірчук. – Львів, 1991; Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) П. Рекотов. // Український історичний журнал. – 1997. – № 3; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.
27. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби (1929 – 1955). – Видання ЗЧОУН, 1955. – 242с.
28. 36-38. Мірчук Петро. Українська Повстанська армія. Документи і матеріали. – Львів, 1994. – 448с.

29. Літопис УПА. – 1980. – Т. 8. – Кн. 1. – 316с.
30. Українська Головна Визвольна рада. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю створення. – К., 1994. – 160 с.
31. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. / А. Кентій. – К., 1999. – 220 с.
32. Городинський З. Українська Національна Рада / З. Городинський. – К., 1993. – 165 с.
33. Шанковський Л. Історія українського війська / Л. Шанковський. – К., 1991. – 112 с.
34. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942 – 1952: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1953. – 448 с.
35. Причинки до суспільного мислення. В 2т. Збірник статей. – Торонто, 1991. – Т2. – 429 с.
36. Лисенко О. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик / О. Лисенко, О. Марущенко. – К.: Івано-Франківськ, 2003. – 198 с.
37. Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5. – 359 с.
38. Гайдай О. Хто пожав «Бурю»? / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас // Армія Крайова на Тернопіллі 1941 – 1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с.
39. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944 – 1946 рр. / С. Ткачов. – Тернопіль, 1997. – 208 с.
40. Буцко О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. / О. Буцко. – К., 1997. – 150 с.
41. Литвин В. Тисяча років сусідства та взаємодії / В. Литвин. – К., 2002. – 133 с.
42. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 роках. Нові документи і матеріали. / В. Сергійчук. – К., 1998. – 944с.; його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках. – К., 1999. – 192 с.; його ж. Наша кров – на своїй землі. – К., 2000. – 88с.; його ж. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 496с.; його ж. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1977. – 440 с.
43. Іллюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. / І. Іллюшин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 312 с.; його ж. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – 171 с.; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – 198 с.; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – 289 с.
44. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Вказ.праця.
45. Іллюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. Вказ.праця.
46. Іллюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Вказ.праця.
47. Ольшанський Т. Польсько-український конфлікт 1943 – 1947. / Т. Ольшанський // 1997. – Число 10.

48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 27.
49. Мірчук П. Українська повстанська армія: Док. і матеріали / Т. Мірчук. – Львів .Вказ. праця.
50. Киричук Ю. Історія УПА.. / Ю. Киричук. – Тернопіль, 1991. – 290 с.
51. Мірчук П. Вказ. праця.
52. ОУН і УПА в Другій світовій війні /Упоряд.М.В.Коваль і В.А.Гриневич//Український історичний журнал. – 1994. – № 2,4.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1363.
54. Мигаль Т. Страх перед правдою / Т. Мигаль. – Львів, 1978. – 136 с.
55. Польща та Україна в тридцятих та сорокових роках ХХ ст. Невідомі сторінки з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців. – Варшава – Київ, 2000. – 200 с.
56. Мірчук П. Вказ. праця.
57. Іллюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні .Вказ.праця.

© **Николай ГОЛОВКО**

ИДЕОЛОГИЯ И ПРАКТИКА НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Описываются события на политической арене в период Второй мировой войны, которые касались «украинского вопроса». Выделяются основные объединения, которые стремились получить независимость Украины в военный период. Акцентируется внимание на различиях между двумя крыльями ОУН после раскола (бандеровцами и мельниковцами). Также представляется третья объединяющая сила – Всеукраинский национальный совет.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Организация украинских националистов, ОУН (б), ОУН (м), Всеукраинский национальный совет (ВУНС).

© **Mykola GOLOVKO**

IDEOLOGY AND PRACTICE OF THE NATIONALIST MOVEMENT OF UKRAINE DURING THE SECOND WORLD WAR

National feeling is the deepest emotion that encourages Ukrainians to nationalization, is the basis of his mentality. The importance of Ukraine in the geopolitical system of Europe determined the urgency of “Ukrainian question” before World War II.

The peculiarity of the situation is that the de-jure Ukrainian state existed in the form of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. However, the formal attributes of a Union Republic, and

most importantly, the nature and mechanisms of communication with the center give reason to define it as quasi-state.

The first in defending the rights of Ukrainian statehood appeared the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). The main goal of OUN not changed and after it split (Bandera's and Melnyk's).

In April 1941 Bandera decided to take the plunge and on the II Large gatherings of revolutionary forces in Cracow Bandera was declared the chief of the organization, and A. Melnyk was expelled from its ranks.

In addition to political and military decisions, Congress adopted several provisions regarding structure and symbolism of the newly created organization (trident Vladimir, black and red flag greeting "Glory to Ukraine!" – "Glory to heroes").

Making a division in OUN created a situation in which almost the entire system of organization in Western Ukraine was under the influence of Bandera, Melnykites is dominated only in émigré circles.

At various stages of formation and development of the OUN its main purpose was the revival of Ukrainian state. This was discussed in the basic policy documents and other materials that reflect its activities.

Preparing yourself mentally and physically for the fight for independence, the nationalists special importance attached to the issue of creating their own militias. Melnyk's and Bandera's leadership pinned their hopes on Germany, hoping that the Germans will not abandon support for Ukrainian military units during the march to the east.

The leaders of the Third Reich were not unanimous in their assessment of the "Ukrainian question". The Soviet Union was subject to dissection into seven parts, including the Ukraine and the Crimea.

In the spring of 1941 in Krakow had a meeting M. Lebed with a representative of Abwehr E. Aykernom. The negotiations resulted in the OUN (b) has received approval for the organization of battalions "Nachtigall" and "Roland".

The third contender for the seat unifying force at the end of the war was the Ukrainian National Council (VUNR).

The meaning of historical excursion by the author at the time of the nationalist movement of the 20's - 40's. XX century. is a statement of state building experience Ukrainians in highly complex, often latent, circumstances of the Second World War.

Keywords: *World War II, the Organization of Ukrainian Nationalists, the OUN (b), the OUN (m), the Ukrainian National Council (VUNR).*

ВОЄННЕ ПОВСЯКДЕННЯ

УДК 94 (477): 358.11 "1939 / 1941"

© **Володимир Ругаль**

ПОВСЯКДЕННЯ КУРСАНТІВ СУМСЬКОГО АРТИЛЕРІЙСЬКОГО УЧИЛИЩА ім. М.В. ФРУНЗЕ (1939 – 1941 рр.)

На основі архівних документів, спогадів очевидців, тогочасної періодики, наукових праць дослідників показано повсякдення курсантів останнього довоєнного випуску Сумського артилерійського училища ім. М.В. Фрунзе. Розкрито етапи підготовки кадрових військових командирів напередодні Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. у процесі прискореного навчання майбутніх кадрових військових спеціалістів.

Ключові слова: Сумське артилерійське училище, курсант, полігон, гармати, СРСР, Збройні сили.

Могутність і міцність держави залежить, у першу чергу, від армії, а вона, у свою чергу, – від кадрових військових. У 30-х рр. ХХ ст. Сталінський режим провів чистки в лавах Збройних сил СРСР, позбавивши Червону армію досвідчених командирів напередодні найкривавішої й найтрагічнішої війни людства – Другої світової. Ставка була зроблена на підготовку нових кадрових військових. На території колишньої тоталітарної країни, до складу якої входила й наша Батьківщина, Україна, владу утримували завдяки силі. У Радянському Союзі існувала ціла мережа навчальних закладів для підготовки кадрових військових командирів. На території України такі заклади існували майже в кожному обласному центрі. Загальна система навчання була схожою в усіх військових вузах, вона відрізнялася лише за ухилом та спеціалізацією.

У своїй науковій розвідці автор зробив спробу показати будні курсантів Сумського артилерійського училища ім. М.В. Фрунзе напередодні Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Цей навчальний заклад підготував багато офіцерів, які показали себе кращими майстрами бойової справи в ході німецько-радянської війни, про що свідчать нагороди, яких удостоєні його випускники. За мужність і героїзм, проявлені під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., п'ятдесят випускників училища нагороджені медаллю «Золота Зірка», два з них – двічі – генерал-полковники (вже в мирний час) Василь Степанович Петров та Андрій Григорович Кравченко [11, 40].

Наукових досліджень, які б висвітлювали буденне життя курсантів Сумського училища, немає. Частково цієї теми торкалися автори книг, присвячених історії цього навчального закладу. Кілька наукових розвідок з'явилися ще в радянські часи,

одна – у 1941 р. – дослідника Д. Вишневського, який лише побіжно торкнувся історії навчального закладу і в кількох частинах наукової роботи мимохіть згадав про процес навчання в ньому, інші дослідження були присвячені ювілейним датам училища. Так, у 1968-му та 1988 рр. до 50-ти та 70- річчя навчального закладу, відповідно, було видано монографії, у яких також тільки побіжно торкалися побуту курсантів [1; 13; 14]. У роки незалежності України вийшло кілька робіт, присвячених училищу. Перша книга з'явилася на початку 90-х рр. XX ст., у якій певною мірою висвітлено період передвоєнного життя училища. Більш детально історію училища розкриває книга, яка побачила світ у 2011 р. завдяки випускникам цього навчального закладу [11; 12]. Ми вважаємо, що порушена проблема нині потребує детальніших наукових вислідів.

Джерельна база, доступна для дослідників, – невелика. Важливим інформаційним складником у дослідженні піднятого питання стали згадки, знайдені автором цього дослідження, у мемуарах та спогадах курсантів Сумського артучилища. На особливу увагу заслуговують спогади двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова, який у своїх мемуарах, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни, серед інших деталей висвітлив і побутові реалії училища [8]. Важливі факти наводить у своїх спогадах й інший випускник артучилища – М.О. Подуст [9; 10]. Дещо проливають світло на аспекти порушеної проблеми і спогади курсантів інших училищ, що теж навчалися у цей час, адже загальна програма навчання була однаковою, а різнилася лише спеціалізацією [5].

Основним джерельним комплексом, що слугував би міцним підґрунтям для вивчення порушеної проблеми, є архівні матеріали. Українські архіви могли б пролити світло на вивчення цієї теми, проте вони, на жаль, залишаються й на сьогоднішній день все ще закритими. Так, у Галузевому архіві Міністерства оборони України документи училища періоду, що зацікавив автора, й донині залишаються засекреченими. Дещо краща ситуація в архівах, що знаходяться на території Російської Федерації. Більше світла на поставлені завдання проливають матеріали Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації в м. Подольськ, однак в архівосховищах доступні лише ті з них, які стосуються першої половини 1941 р., одержати доступ до матеріалів, які містять інформацію за попередні роки, неможливо через поганий стан зберігання [21; 22; 23]. Важливим джерелом для дослідження зазначеного періоду може слугувати й періодичне видання Сумського артилерійського училища ім. М.В. Фрунзе – «Ударник Фрунзовець», проте, із прикрістю доводиться констатувати, що в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського збереглися лише газети за 1938 р. [15, 16, 17; 18; 19; 20].

У Радянському Союзі, починаючи від середини 1930-х рр., активно працювала пропагандистська машина, яка усіма способами намагалася прищепити молодим людям бажання служити в Збройних силах СРСР, орієнтувала їх на навчання у військових вузах країни. Одним із таких популярних закладів для підготовки майбутніх кадрових військових командирів було Сумське артилерійське училище. Як наслідок пропаганди, у передвоєнні роки бажаючих вступити до цього навчального закладу було більше, ніж достатньо: конкурс був по кілька чоловіків на місце.

Під час вступної кампанії, що тривала кілька тижнів, усіх абітурієнтів, які прибували з різних куточків країни, поселяли в казарми училища. Іспити складали

з кількох дисциплін, зокрема: з математики й російської мови (диктант і твір), з історії й географії, а також з іноземної мови (в переважній більшості – з німецької). Екзамени приймали досвідчені викладачі училища. Після успішного складання усіх зазначених предметів начальник училища полковник В.О. Іванов, кожного, хто поступив, запрошував у свій кабінет і вітав із знаменною подією – зарахуванням до складу курсантів Сумського артилерійського училища [10]. Потім майбутніх курсантів на кілька тижнів відпускали додому, а наприкінці серпня нові вихованці військового училища поверталися.

Начальник училища полковник В.О. Іванов був хоч і молодий (близько 40 років), та вже з бойовим досвідом. Свій військовий шлях він розпочав ще з 15 років, будучи курсантом перших Петроградських артилерійських курсів. Брав участь у ліквідації Кронштадтського бунту, воював в Іспанії [14, 74].

У серпні 1939 р. для нових курсантів училища розпочався курс «молодого бійця». У перший день перебування в училищі всіх молодих курсантів стригли, мили та одягали в курсантський одяг. Після організаційних питань першокурсників розподіляли по батареях та дивізіонах, відповідно до кваліфікації, яку обирали майбутні військові командири – зенітна, протитанкова та інша артилерія. Курсантів із перших днів перебування в училищі залучали до несення бойового караулу. Колишній вихованець училища М.О.Подуст у своїх мемуарах згадував про це так: «Через декілька днів після прибуття в училище без підготовки пішли в караул. Нам була надана велика «честь» і ми цим пишалися» [9, 9]. За військовими правилами ставити в караул недосвідченого курсанта не можна, проте на той час в училищі були лише молоді вихованці (інші роз'їхалися на канікули), у такий спосіб їх уже з перших днів привчали до суворих буднів. Навчальний процес для новобранців розпочався 1 вересня 1939 р. [9, 9 – 10].

Після проходження школи «молодого бійця» курсанти першого курсу Сумського артилерійського училища повзводно прийняли присягу. На плацу перед вишикуванням підрозділом кожен курсант читав текст присяги, а потім під нею розписувалися. Так, взвод, у якому навчався М.О. Подуст, прийняв присягу 30 жовтня 1939 р., а підрозділ В. Петрова присягнув на вірність Батьківщині пізніше – на початку листопада [2; 7]. З моменту прийняття присяги всі курсанти ставали справжніми військовими.

Служба курсанта була нелегкою. За кожним із них були закріплені особисте озброєння, амуніція, засоби захисту, саперна лопатка, протигаз та інше. Крім того, кожен курсант доглядав двох коней.

Життя майбутнього командира було розписане по хвиликах. Улітку о 5.00 (узимку о 6.00) – підйом, зарядка, марш-кидок близько 3 кілометрів, чищення коней, потім сніданок; у такому розпорядку проходив цілий день майбутнього командира [8, 98; 9, 11; 10].

Їжу курсантам готували наймані жінки з м. Суми, продукти надавала держава. Крім того, у підпорядкуванні навчального закладу була невелика ферма, на якій вирощували курей та свиней для потреб училища. Доглядали за худобою самі курсанти, переважно ті, хто мав якусь провину.

Якість страв обов'язково перевіряв лікар, якщо з якоїсь причини він затримувався, то й прийом їжі курсантами затримувався теж [19]. Після сніданку о 9.00 розпочиналися заняття, що тривали упродовж 6 годин – до обіду. По обіді курсанти йшли до стайні, чистили, напували та годували коней [20]. Далі займалися підготовкою до заліків, які здавали в індивідуальному порядку по завершенні вивчення теми, майже з усіх предметів. Порядок складання іспиту визначав викладач. Під час підготовки до заліків курсанта звільняли від інших робіт [18].

Курсанти-артилеристи на заняттях із загальноосвітніх дисциплін вивчали лише іноземну мову та математику [10]. Решта предметів були пов'язані безпосередньо з військовою наукою, зокрема, з артилерійською справою – будова матеріальної частини зброї; боєприпаси; прибори наведення та управління вогнем; тактика; топографія; розвідка й спостереження; апаратура зв'язку; польова фотофіксація; хімічна служба; засоби тяги, а також історія партії [21, 15 – 22]. Викладали ці предмети військові фахівці, більшість із яких мали бойовий досвід [12, 21].

У 1941 р. випускниками Сумського артилерійського училища стали відразу дві групи: 1939 і 1940 рр. вступу. Відповідно до доповідної записки начальника Сумського артилерійського училища «Про бойову і політичну підготовку курсантів, які випускаються в 1941 р.», усі курсанти повинні навчатися згідно із затвердженою програмою, яка була опрацьована курсантами 1939 р. вступу, проте здещо скороченою кількістю годин для курсантів, що прийшли на навчання в 1940 р. [21, 15].

Для курсантів 1939 р. вступу у перший рік навчання читався курс лекцій, орієнтований переважно на теоретичні знання. Зі спогадів В.С. Петрова відомо, що спеціальна програма підготовки курсанта-артилериста розпочиналась із вивчення матеріальної частини озброєння, обов'язків обслуговуючого персоналу всіх спеціальностей, тактики артилерії і підрозділів, в інтересах яких артилерія веде вогонь [8, 11]. Офіцери-наставники намагалися виховати фізично міцних, морально стійких і дисциплінованих бойових командирів, які при будь-яких обставинах були б здатні утримувати військову дисципліну і порядок.

Одним з основних предметів для курсантів усіх родів військ була стройова підготовка. Так, у Сумському артилерійському училищі ім. М.В. Фрунзе вона проводилася відповідно до вимог стройового уставу піхоти й бойового уставу артилерії [21, 19]. Під час стройової підготовки вихователі-наставники не забували і про особистість курсанта, намагалися знайти індивідуальний підхід до кожного з них.

Тренування проходили не лише в години, відведені для навчання. Як згадує М.О. Подуст, навіть у вихідний день, коли в училищі залишалися кілька чергових курсантів, їм могли наказати йти стройовим кроком [9, 11]. На початку стройової підготовки викладачі займалися з кожним курсантом індивідуально, а вже потім їх усіх поєднували в загальній хід. Ось як згадував про суть стройової підготовки в училищі в 40-х рр. минулий курсант Ю.Карпюк: «Підготовка проходила на рахунок один, два, три. На рахунок «один» робили повний крок вперед, носок відтягнуть, руки в кулаках рухаються навколо тулуба, лікті не відкопювати, дивитися за «горизонт», «задня» нога піднята, й замри, не ворушись... два, три. І так по колу» [5, 15]. Тренували стройовий крок по дорозі до їдальні, до полігону й навіть під час прогулянки містом.

Під час навчання в курсантів накопичувалося багато питань, на які вони не завжди могли отримати відповідь під час навчального процесу. З метою проведення предметного діалогу між курсантом і викладачем у позаурочний час застосовувалися спеціальні книги, куди курсанти записували свої запитання, вказуючи, якому викладачеві вони адресовані, а ті, в свою чергу, надавали відповіді [16].

Курсанти училища були добре обізнані з інформацією, що стосувалася справ училища, яку надавало власне періодичне видання – газета «Ударник Фрунзовець». Вона була дієвим засобом навчання і виховання майбутніх військових командирів. Зокрема, на сторінках місцевої періодики систематично відзначалися ті, хто навчався на відмінно, і критикувалися ті, хто мав негативні оцінки. Газета закликала брати приклад із відмінників [15].

На першому курсі навчання у 1939 р. майбутніх командирів знайомили з різними видами артилерійського озброєння, навчали керівництву в бойових підрозділах. Теоретичні заняття закріплювалися практичними на полігоні, де курсанти мали показати, на що вони здатні в бойових умовах. Тут вони упродовж цілого дня відточували свою майстерність у стрільбі [10]. Щоправда, ті з них, хто мав можливість навчатися повних два курси, на першому році навчання на полігоні під час стрільб підносили лише боєприпаси старшокурсникам та офіцерам, які вели вогонь із гармат. Тільки відмінникам навчання уже з першого курсу дозволялося вести вогонь [9, 13].

Радянсько-фінляндська війна 1939 – 1940 рр. показала, що потрібно провести ряд змін у підготовці майбутніх командирів, про що йшлося в наказі народного комісара оборони СРСР від 16 травня 1940 р. N 120 «Про недоліки у бойовому навчанні і вихованні армії за підсумками Зимової війни». Уже в лютому 1940 р. достроково були випущені курсанти другого курсу навчання [21, 15]. У Сумському артилерійському училищі ім. М.В. Фрунзе оперативно відреагували на цей наказ, врахувавши всі недоліки, які проявилися в ході війни. Надалі викладачі звертали більше уваги на стрільбу курсантів, особливо по довготривалих укріпленнях, на стрільбу прямим наведенням та на розвідку [9, 13].

У 1940-му по закінченні першого року навчання курсанти залишилися без відпусток, усе літо вони провели в Новомосковському тренувальному таборі (Дніпропетровська область), де відточували свою бойову майстерність – протитанкові стрільби та стрільби по рухомих мішенях [6].

Про період навчання на Новомосковському полігоні згадував курсант, нині генерал-майор запасу М.О. Подуст: «У таборах служба була досить тяжкою: лише ввечері приходили до своїх ліжок, які розміщувалися в наметах, і знімали мокрі від поту гімнастерки. На ранок, коли гімнастерка висихала, то була біла від солі, яку можна було знімати руками» [9, 13].

Поверталися з Новомосковського табору в ешелонах. Після розвантаження з вокзалу курсанти до училища йшли в кінно-пішому строю. По шляху вони зробили дві зупинки: першу – неподалік від вокзалу, де їх зустріли місцеві жителі з повними відрами води, рушниками, глечиками з молоком та пиріжками; другу – на центральній площі міста, де відбувся мітинг [13, 55].

По завершенні навчань на Новомосковському полігоні курсанти повинні були готуватися до заліків за перший курс, на основі яких переводили на наступний навчальний рік, проте вони лише кілька днів побули в училищі, не встигли підготуватися до заліків, бо поступив наказ командування Харківського військового округу 2 вересня 1940 р. прибути всьому складу училища на загальні навчання округу. Вони тривали до 9 вересня, а 10 в курсантів були перевідні заліки. В одному з листів до рідних Василь Петров зазначав, що через військові навчання на підготовку до заліків не було й 5 хвилин часу, тому перед іспитом майже не спали, аби хоч якось підготуватися [6]. Незважаючи на всі труднощі, заліки були складені успішно.

Для курсантів розпочався новий навчальний рік, під час якого тренування з артилерійської підготовки проводилися кожного дня як на малих полігонах, так і на великих – у полі. Крім того, училище мало свій спеціальний полігон, на якому майбутні військові командири навчалися стріляти по рухомих цілях.

Навчання на військовому полігоні проводилися у всі пори року за будь-яких погодних умов. Складно давалися практичні заняття взимку, адже незважаючи на мінусову температуру, курсанти були одягнені в звичайну військову форму – коротка куртка з тонким прошарком вати, штани – і ніякої зимової білизни [8, 97]. Після навчання курсанти намагалися хоч трохи зігрітися в копиці сіна чи соломи, якщо вони були поруч, або біля вогнища в затишному місці, зазвичай, під кущем. За дуже холодної погоди майбутніх вояків підтримувало місцеве населення. Люди забирали курсантів у своє житло, годували чим могли, давали змогу відпочити [9, 11]. Василь Петров згадував, що під час навчань у польових умовах їх годували галетами (сухарі, які готувалися спеціально для морських і сухопутних експедицій, подорожей і військових походів) [6].

Під час практичних занять зі стрільби курсанти використовували нову, модерну на той час, зброю, зокрема: 76-мм гармату зразка 1936 р. та 1939 р., і 122-мм гаубицю зразка 1938 р., на жаль, останніх було замало. Такі навчання відбувалися не лише на великих полігонах, а й на міні-полігонах, які були при кожній батареї [11, 82].

Щоб хоч якось урізноманітнити життя курсантів, викладачі училища влаштовували між батареями практичні артилерійські змагання, які включали в себе постановку основного завдання, вибір бойових позицій, підготовку даних для вогню по відкритих і закритих мішенях та інше. Курсанти з охотою брали участь у цих змаганнях. По їхньому завершенні в середині училища формувалася команда, яка відстоювала «честь» навчального закладу в різноманітних колективних військових заходах. Так, наприклад, команда Сумського училища змагалася з командою Севастопольського училища зенітної артилерії [11, 82].

Подібні змагання, але переважно спортивного характеру, проводились і між командирським складом училища, під час яких курсанти вболівали за своїх викладачів чи командирів [17].

Велика увага приділялася й верховій їзді. Під час кінної підготовки, яку проводили досвідчений кавалерист капітан Русов та інструктор кінної справи старший лейтенант Ісаков, відпрацьовували атаку розгорнутим строєм, під час якої курсант

повинен був за наказом командира на повному ході зіскочити з коня й розпочати бій, а потім відпрацювати команду «по конях» [19, 37 – 38]. Дії відшліфовувалися до автоматизму. А ще практикувалися в училищі прогулянки містом у кінному строю [8, 44 – 45; 9, 14; 17].

Однак у підготовці курсантів мали місце й недоліки, на які вказував начальник училища полковник В. О. Іванов. Найчастіше вони були обумовлені об'єктивними причинами, які не залежали від керівництва училища. Тут йдеться, зокрема, про відсутність у Сумському гарнізоні регулярних військ для спільних дій. Ця обставина не давала можливості курсантам оцінити спільні дії артилерії з іншими родами військ. Також не було навчальних 122 мм гаубиць зразка 1938 р. і 152 мм зразка 1929/30 рр., а це не давало можливості ознайомитися і вивчити їх, вони зустрілися з цією зброєю вже по завершенні навчання в училищі, на практиці. До недоліків можна віднести й той факт, що помічники командирів батарей і командирів взводів, у переважній більшості, не служили в стройових частинах і не могли взаємодіяти з іншими родами військ, що, у свою чергу, негативно позначилося й на навчанні курсантів. Більшість артилерійської тяги в Червоній армії на 1940 р. була вже механізована, а в училищі, на жаль, такої техніки не було, а отже, і не було на чому навчати й курсантів. У 1941 р. до училища своєчасно не доставили снарядів, і як результат — навчання зі стрільби було проведено лише частково [21, 21 – 22].

Незважаючи на всі труднощі, суб'єктивні й об'єктивні обставини, викладачам, як показав хід Великої Вітчизняної війни, удалося виховати справжніх бойових командирів. Підготовка до випуску курсантів розпочалася з надходженням розпорядження Головного управління кадрів Червоної армії № 310329с від 8 березня 1941 р., яке було розіслане всім начальникам військових училищ. У ньому, зокрема, йшлося: «З метою своєчасного і повного відпрацювання документів на курсантів-випускників військових училищ, згідно з наказом НКО СРСР № 070 від 22 лютого 1941 р. відразу приступити до виконання цих розпоряджень:

На курсантів-випускників скласти іменний список. Усі незрозумілі питання, які можуть виникнути при складанні іменного списку, з'ясувати шляхом особистої розмови з курсантом.

Після складання іменного списку приступити до заповнення послужних карт і атестаційних листів на присвоєння військових звань. Ці документи повинні повністю відповідати якостям курсантів, які підлягають випуску.

З отриманням бланків особових справ, які були вислані на адресу училищ, негаючи часу розпочати їхнє заповнення» [23, 139 – 140].

Виконуючи це розпорядження, кожен командир взводу провів бесіду з курсантами. Іменний список був заповнений і надісланий до управління кадрів ще до 10 червня 1941 р. Під час навчання на кожного курсанта заповнялася особова справа у двох примірниках. Один із них висилали у відділ кадрів військового округу, куди направлявся курсант, другий видавали випускнику на руки для представлення у військову частину, де він повинен був проходити подальшу службу [23, 139 – 140].

Час, проведений в училищі, для більшості курсантів спливав досить швидко. По завершенні навчання всіх випускників 1941 р. за підсумковими оцінками було

розподілено на три розряди: 1-й представляли «відмінники», їх було 22,3%, 2-й – «хорошисти» – 58,7% , а 3-й – курсанти, які мали задовільні оцінки з навчання – 19,0 % [21, 58].

Через напружену ситуацію в країні, що склалася напередодні війни, випускники 1941 р. не складали державних іспитів. Курсантам-випускникам видали обмундирування – зимовий і літній одяг, шинель, плащ, хромові та ялові чоботи, білизну, парадний ремінь із зіркою, планшет і польову сумку [10].

6 червня 1941 р. відповідно до наказу Народного Комісара Оборони № 00246 випускникам училища було присвоєно військове звання «лейтенант» [9, 15].

Після випускного вечора молоді лейтенанти не поїхали у відпустки додому, а були відразу ж направлені до місця служби. З довідки-довідрі начальника управління кадрів Головного артилерійського управління Червоної армії відомо, що Сумське артилерійське училище в 1941 р. випустило 673 особи, із яких 16 було направлено в Одеський військовий округ (далі – ВО), 25 – у Північно-Кавказький ВО, 60 – у Харківський ВО, 240 – у Західний ВО і 332 – у Київський особливий військовий округ [21, 58].

Отже, можемо констатувати, що курсанти Сумського артилерійського училища в 1939 — 1941 рр. пройшли інтенсивний курс навчальної підготовки. Напередодні війни Червоній армії потрібні були командири всіх ланок. Незважаючи на такий прискорений курс підготовки курсантів, випускалися з училища добре підготовлені військові командири.

Джерела та література:

1. Вишневский Д.К. История Сумского артиллерийского училища имени М.В. Фрунзе / Д.К. Вишневский. – Сумы: типография Сумского артиллерийского училища имени М.В. Фрунзе, 1941. – 35 с.
2. Военная присяга курсантов 1-го курса 11-й батареи Сумского артиллерийского училища им. М.В. Фрунзе. 30 октября 1939 г. (Копия) // Особистий архів генерал-майора запасу М.О. Подуста.
3. Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Справочно-статистические материалы / [ред. А.П. Белобородова]. – М. : Воениздат, 1963. – 623 с.
4. Воспоминания Г.И. Соломко (Ворошиловоград (Луганск), Сумы, Ачинск, Пенза, Сумы) 1941-2008 гг. / Ф. Е. Вержун, Г. И. Соломко, В. Н. Ярош – Сумы: Сумской лицей с усиленной военно-физической подготовкой им. И.Г. Харитоненко, 2009. – 60 с.
5. Карпюк Д. Курсантские былинки / Д. Карпюк. – К., 2005. – 68 с.
6. Лист курсанта В. Петрова до рідних. 08 1940 р. // Особистий архів сестри В.С. Петрова – О.С. Петрової
7. Рапорт про те, що військову присягу він прийняв в листопаді 1939 р. в Сумському артилерійському училищі. 28.02.1961 // Фонди МКНМІВВВ.. – КН-247063 – Д-55354.
8. Петров В.С. Прошлое с нами: Кн. 1. – 3-е изд., перераб и доп. / В.С. Петров – К: Политиздат Украины, 1988. – 525 с.

9. Подуст М.А. Своими глазами / М.А. Подуст – К.: Задруга, 2003. – 360 с.
10. Спогади курсанта Сумського артилерійського училища ім. М.В. Фрунзе 1939 – 1941 рр. М.О. Подуста. (15.10.2010 р.) // Фонди МКНМІВВВ. – відділ військових втрат України та історичної пам'яті про Героїв війни. – Особова справа В.С. Петрова. спр. № 238 (86).
11. Сумское артиллерийское в сердце навсегда: исторический очерк / И.В. Наумов, Н.П. Курилов и др. – Сумы: Комунальное предприятие районного совета «Тростянецкая районная типография», 2011. – 365 с.
12. Сумське вище артилерійське командне двічі Червонопрапорне училище імені М.Ф. Фрунзе. Історичний нарис / Ред. Т.М.Хвостенко – Суми, 1993. – 84 с.
13. Сумское высшее артиллерийское – 70. Краткий исторический очерк. / Под. общ. ред. В. Н. Затонского. – Сумы: 4-я типография, 1988. – 146 с.
14. Сумское высшее артиллерийское командное дважды Краснознаменное училище имени М.В. Фрунзе (1918-1968). Краткий исторический очерк. – сумы: 4-я типография, 1968 – 241 с.
15. Ударник Фрунзовец – 1938 – № 1 – 4 января.
16. Ударник Фрунзовец – 1938 - № 5 – 1 февраля.
17. Ударник Фрунзовец – 1938 - № 7 – 14 февраля.
18. Ударник Фрунзовец – 1938 – № 9 – 7 марта.
19. Ударник Фрунзовец – 1938 – № 12 – 27 марта.
20. Ударник Фрунзовец – 1938 – № 15 – 26 апреля.
21. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО) – Ф. Сумское артиллерийское училище им. М.В. Фрунзе (60191). – Оп. 35291. – Д. 3. Акты комиссии и приказы по выпуску курсантов из училища – 223 л.
22. ЦАМО – Ф. 60191. – Оп. 35291. – Д. 11. Книга начсостава Сумского артиллерийского училища 2.1.1941-7.3.1942 – 136 л.
23. ЦАМО РФ. – Ф. 131. – Оп. 12510. – Спр. 17.

© **Владимир РУГАЛЬ**

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КУРСАНТОВ СУМСКОГО АРТИЛЛЕРИЙСКОГО УЧИЛИЩА им. М.В. ФРУНЗЕ (1939 – 1941 гг.)

На основе архивных документов, воспоминаний, периодики, научных трудов раскрыто повседневности курсантов последнего довоенного выпуска Сумского артиллерийского училища им. М.В. Фрунзе. На примере Сумского артиллерийского училища раскрыты акценты подготовки кадровых военных накануне Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Показано, что советская власть быстрыми темпами пыталась подготовить кадровых военных.

Ключевые слова: Сумское артиллерийское училище, курсант, полигон, пушки, СССР, Вооруженные силы.

DAILY LIFE OF CADETS OF THE SUMY ARTILLERY SCHOOL NAMED AFTER M.V. FRUNZE (1939 – 1941)

It has examined the everyday life of the latest large number of graduates of the Sumy Artillery School named after M.V. Frunze on the eve of the Great Patriotic War of 1941 – 1945. It is shown that by this time the theme of everyday life of students of Sumy Artillery School has not been examined although the books were devoted to the history of college there are enough and the source base of studies is sufficiently represented. The basis of the source of this work is base of memories of cadets of 1939 – 1941 years of study; Periodicals of educational institution and of course the materials of the Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation.

The introductory campaign in the School in 1939 was discussed in detail, it was indicated the exams which were imposed, for instance, the young fighter's basic course was passed by all the freshmen. It was established when the students took the oath. It is emphasized that the cadets had very busy schedule, if the future commanders had time for dismissal it was just a few hours and then once a month that indicates the approach of hostilities.

It should be noted that from a psychological point of view, the constant academic load could lead to undesirable consequences, as it was known in school, and not to deviate from the teaching the competitions were carried out to psychologically unload the cadets.

The emphasis was made on practical training of future officers. It has proved that in Sumy Artillery School all theoretical studies almost immediately fixed in practice that is on firing ranges, particularly, it was emphasized on the practice of one of the largest ranges of Kharkov Military District – the Novomoskovsk in the Dnipropetrovsk region. It was shown with what difficulties the students were faced during the practical exercises. Thus, it was found that during the winter exercises the students did not always have warm clothes, and the local population helped with a food where the training have been passed.

It is shown that in the School the great attention was given to horse training during which the student had to learn to manage with a horse as a skilled cavalryman.

It is exposed the nutrition problems of cadets during their studies, it is shown the sanitary care of eating that the future officers took.

It is noted that in 1941 in the Sumy Artillery School there were just two graduations: the students of 1939 and 1940 of entry. It is emphasized that the students of 1940 entry had passed the reduced training program while arriving in 1939; the first six months of their training they mainly studied the theory and practice of while performing duties of technical staff.

Firstly the attempt was made on the basis of archival materials to highlight the preparing of cadets for graduation; it is shown which actions were preceded of the graduation; and on the based of the memoirs it is shown the prom night after which all cadets without vacation sent to the military units of the nearest military districts. The given fact confirms once again that the Soviet government was preparing for war.

Keywords: the Sumy Artillery School, a cadet, firing ground, guns, the USSR, Armed Forces, a teacher.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 930.1 (477) «1941/1944»

© **Сергій ГАЛЬЧАК**

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ВІННИЧЧИНІ

Висвітлюється нацистський окупаційний режим, установлений на Вінниччині, що, як і по всій Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування окупованих земель, ліквідацію на них державності та культури. Акцентується увага на жорстокості та безпощадності гітлерівців, які масово знищували євреїв, з особливим садизмом руйнували партизанські села та вбивали їхніх мешканців. Проводиться порівняльна паралель між умовами життя на окупованих частинах Вінниччини – райхскомісаріаті «Україна» та губернаторстві «Трансністрія».

Ключові слова: окупаційний режим, Вінниччина, райхскомісаріат «Україна», губернаторство «Трансністрія», гетто, робоча сила, партизанські села.

Друга світова війна не має собі рівних за жорстокістю, кількістю жертв як серед військовослужбовців, так і серед цивільного населення. Вона обірвала життя десятків мільйонів людей, стільки ж покалічила. Її трагічне відлуння відчуватиметься ще досить довго. Особливо в Україні, де пролито багато безневинної крові та гірких сліз, спричинено стільки горя...

Відлік біди для наших співвітчизників розпочався з 3-ї год 30-ти хв 22 червня 1941 р., коли полчища Вермахту та збройні сили країн-сателітів Німеччини, отримавши за наказом А. Гітлера умовний сигнал «Дортмуд», завдали могутнього артилерійсько-мінометного удару по радянській прикордонній зоні на величезному просторі від Білого до Чорного морів. Одночасно зазнали масованого бомбардування радянські військові аеродроми, залізничні станції, вузли зв'язку, місця дислокації військових частин і штабів, військові бази, а також житлові квартали та цивільні об'єкти багатьох населених пунктів українських, білоруських, прибалтійських, російських та молдавських терен. Услід за спустошливою артпідготовкою танкові та моторизовані армії гітлерівців перетнули державний кордон СРСР, розпочавши віроломне вторгнення в його межі.

Прорив у районі Новоград-Волинської лінії оборони Південно-Західного фронту фактично відкрив гітлерівським загарбникам шлях на Поділля. 19 липня 1941 р. останні військові частини Червоної армії залишили Вінницю, а до кінця місяця загарбники окупували всю територію області. Невдовзі Вінниччину було штучно розчленовано на дві великі адміністративно-територіальні частини. Південні та південно-західні райони по лінії Могилів-Подільський – Жмеринка – Бершадь відійшли під протекторат Румунії до так званого губернаторства «Трансністрія», а решта районів відійшли до райхскомісаріату «Україна» з приєднанням до Житомирського генерального округу (генералбецирка). Нацистський окупаційний режим, установлений тут, як і по всій Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування окупованих земель, ліквідацію на них державності та культури.

Розв'язуючи війну проти СРСР, нацистські загарбники ставили за мету знищити Радянський Союз як державу, його суспільно-економічний устрій, захопити величезні радянські території, встановити на них «новий порядок», який би зумовлював їхнє довічне панування у «великонімецькій» імперії.

Численні документи свідчать, що нацисти розглядали війну на Сході як педантично організовану систему державного бандитизму, метою якої було вбивати та грабувати.

Виношуючи підступні плани щодо обезлюднення та приєднання до Третього рейху найбагатших східних земель, фашистські агресори відкинули всі міжнародно-правові норми у своїй злочинній політиці стосовно радянських громадян. Так, на нараді вищого генералітету збройних сил Німеччини 30 березня 1941 р. А. Гітлер заявляв, що війна проти СРСР має докорінно відрізнитися від воєн проти інших держав, бо тут «ідеться про боротьбу на знищення» [1]. Тому головною метою німецьких нацистів під час завоювання «життєвого простору» на Сході було стерти з лиця землі слов'янські народи. Передбачалось, що німецькі війська зможуть забезпечуватися продовольством за рахунок окупованих територій, а коли запаси будуть вичерпані, то десятки мільйонів людей місцевого населення повмирають від голоду.

У Вінниці під час окупації було знищено 41 620 осіб мирного населення і військовополонених [2].

«...У Тиврівському районі Вінницької області виявлено 7 100 розстріляних і убитих німцями мирних громадян і військовополонених... Знищення військовополонених і мирних громадян... проводились шляхом масових розстрілів із автоматів, тупою зброєю (лопатами, прикладами та ін.), діти скидалися у ями і засипалися живими. Багатьом перед розстрілом виколювали очі, викручували руки, били (учитель с. Дзвониха Сердюк, громадянки м. Тиврова Соня Ткач, Роза Ткач та ін.), дитина гр. Рудковської була вбита прикладом на руках матері...» [3].

Упродовж трьох днів було забрано цінні речі на суму, яка становить 100 тис. крб. У вересні місяці 1941 р. гітлерівці зібрали все непрацездатне єврейське населення м. Немирова – 3 460 осіб, розділили його на дві групи і розстріляли за півкілометра від м. Немирова, в ямі колишнього цегельного заводу (у двох могилах).

«7 листопада 1941 р. прибув у Немирів спеціальний загін фашистів, оточив м. Немирів, зібрав усе єврейське населення, з якого були відібрані кваліфіковані спеціалісти, а решту в кількості 2 680 осіб протягом доби відправили у вищезгадане місце й розстріляли...» [4].

Фактично залишене Червоною армією на поталу ворогові населення, не маючи ефективного захисту з боку народних месників, виявилось під цілковитою владою гітлерівських загарбників, розглядалось останніми як расово неповноцінне, що підлягало планомірному знищенню, як воєнний трофей. А тому загарбники відповідно й розпоряджались ним, не бачачи ніякої різниці між людьми, худобою та захопленим майном. Повсюдно проти цивільного населення вороги розв'язали масовий терор, який досить швидко переріс у відвертий геноцид.

Причому терор тривав упродовж усього періоду окупації. Так, у грудні 1942 р. гітлерівці зігнали в один будинок 300 мешканців м. Іллінців і живцем спалили їх. 2 квітня 1943 р. в с. Тернівці колишнього Джулинського району есесівці знищили 2 400 селян. 14 лютого 1944 р. в Гайсинських Хуторах нацисти кинули в криницю 24 громадян.

Та з особливою жорстокістю і безпощадністю гітлерівці ставилися до євреїв. Згідно з расовою теорією нацистів, вони були ворогами Райху, тому їх потрібно знищити. Широко відомий Голокост – тобто масове знищення людей єврейської національності – мав місце в усій окупованій гітлерівцями Україні. Крім них, масовому знищенню, але як «соціально небезпечні елементи», підлягали й цигани. Прикладів звірств окупантів більш ніж достатньо.

Кривава драма розігралася 14 серпня 1941 р. у м. Хмільнику. Тоді о 8 год ранку німці почали зганяти в двір місцевої райспоживспілки людей єврейської національності. Глумлячись над ними, «обрізали бороди стариків, заставляли молодих під ударами палиць їсти це волосся, після чого ставили всіх на бите скло біля кам'яної стіни, де почалось систематичне побиття: вдаряючи головами об стіну і т. ін.».

Так вирішувалося «єврейське питання».

Масові розстріли єврейського населення були проведені також у Літині, Дашеві, Комсомольському, Погребищі, Гнівані, багатьох інших населених пунктах Вінниччини.

З метою ізоляції та подальшого знищення осіб єврейської національності окупанти утворили на території Вінниччини 126 гетто – своєрідних концтаборів для примусового їхнього утримання. Їхніми в'язнями стали десятки тисяч людей – як місцеві євреї, так і насильно пригнані з Бессарабії та Буковини. Відомі випадки, коли в гетто утримувалися й українці – в основному ті, котрі мали змішаний шлюб. Через цілковите знищення в'язнів найменше часу на Вінниччині діяли гетто, розміщені в німецькій зоні окупації.

З особливим садизмом нацистські карателі знищували також партизанські села, а разом з ними їхніх мешканців – жінок, дітей, людей похилого віку.

А напередодні інший каральний загін чисельністю 800 осіб побував у с. Криштопівці Дашівського району.

Одна група карателів забирала майно та худобу в населення, інша – палила оселі, господарські присадибні будівлі та розстрілювала сільчан. Тоді було вбито

32 мешканці села, переважно жінок, дітей, людей похилого віку, спалено 285 хат та 205 господарських будівель, а також школу, адміністративні будинки обох колгоспів. Нелюди забрали все виявлене майно, худобу, а згодом ще 8 разів приїжджали в село, аби й надалі знущатися з його жителів [5].

6 січня 1944 р. страшна доля спіткала села Пеньківку й Яцківці Літинського району.

«Німці прийшли, б'ють, палять... – згадував мешканець с. Пеньківки Іван Тодосійович Самойлюк. – Нам же пощастило в ліс утекти... Приходимо з лісу, треба ж щось їсти, та й не знаємо де хто. Чуємо, жінка не своїм голосом кричить. Забігла до хати, ніхто її впізнати не може. Вся обгоріла, кіс нема, а обличчя таке, як чорним залите. Це була мама Марусі Кузьменко. Три дні промучилась і вмерла».

9 січня жаклива трагедія не минула й с. Уладівки Хмільницького району. Село згоріло дотла, розстріляно та спалено 80 його мешканців.

За словами Марії Григорівни Дробахи, тоді «кати зігнали людей на вигін, облили хати якоюсь рідиною. Оселі запалали, як свічки... Від села залишились обпалені комини...» [6].

Наступного дня зловісний список спалених населених пунктів поповнили села Хмільницького району – Майдан-Бобрик та Пиківська Слобідка [7; 8]. Вони згоріли дотла.

13 січня 1944 р. нацистські карателі спалили с. Брусленів Літинського району, де знищили 396 дворів (загинули 36 мирних жителів), 14 січня – с. Василівку Іллінецького району (загинули 11 жителів). 24 січня в с. Ситківці Ситковецького району прибув німецький каральний загін, який розстріляв 27 радянських громадян і підпалив будівлі [9].

Усього на Вінниччині трагічної долі білоруської Хатині та українських Кортелісів зазнали 42 населених пункти. У них спалено близько 4 тис. осель, знищено майже тисячу жителів.

Зрозуміло, неминуча смерть чекала й на самих народних месників та членів патріотичного підпілля. Причому розправи над ними супроводжувались винятковою жорстокістю.

Кілька днів німецькі жандарми возили по селах Турбівського району взятого в полон члена партизанської групи ім. Чапаєва мешканця с. Нова Гребля цього ж району П.І. Рябоконя, представляючи його населенню як «бандита» та всіляко знущаючись з нього. Потім, після нелюдських катувань, прилюдно стратили його [10].

Не передбачалося винятків навіть для дітей. Вороги жорстоко розправились і з юним розвідником Степаном Чорнобаєм. 19 грудня 1943 р. в с. Лиса Гора Липовецького району пораненим він потрапив у полон. На колишньому колгоспному дворі йому відразу ж вчинили допит. Однак підліток не відповів на жодне запитання. Тоді йому почали ламати пальці на руках, вирізали на спині зірку, викололи очі, розрізали живіт і стали дрючками витягувати кишки. Насамкінець кати відрізали ще й язик та приколювали тіло партизана до землі штиком [11].

По-звірячому був закатований німцями зв'язковий антифашистської підпільної групи с. Ігнатівки Гайсинського району піонер Вася Бабій. Розстріляний після важких

знущань у Вінницькій тюрмі рідний брат комісара партизанського загону ім. Леніна Героя Радянського Союзу П.К. Волинця (Калинівський район) піонер-партизан Олексій Волинець. Розстріляні румунськими жандармами в с. Печері члени підпільної розвідувальної молодіжної групи Шпиківського району піонери Ганя Козуб, Вася Нарядчук, Михайлик Козачко...

З таким же задоволенням карателі розправлялися з родинами партизанів і підпільників. Були, наприклад, заарештовані всі сім'ї підпільників с. Підвисокого Оратівського району, спалено їхні хати, а майно розграбовано [12]. У березні 1943 р. розстріляно 17 родичів партизанів та підпільників с. Зятковець Гайсинського району... [13].

Без публічного розголосу знищувалися українські націоналісти, які теж були на Вінниччині. «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники...» – йшлося у наказі від 25 листопада 1941 р. усім постам поліції безпеки і СД райхскомісаріату «Україна» (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) айнзацкоманди Ц/5, що дислокувалася в Києві [14].

Серед методів масового знищення людей було також заручництво. Суть його полягала в тому, що нацисти заздалегідь самовільно оголошували певну кількість людей заручниками, яких негайно ж розстрілювали при появі навіть найменшого опору «новому порядку» на території даного населеного пункту чи його околицях, хоч визначені для розправи люди не мали ніякого стосунку до «інциденту», що стався. Як заручників, а значить, смертників, окупанти брали передусім «небажаних» осіб, причому політичний і расовий принцип витримувався з німецьким педантизмом. Так, першими заручниками у Вінниці стали представники єврейської інтелігенції. 29 липня 1941 р. було арештовано 25 осіб і розстріляно в кар'єрі місцевого цегельного заводу. «Серед них: адвокат Черкасін, провізор Уланівський, робітник друкарні Мандель, службовець Укрзбуту Гробман, юрисконсульт Вайнтрауб, викладач фізики Швидко, адвокат Гурман, бухгалтер Дірер, викладач медінституту Гольдінер та інші. Серед заручників був і завідувач лікувальної частини Вінницького міськздороввідділу лікар Пістерман» [15].

Серед заручників найбільше розстріляли українців, оскільки вони складали основну масу населення, яке жило на Вінниччині у передвоєнний період і під час окупації. Так, 42 заручники української національності розстріляли гітлерівці в с. Трибухах Літинського району. Серед них: Марія Мартинюк, Ганна Марчук, Параска Харусь, Микола Савчук, Василь Дарнобит, Іван Мельник, Текля Капшук, Ярина Марчук, Григорій Іщук, Іван Білик, Костянтин Колесник та інші [16].

19 заручників української національності, серед яких був колишній секретар сільської Ради депутатів трудящих, розстріляли в с. Сеферівці Барського району, 9 – в Майдані Курилівському Літинського району, 5 – у с. Михайлівці Гайсинського району [17; 18; 19]. Смертна кара заручників фактично перетворилася на один із найбільш поширених і ефективних інструментів німецької адміністрації та застосовувалася без зайвих сумнівів і зволікань.

Ще однією велелюдною трагедією – важливим складником опустошення загарбаних територій – стала насильницька депортація цивільного населення на каторжні роботи в Німеччину, що тривала до останніх днів окупації області й яку брехлива геббельсівська пропаганда видавала за «добровільне бажання українців працювати в ім'я великого Райху». Методи «полювання за черепами», як називали «вербувальну кампанію» самі нацисти, відзначались крайньою неповагою до людської гідності, жорстокістю та насиллям. Людолови часто-густо влаштовували облави на свої жертви, арештовували посеред ночі в оселях, висліджували у схованках, примушували з'явитися на збірні пункти під загрозою фізичної розправи, розправи над близькими та рідними.

Ставлення до рабів Райху було відверто зневажливим, як і до їхніх батьків, котрі через вік, стан здоров'я особливої цінності для окупантів не становили. Так, коли фашистські кати палили с. Пеньківку Літниського району, його мешканець Осей Головчук, за спогадами очевидця трагедії Івана Леоновича Пневського, виніс із хати конверта з листом сина, надісланим із Німеччини, і став благати карателя:

– Не пали, пане! Мій кінд Петро арбайт ін Гермація. У городі Батіборі...

Німець ухопив автомат і перетяв старого чергою разом із конвертом, потім ще й під сарай приволік, щоб спалити... [20].

«...Фашисти не вважали нас за людей. Їхня жорстокість не знала меж. Вони спалили мою хату, вбили матір, а мене насильно забрали в Німеччину...» (із фільтраційної справи О.Р. Барана, с. Романів Хутір Іллінецького району) [21].

Якщо в 1942 – 1943 рр. переважну більшість бранців «вербувальники» доставляли в Німеччину товарними поїздами, то в 1944 р. через «рейкову партизанську війну», надмірну завантаженість залізничного транспорту використовувати його доводилося все менше. Тому схоплених під час каральних акцій людей гітлерівці досить часто гнали на каторгу пішки.

У січні 1944 р. в с. Губник Гайсинського району «пригнали 4 тис. евакуйованих чоловіків від 14 до 60 років, яких гнали напівроздягнених у люті морози, як полонених. Хто відставав – підганяли нагайками. Зголоднілих, замерзлих, їх закрили в короварні. 13 січня під сильною охороною етап погнали далі...» [22].

10 березня 1944 р. нацисти наказали «громадянам чоловічої статі віком від 14 до 65 років» с. Губника Гайсинського району «зібратись на ніч у будинку короварні і ночувати під вартою. Цього наказу ніхто не виконав. Усі чоловіки в селі поховались в льохах, ямах, де тільки можна було» [23].

13 березня 1944 р. нацистські загарбники впіймали 300 мешканців с. Яланця Бершадського району й відправили на місцеву залізничну станцію. Не маючи можливості евакуювати невільників у свій тил, окупанти закрили їх у станційних приміщеннях. Не дали розігратися трагедії розвідники однієї з частин наступаючої Червоної армії, які напали на ворожу охорону і визволили бранців... [24].

Репресивні заходи призвели до того, що в ряді населених пунктів Хмельницького, Літинського, Калинівського районів, а саме «в селах Івча, Івашківці, Канатківці, Широка Гребля (на Бузі), Миколаївка, Мізяків, Вонячин, Осолінка та інших все чоловіче населення від 14 до 70 років було вигнане в Німеччину»... [25].

Однак депортації підлягали не лише чоловіки. Ще більше на нацистську каторгу відправлено дівчат і жінок.

Усього ж із території Вінниччини (з урахуванням Монастирищенського району, який до 1954 р. перебував у складі області) в нацистський Райх депортовано 78 650 осіб цивільного населення. Найбільше бранців вивезено з м. Вінниці (13 400), Монастирищенського (5 711), Гайсинського (4 862), Хмільницького (4 868), Теплицького (3 892), Калинівського (3 613), Липовецького (3 125), Дашівського (2 978), Оратівського (2 817), Уланівського (2 798) районів [26]. Станом на 1 жовтня 1948 р. повернулися в область лише 48 705 осіб [27]. Тисячі подолян знайшли смерть на чужині.

Тому можна ствердно заявити, що всі «вербувальні кампанії» зводились до стерилізації заселеної слов'янської території від продуктивних сил, адже вивезення на каторжні роботи активної частини населення, особливо молоді, підривало біологічне коріння етносу і позбавляло націю повноцінного розвитку в майбутньому.

Крім того, вивозячи з України (Поділля) цивільне населення, здатне тримати в руках зброю, нацисти переслідували ще й іншу мету – позбавити поневолений народ можливості вести активну визвольну боротьбу, а в разі відступу – людського резерву для поповнення рядів Червоної армії, відбудови зруйнованого народного господарства СРСР.

Ось чому повсюдним було прагнення поневоленого населення, насамперед молоді, не потрапляти в руки людоловів.

«Навесні та влітку 1942 р. з нашої місцевості стали масово відправляти молодь у Німеччину. Їхати туди я категорично не хотіла. Від перших наборів мені вдалося заховатися. А от в листопаді не пощастило. Я приїхала додому, щоб зігрітися, а вночі в хутір з'їхалися барські поліцаї. Вони увірвалися в хату, арештували мене, пригнали у Вовковинці на станцію і відправили товарняком у Німеччину» (із фільтраційної справи Н.В. Матвієнко, х. Чемериський Барського району) [28].

Спершу німці не брали людей сімейних. «Населення використало і це. Укладались передчасні або фіктивні шлюби у віці 14 – 15 років» [29]. Дівчата намагалися вийти заміж та завагітніти, тому що в такому випадку вони звільнялися від відправки в Німеччину [30]. Врешті, окупаційна влада розпочала «вербування» цілими молодими сім'ями.

В окремих випадках практикувався відкуп. Але він був лише тимчасовим гарантом від насильницької депортації.

Щоб не потрапити в нацистське рабство, населення Вінниччини намагалося роздобути фальшиві довідки про незадовільний стан здоров'я (їх видавали лікарі-підпільники), свідомо розладнувало його, йшло навіть на навмисне каліцтво: дехто відрубав собі пальці, обливав частину тіла окропом, самозаражався висипним тифом, малярією, іншими небезпечними хворобами [31].

Рівень здоров'я мешканців населених пунктів у період війни підпав під негативний вплив низки факторів: психологічні навантаження, незадовільні умови проживання, низька якість і мізерна кількість продуктів харчування. З'явилися хвороби, які не були характерні за часів мирного життя. Ускладнювали ситуацію вкрай незадовільне

матеріально-технічне забезпечення медичних установ, відсутність належного складу медичного персоналу. Не випадково у 1942 р. захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним періодом зросла в 15 разів, черевним тифом – у 12, дифтеритом – у 18 разів. Різко збільшилась кількість хворих на туберкульоз.

Ще одним ефективним засобом знелюднення був голод. Якоюсь мірою рятували присадибні ділянки, то городянам доводилось вкрай важко. Єдиним порятунком для них був чорний ринок, де можна було за спекулятивними цінами придбати продукти харчування, іноді їх вимінювали за речі домашнього вжитку, запаси яких досить швидко вичерпувались. Запроваджена восени 1941 р. карткова система на хліб і окремі продукти харчування лише продовжувала агонію. У Вінниці загальна денна норма хліба на дорослу людину становила всього 300 г (для вцілілих після перших погромів євреїв – 225 г) [32]. Пізніше вона була скорочена. Міське населення Луцька і Рівного – столиці райхскомісаріату «Україна» – отримувало в день по 214 г хліба. У ще жахливішому становищі опинилися мешканці Києва, які отримували по 200 г на день і зовсім не забезпечувалися салом, м'ясом, цукром.

Від голоду за час нацистської окупації померло 120 тис. харків'ян. У доповіді начальника поліції і СД міста від 1942 р. констатувалось: «У місті спостерігаються численні випадки, коли старі та інваліди, стоячи на вулиці, у тій же позі вмирали» [33]. Серед полеглих від голодної смерті значилися й тисячі вінничан.

Фізично знищуючи цивільне населення, обезлюднюючи загарбані території, окупанти наполегливо реалізовували стратегічну мету – цілковито колонізувати захоплені землі.

Згідно з планами А. Гітлера, на окупованому Сході через десять років мали оселитися 4 млн німців, а через 20 років – принаймні 10 млн. Передбачалося, що вони прибудуть не лише з Райху, а й з Америки, Скандинавських країн, Голландії та Франції [34]. При цьому Гітлер вважав, що для успіху колонізації необхідно позбавитися місцевого населення шляхом прямого його знищення та депортації. Гітлера підтримував Г. Гімmlер, якому фюрер доручив керівництво справою колонізації східних територій. Він вважав, що для успіху німецької політики на Сході потрібно знищити 30 млн. слов'ян. В одному із циркулярів Гімmlер вимагав, щоб на цій території зникли такі народності, як українці, гораки і лемки [35]. У підготовленому в 1941 р. відомством Гімmlера генеральному плані «Ост», який складався з двох фаз – короткочасної та довготривалої (30 післявоєнних років) – межа колонізації проходила по лінії Ладозького озера, через Валдай до Брянська й далі включала Україну. За 30 років передбачалося переселити в Західний Сибір майже всіх поляків (понад 20 млн), 75% білорусів і 65% українців Галичини. Загальна кількість місцевого населення, яке підлягало депортації на схід від довоєнного німецького кордону або винищенню, сягала 30 – 45 млн осіб [36].

У другому, радикальнішому варіанті генерального плану «Ост», поданому Гімmlеру в квітні 1942 р., кількість населення, яке підлягало знищенню або переселенню (естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців), зросла до 46 – 51 млн, а залишити передбачалося лише 14 млн [37]. До числа територій на

Сході, які планувалося колонізувати та заселити німцями у стислі терміни, додавалися Придніпров'я, Таврія і Крим [38].

Передбачалося створення 8 окремих районів, заселених виключно німцями. Зокрема, такий переселенський район, що отримав назву Хагевальд, було утворено в південній частині Житомирщини – на півночі Вінниччини. Інший аналогічний район – Ферстенштад – нацисти розмістили північніше «Вервольфу» – неподалік Калинівки. Для кожного переселенця передбачалась садиба на місці кількох селянських господарств, а для керівників районів, обов'язково есесівців, – 100-гектарні наділи.

Інша стратегічна мета гітлерівських загарбників – пограбування СРСР, у тому числі України. Плани стосовно цього були розроблені реакційним керівництвом Райху заздалегідь і викладені, зокрема, в директивах поплічника фюрера Г. Герінга (надзвичайного уповноваженого зі здійснення так званого 4-річного плану загарбання східних територій – «Про завдання й організацію економіки в окупованих східних областях», відомих під назвою «Зеленої папки»).

Доречно згадати й висловлювання деяких високопоставлених нацистів. Райхскомісар України Еріх Кох, виступаючи 5 липня 1943 р. на нараді в Києві, заявив: «Ми є расою панів і повинні правити жорстоко. Я прибув сюди, щоб допомогти фюреру. Населення повинне працювати. Деякі із цих людей сильно схуднуть, бо не отримають достатньої кількості їжі. Населення не може цього вимагати. Ми приїхали сюди не для того, щоб роздавати манну, ми приїхали сюди для того, щоб створити базу нашої перемоги» [39].

Райхсфюрер СС Гімmlер теж мав свій погляд: «Росіяни (тобто колишні радянські люди) – це робоча худоба...» [40].

Економічне пограбування радянських територій поділялося на два етапи:

- 1) одноразове пограбування під час воєнних дій;
- 2) тривале пограбування шляхом колоніальної експлуатації аж до «остаточного врегулювання», тобто до перетворення земель на провінції гітлерівської Німеччини, а решти – на васальні, залежні від Німеччини колоніальні утворення.

Крім того, гітлерівці «великодушно» дозволяли взяти участь у розграбуванні захоплених багатств і своїм сателітам. Так, профашистський уряд королівської Румунії, наслідуючи приклад нацистів, розробив плани пограбувань окупованих областей і створив спеціальну організацію для «воєнних захоплень та воєнних трофеїв», яка діяла й на території Вінниччини в межах новоутвореної «Трансністрії».

За діючою армією до цієї акції приєднувалася ще й орда цивільної адміністрації, що частково входила до складу штатів Райхскомісаріату, генеральних округів, а також до штабу економічного керівництва «Ost» («Схід»). Цивільні органи грабіжництва мали на меті не тільки захоплювати все те, що не встигли забрати військові органи, а й вивозити до Німеччини все, що місцеве населення могло виробити в умовах окупації.

Після встановлення окупаційного режиму населенню сіл було суворо заборонено різати велику рогату худобу та свиней (їх конфісковували для потреб Вермахту), продавати лишки основних продуктів харчування на базарах, а жителям міст – виїздити в села за сільськогосподарськими продуктами. Усі продукти й речі у затриманих відбирали. Було заборонено ловити рибу, а також полювати на дичину. Усе мало належати новоявленим господарям. І тільки їм.

А тим часом війна набувала затяжного характеру. Величезний фронт, що протягнувся на тисячі кілометрів, багатомільйонна вермахтська орда потребували все нових поставок не лише зброї та боєприпасів, а й продовольства, різноманітного спорядження, одягу. Вирішення проблеми покладалось на населення окупованих територій, у якого збирався увесь вирощений урожай.

Але й цього окупантам було мало. Вони масово почали застосовувати такі заходи примусу населення до праці, як залякування та штрафи. Нацисти не зупинялися ні перед чим. Виняткова жорстокість на практиці означала розстріл всіх, хто осмілювався порушити розпорядження окупантів.

Німецькі загарбники заставляли селян працювати в неділю, нерідко закривали церкви, зухвало заявляли, що праця замінить молитву.

Поряд із заходами примусу окупанти багато говорили про форми заохочення, широко пропагуючи при цьому «наказ фюрера» про так званий «новий аграрний порядок».

Тих членів громадського господарства, які добре працювали, вони обіцяли нагородити наділами землі. Для більшої переконливості посилялися на відповідні документи, які всіляко афішувалися. Так, у законі про земельну реформу в пункті 4 з цього питання говорилося: «Ті селяни, які добре працюють у громадському господарстві, будуть наділені землею». А в пункті 7-му декларації про земельну реформу зазначалося: «З кожного громадського господарства 10 кращих селян (хто добре працює в громадському господарстві) можуть додатково отримати землю, але не більше, ніж 1 га» [41].

Але всі ці обіцянки мали демагогічний характер. Роздавати землю селянам у приватну власність – не входило у плани окупаційної влади. Як і чесно платити за каторжну працю, попри те, що у декларації про право на землю (пункт 3-й) заявлялось: «Замість розділу доходів за трудовні у колгоспі ти отримаєш прибуток залежно від роботи – це справедливий заробіток» [42].

Що ж насправді отримували селяни за свою працю? Згідно з документами – мізер.

Певної системи оплати праці не існувало. Селянам, що були позбавлені свободи й засобів виробництва, видавали різного роду відходи. Але не у формі розподілу доходів на трудовень, а у вигляді подачки, що принижувала людську гідність.

Кількість відходів, що видавалась, була недостатньою для підтримки фізичних сил селян, що прирікало їх на голодне існування та смерть.

Не сприяли у вирішенні питання й присадибні підсобні господарства.

«Селянам дозволяється тримати худоби стільки, скільки потрібно», – йшлося у п. 2-му декларації про право на землю.

Однак тільки в декларації. Насправді ж створювалися такі умови, за яких селяни не мали можливості тримати навіть козу. Для утримання худоби потрібні пасовища і корми, яких селяни не мали. Їм не дозволялося користуватися безкоштовно пасовищами і землею.

Той, хто на свій страх і ризик потай від окупантів та їхніх прислужників усе ж вигодовував для себе чи сім'ї теля або порося, наражався на неабияку небезпеку, про що свідчать архівні документи.

Згідно з директивою А. Розенберга з населення брали податок на потреби німецького житлового будівництва, на добродійні справи, податок на спадщину, дарчий податок, податок на печатки, на транспортні засоби, худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), податок на розваги тощо. Було запроваджено навіть подушний податок, який був скасований свого часу після ліквідації кріпацтва.

Єдиної системи в цьому питанні не було, адже окупаційна влада в кожному підлеглому їй районі встановлювала розміри грошових податків на власний розсуд. Наприклад, у сусідній Київській області, селяни сплачували наступні грошові податки: одноразовий податок на господарство – 400 крб, подушний податок із кожної людини – 100 крб, податок на коня – 300 крб, податок на корову – 150 крб, податок на собаку чи кішку – 100 – 150 крб Крім того, тут окупанти запровадили ще й податок за «визволення від радянської влади» в розмірі 50 крб [43]. Що стосується Вінниччини, то тут до такого не додумалися...

Податками обкладалося все населення, за винятком невеличкої кількості осіб, які були репресовані радянською владою і виявляли особливу лояльність до окупантів. Від сплати податків не звільнялись навіть інваліди I та II груп.

Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання тих самих податків упродовж короткого проміжку часу, а до неспроможних сплатити необхідну суму селян застосовувалися репресивні та конфіскаційні заходи.

У 1942 р. податки всіх видів в середньому на кожний селянський двір становили 2 315 крб. У 1943 р. сума податків збільшилась до 3 113 крб на кожен двір [44].

Ще однією формою викачування мізерних селянських коштів, а точніше – неприхованого пограбування населення – було обов'язкове страхування. Причому того, чим селянин реально не володів.

Заслуговує на увагу приписка, зроблена на цьому документі:

«Стратієнко Дмитро П. о дачі коня відмовився, про що розписався».

Не можна обійти увагою й документ, у якому йдеться про масштаби спричиненої гітлерівцями матеріальної шкоди: «З інформації обкому КП(б)У про збитки, заподіяні німецько-фашистськими окупантами сільському господарству області 28 вересня 1944 р.»: «Сільське господарство області в часи німецько-фашистської окупації зазнало величезної руйнації. Німці зруйнували 1 939 колгоспів, а 21 колгосп цілком знищили з населенням, спалили 2 801 прекрасний колгоспний будинок, а 2 767 зруйнували на 60 – 75%.

Вивезли до Німеччини 160 735 голів коней, 211 981 (голову) великої рогатої худоби. Вирізали 206 539 голів свиней, 151 988 голів овець, 466 641 (штуку) птиці,

9 095 (штук) кролів і знищили 96 366 бджолородин, вирубали ліси і сади. Порушили сівозміни та запоганили бур'янами та шкідниками колгоспну землю.

Особливо великої руйнації зазнало господарство Оратівського, Плисківського, Уланівського, Липовецького, Турбівського, Іллінецького і Комсомольського районів.

Окупанти пограбували 67 МТС, 17 МТС зовсім знищили, вивезли в Німеччину і знищили: тракторів – 4 359, комбайнів – 687, плугів – 2 006, культиваторів – 3 521, сівалок зернових, бурякових – 2 654, лущильників – 1 717, молотарок – 682, двигунів – 734, нафтобази на 4883 тонни місткості, автомашин вантажних – 545, автомашин легкових – 107, автопередвижок – 38...

Ворог, крім вивозу і знищення тваринництва, розповсюдив різні пошесті хвороб, таких, як коросту, якою по всій області в 1 677 населених пунктах було заражено 34 433 голови коней, ящур на рогату худобу в 18 районах – 48 населених пунктах, чуму на птицю в 13 районах – 56 населених пунктах, від якої загинуло 13 236 шт. птиці. Знищив кормову базу з площі 143 800 га багаторічних трав, залишилось лише 15 835 га, або 11,0%» [45].

Крім того, «німецько-фашистські загарбники спалили і зруйнували 1 586 шкільних будинків, 148 клубів, театрів, червоних кутків і музеїв, 236 лікарень і амбулаторій, 41 дитячий заклад» [46].

Як уже згадувалось, значна частина Вінниччини була підконтрольна також румунським агресорам.

З перших днів Другої світової війни королівська Румунія виступила сателітом і стратегічним партнером гітлерівської Німеччини. Підтримавши кривавий нацистський режим, її правителі сподівалися на щедрий шматок при переділі світу, насамперед на реалізацію свого «історичного права» «посідання Півдня України – від Буковини до Одеси» [47].

Водночас вони не приховували стурбованості з приводу чуток про намір німців створити Українську державу. «Румунський посол в Німеччині 24 липня 1941 р. повідомив німецький уряд, що румунський уряд просить, щоб «майбутня Українська держава» не була надто велика, бо Україна з 40-мільйонним населенням чинитиме тиск на Румунію та інші європейські держави. Посол особливо просив, щоб Галичина не була приєднана до України, а стала частиною Німеччини, щоб можна було мати «прямий зв'язок між Німеччиною і Румунією».

Заступник секретаря Верман, начальник політичного департаменту міністерства закордонних справ Райху, відповів, що ще занадто рано говорити про освоєння територій «колишнього Радянського Союзу». Посол Німеччини в Румунії повідомив наступного дня Берлін про застереження Румунії стосовно України: «Віце-міністр, президент Антонеску цікавився питаннями майбутнього устрою України і заявив, що не треба створювати великий слов'янський регіон на румунському кордоні» [48].

Насправді обидва агресори були зацікавлені, щоб ніякої України взагалі не існувало, а її землі були поділені між ними. Та «справедливого» поділу не сталося. Румунським сателітам довелось задовольнитися загарбаними Молдавією і південно-західними українськими землями, де за згодою Берліна було створено три окупаційні зони: губернаторства «Бессарабія», «Буковина» та «Трансністрія» [49].

Ці регіони були колонізовані. Були заборонені всі українські організації, вивішені румунські прапори, знищена українська символіка, українські написи на фасадах будівель, власні назви господарств. Заборонялось робити релігійні відправи українською мовою тощо.

У Північній «Трансністрії» масштаби свавілля були порівняно меншими, але не обійшлося без жорстокості, насилля, терору, відвертої неповаги до людської гідності й тут.

Як і в німецькій зоні окупації, тими ж методами вирішувалося «єврейське питання». Уже в перші місяці окупації в с. Жабокрич Крижопільського району німецькі і румунські солдати вбили 435 місцевих євреїв. Розправи над єврейським населенням відбувалися в Чернівцях, Озаринцях, Комаргороді, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі та інших населених пунктах. Аналіз документальних джерел дає змогу зробити висновок, що впродовж липня – серпня 1941 р. на території Вінниччини, що увійшла в румунську зону окупації, загинули близько чотирьох тисяч євреїв [50].

Черговим етапом масової розправи стала депортація єврейського населення Бессарабії, румунського повіту Дорохой, Північної Буковини в «Трансністрію». Під час його етапування в Бершадь, Могилів-Подільський, Шаргород, Тульчин та інші населені пункти Вінницької області загинули ще декілька тисяч осіб: без жалю карателі вбивали хворих, виснажених бранців, що відставали від багатокілометрових колон, жінок з малими дітьми на руках.

Як і в німецькій зоні окупації, невільників розміщали й утримували в численних гетто. Особливо зловісним було гетто в с. Печері Шпиківського району, обладнане в будинку колишнього кістково-туберкульозного санаторію і назване в'язнями «Мертвою петлею». Тут невільників за найменшу провину жорстоко карали, їм практично ніколи не давали їжі. Зокрема, 21 січня 1942 р. претор Шпиківського району наказував старостам сіл Печери і Рогізни: «Категорично заборонити підвезення продовольства з інших сіл і районів для євреїв. Якщо будуть мати місце такі випадки – відповідаєте Ви особисто» [51].

Через Печерське гетто пройшли близько 10 тис. осіб єврейської національності, пригнаних із Брацлава, Тульчина, Ладижина, Могилева-Подільського, Шпикова, з Румунії та Буковини. Під час визволення села навесні 1944 р. живими в гетто залишалися дещо більше трьохсот осіб.

Заради справедливості слід відзначити, що причиною смерті невільників гетто, розташованих у Північній «Трансністрії», були не стільки розстріли, скільки різноманітні епідемії, що виявились результатом жахливих антисанітарних умов утримання в'язнів, а також голод, холод, виснаження від непосильної праці.

Однак наймасовішим було знущання над місцевим українським населенням, про що йдеться в численних архівних документах.

«За невихід на роботу в с. Юзвинцях Барського району 16 чоловік до крові... побиті в полі, а двоє мешканців – заарештовані і відправлені у в'язницю» [52].

За аналогічну провину було піддано побиттю майже 2 тис. мешканців с. Студеної Піщанського району [53].

Пізньої осені 1943 р. в с. Писарівка Ямпільського району за відмову від роботи арештовано 12 жінок – членів місцевої общини. Румунські окупанти вишикували їх у колону і тричі від берега до берега прогнали через річку Русава, що невдовзі мала вкритись кригою. Наступного дня зібрали іншу групу жінок. У примарії (сільській раді) їх жорстоко побили гумовими шлангами до втрати свідомості [54].

Зазнавали постійного побиття й селяни з с. Великої Кісниці Ямпільського району. Крім того, румунські жандарми закували в кайдани 25 мешканців села й ув'язнили їх у Ямпільській тюрмі, де невільники зазнали жорстоких катувань [55].

95 осіб було вбито та спалено живцем румунськими катами в Ольгопільському районі [56].

У січні 1944 р. після жорстокого побиття таким же чином було страчено в Рибницькій тюрмі мирних жителів с. Чорномина Піщанського району Сафрона Івановича Савчука, Степана Мусійовича Даценка, Михайла Качанова та Йосипа Швеця, а 17 березня 1944 р. – 7 мешканців с. Студеної цього ж району: Антона Шпатаря, Василя Копильчука, Дениса Кушніра, Павла Задніпренка, Михайла Забранюка та ін. [57; 58].

Документів, які фіксують жорстоке ставлення до населення, – десятки, сотні... Як справедливо зазначається в одному із них, на теренах Північної «Трансністрії» «протягом усього періоду окупації ставлення до населення було звіриним...» [59].

Оволодівши колонією, румунські загарбники також кинулись грабувати її, нічим не поступаючись німецьким окупантам. Причому грабунок був чи не найголовнішим пріоритетом їхньої окупаційної політики. Грабували все підряд: промислові підприємства, сільськогосподарські общини, одиноких і престарілих, здорових і хворих громадян, безцеремонно забираючи в них усю виготовлену продукцію, обкладали їх непосильними податками та штрафами, не зупиняючись перед фізичним насиллям, кривавими розправами, нещадною експлуатацією беззахисного населення.

Насамперед безцеремонно привласнювалася продукція вцілілих чи на швидкуруч відновлених промислових підприємств. Уся вона відправлялася до Румунії або ж використовувалася на місці для постачання військ та потреб окупаційної адміністрації.

Та особливо нещадно грабувались колективні господарства. Румунські окупанти, як і німецькі, зберегли колгоспну систему господарювання, проголосили колгоспи общинами, замінивши їхні назви румунськими. Ще 16 листопада 1941 р. префект Тульчинського повіту полковник Іон Лазер інформував старосту того ж району: «На підставі наказу № 1327-1941 Губернаторства Трансністрії ставлю Вам до відома, що в 1942 р. вся земля Трансністрії буде оброблятися колгоспами, до аграрної реформи ніхто не отримає землю індивідуально» [60].

Лева частка виробленої продукції вилучалась «губернаторством». Населенню, тобто виробникам цієї продукції, залишались мізерні крихти, що було на найвищому рівні узаконено окупаційною владою.

Населенню категорично заборонялось випікати білий хліб. Причому така заборона діяла ще з 6 листопада 1941 р. [61]. Що стосується хліба, то він здебільшого не видавався взагалі. Із грудня 1941 р. замість щоденної 200-грамової хлібної порції мешканці сіл і міст отримували по 200 г зерна пшениці, а влітку 1942 р. вийшло нове обов'язкове для виконання розпорядження, яким регламентувалося виготовлення хліба для потреб цивільного населення сіл і міст на території «Трансністрії» із суміші кукурудзи, ячменю, картоплі тощо [62].

Крім зерна, худоби, птиці, продуктів харчування з общин постійно вивозилися також трактори, комбайни, різноманітний реманент.

У 1943 р. румунські загарбники поставили за мету вивезти з общин взагалі все зерно. Префект Тульчинського повіту полковник Лазер надіслав у підлеглі претури розпорядження, в якому, зокрема, йшлося: «З березня 1943 р. рапортуйте по телефону про кількість конфіскованого борошна і пшениці... Звертаю увагу, що з 8 березня не дозволяється мати в общинах, млинах будь-якої кількості пшениці та жита. Зерно має бути вивезене...» [63].

Щоб максимально поживитися награваним збіжжям, а також беручи до уваги загрозливу ситуацію на фронті, восени того ж року румунські окупанти заборонили общинам проводити сівбу озимих культур.

Крім організованого грабежу, здійснюваного цивільною окупаційною адміністрацією, існував і так званий «неорганізований». Ним систематично займалися військовослужбовці дислокованих у «Трансністрії» військових частин, інших силових структур.

Особливо інтенсивно грабувалися общини напередодні відступу румунсько-німецьких загарбників. Причому як румунами, так і німцями.

В с. Жабокричі Шпиківського району «під час евакуації з-за Бугу» німецькою поліцією було забрано 1 247 кг озимої пшениці, 1 540 кг ячменю, 4 500 кг вівса. На вимогу Торківського жандармського відділення видано по півтонни озимої пшениці та ячменю, тонну вівса [64].

Упродовж усього періоду окупації нещадно грабувалося цивільне населення. У с. Каєтанівці Крижопільського району окупаційною владою «в грудні 1941 р. була створена «комісія», яка вилучала в людей хліб, свиней, телят. У травні 1942 р. в селі з'явилися 2 жандарми. [Вони] забирали в селян речі із сундуків і казали, що беруть воєнне майно... В 1942 р., коли фашистських окупантів діймала зима, видали закон, що кожен селянин... повинен дати пару рукавиць і пару панчох, забирали силою у селян валянки, кожухи, відправляли їх на фронт чи віддавали в свою жандармерію...» [65].

І все це робилося наче б то на «законній» підставі (наказ № 83 від 15 вересня 1942 р.), а «ті, хто не підкоряється цьому наказу, караються заточенням у табір від 6 місяців до 1 року і штрафом від 100 до 300 РККС [рейхсмарок]».

Це покарання застосовувалося і до тих, хто різними способами намагався пошкодити валянки, що підлягали реквізиції... [66].

Однак вилучались не лише валянки. Окупанти забирали худобу, птицю, насіння, теплі речі, реманент. Наприклад, 17 травня 1943 р. префект Тульчинського повіту зобов'язав претора Шпиківського району «реквізувати в населення всю цибулю і використати її як насіння» [67].

Наприкінці 1943 р. в населення «Трансністрії» масово забирали мішки, незважаючи на їхній стан збереженості [68].

Крім реквізицій, такою ж узаконеною формою пограбування були податки (форми грабіжництва румунських окупантів переважно повторювали форми пограбування німецьких загарбників).

Зокрема, здирницькими натуральними податками, що їх окупанти називали «заготівлею», обкладалось усе без винятку сільське населення, якому дозволялось мати невелике домашнє господарство.

«...Господарства, котрі не мають курей, зобов'язані купити і здати примарії 100 яєць. ...Невиконання... вважається економічним саботажом і карається відправленням у табір на роботу від 1 до 6 місяців» [69].

Кількість та види податків постійно зростали. Вони непосильним тягарем лягали на плечі поневоленого населення.

Досить показовим у цьому плані можна вважати архівний документ:

«Претору Шпиківського району від громадянина с. Даньківки Ліщишина Кузьми Федоровича.

...Мене обклали у цьому 1943 р. такими податками: 30 кг волячого м'яса, 10 кілограмів свинячого, 10 кг баранини, 110 яєць і грошей 59 марок за різні податки, із яких я заплатив 29 марок поземельного та комінного податків, здав 50 яєць. Ще заплатити 30 марок культподатку, здати 60 яєць та м'ясо я не маю можливості, бо не маю з чого платити, тому, що я старий, 73 роки, а також хворий...» [70].

За несплату податків передбачалося невідворотнє покарання. Повсюдно застосовувалися штрафи. Ними карали за найменшу «провину».

Мешканці Вінниччини Петро Городинський, Григій Петриченко, Хома Горанський, Іван Шинкаренко були оштрафовані на 144 німецьких марки за порубку в лісі семи молодих деревець. Олександр Моричереда, Єфрем Зозуля, Олександр Черевичний, Петро Марценюк, Олександр Стрільчук із с. Кинашева – на 50 марок кожен за те, що осмілились пасти своїх волів у лісосмузі, а Килина Шитина, Олена Калінська, Мотря Глуха із с. Стоянів – по 5 марок за те, що вирвали кілька цукрових буряків на общинному полі... [71; 72].

У результаті цих та інших фіскальних заходів селянам завдавалось чимало матеріальних збитків, подолати котрі вони в умовах, що склалися, фізично не могли. Грабунок був тотальний і безмірний. Лише в Шпиківському районі в другій половині 1942 р. – першій половині 1943 р. в громадян було забрано 51 762 л молока, 972 210 шт. яєць, 3 369 курей, 117 гусей, 108 качок, 2 380 кг свинини, 17 335 кг вершкового масла [73]. У Ямпільському районі за період окупації відібрано в його мешканців 77 голів корів, 111 голів телят, 200 голів свиней, 140 голів овець, 28 000 шт. птиці, 1 698 ц зерна... [74].

Унаслідок такої політики окупаційної адміністрації місцеве населення було доведене до голодного існування.

Організований і «неорганізований» грабунок здійснювався під безпосереднім керівництвом адміністрації, преторів, старост, командирів військових, жандармських і таємних частин (сигуранци) міст, районів, сіл штучно утвореної провінції. Загальна вартість награбованого в СРСР майна, за румунськими даними, оцінювалася наприкінці війни близько в 948 млрд лей у довоєнній валюті (для порівняння: видаткова частина державного бюджету Румунії в 1941 – 1942 рр. становила всього 160 млрд лей) [75].

Така заповзятливість у пограбуванні турбувала німецьких загарбників. Тому 30 червня 1942 р. в Бухаресті було підписано німецько-румунську конвенцію, що стосувалася питань награбованого в Україні. Відповідно до неї «продовольство і фураж, захоплені румунськими частинами, в розмірі, що переважають їхні невідкладні потреби, [мали] здаватися німецькій владі» [76].

Однак існував й інший (таємний) документ: «Рекомендації про функції організації Z₁, яка спеціалізується на військових захопленнях і воєнних трофеях», у правому куті котрого містилися спеціальні застереження: «Дуже таємно. Зберігати в неспалювальній шафі. Навипадок небезпеки негайно спалити» [77]. У ньому румунським військам рекомендувалося «виявляти якнайбільшу лояльність щодо німецької армії». Це доповнення було зроблено тому, що в документі містилися декілька суттєвих розходжень із згадуваною конвенцією від 30 червня 1942 р. в питанні про грабунок майна на окупованій території України. Не бажаючи ділитися награбованим, румуни потай здійснювали на махінації стосовно своїх союзників – німців. Як зазначається в доповненні до документа: «При евакуації в країну сировини треба по можливості її маскувати, а саме, пакувати сировину в ящики з-під боєприпасів, а найбільш цінне награбоване майно відправляти румунськими санітарними поїздами» [78].

У лютому 1944 р. румуни взагалі не бажали нічим ділитися з німцями:

«...Не видавати ніякого продовольства Німецькій армії чи німецьким властям...» – наказувалось, зокрема, в таємному розпорядженні префекта Тульчинського повіту претурі Шпиківського району... [79].

Крім спільності інтересів та заходів щодо колонізації загарбаної між Дністром і Південним Бугом території, котру офіційний Бухарест вважав своєю військовою здобиччю, румунська окупаційна адміністрація, з огляду на «вічність перебування» на цій землі, намагалася певною мірою здійснювати власну політику, відмінну від німецької. Ці розбіжності знайшли своє вираження, зокрема, в підходах до реалізації на теренах Поділля освітньої програми, ставлення до ряду аспектів ідеологічної діяльності, вирішення «єврейського питання», використання «трофейної» робочої сили та ін.

Що стосується «німецького бачення» перспектив розвитку освіти на окупованих східних територіях, то воно промовисто виражене у висловлюваннях правителів Райху.

А. Гітлер: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати й писати, то згодом це обернеться проти нас. Освіта дасть більш розвинутим із них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси – розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути шкідливими для наших інтересів... Не можна, щоб вони знали більше, ніж розуміння дорожніх знаків. Навчання у сфері географії може бути обмежене єдиною фразою – «столиця Райху – Берлін». Математика і все інше їм абсолютно зайві» [80].

Г. Гімлер: «...Кожна освіта... є небезпечною... Коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно, вона стає носієм революційного руху. Важливим є, щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися в Україні, виробляла в Німеччині детонатори...» [81].

Е. Кох: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, а для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітнику освіта лише зашкодить» [82].

Німці дозволяли функціонування тільки початкових (народних) та професійних шкіл, котрі мали забезпечити мінімальний рівень освіти молодшого покоління, підготувати його до виконання найпростіших функцій у сільському господарстві та промисловому виробництві, ремеслі й торгівлі.

«Не дозволено: вищі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні школи; семінари, загальні середні школи; професійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності...» [83].

В контрольованій же румунами «Трансністрії» запроваджувався значно вищий освітній щабель: «...Кожен громадянин повинен посилати своїх дітей до школи виключно по сьомий клас, де є навчання обов'язкове, – йшлося, зокрема, в розпорядженні претури Станіславчицького району. – Не відвідувати школи можуть тільки випадково, як по хворості. Батьки, що не посилатимуть своїх дітей до школи, будуть оштрафовані в сумі 50 крб або трудовими днями» [84].

Потім учні повинні були освоїти наступний освітній щабель – протогімназію, відвідуючи її до досягнення 14-річного віку, де навчання теж було обов'язкове і мало завершитись здобуттям ними семирічної освіти та однієї із професій відповідно до економічних потреб району, у якому мешкали.

Забезпечення середньою освітою покладалось на гімназії та професійні школи (після 4-річного навчання в них). Передбачалося, що випускники мали право вступати у вищі навчальні заклади. Щоправда, із вузів на території «Трансністрії» функціонував лише один – відкритий 7 грудня 1941 р. Одеський університет [85].

Різні підходи були і стосовно використання населенням радіозасобів. Якщо німці безжалісно розстрілювали кожного, хто осмілювався користуватись радіоприймачем, то в «Трансністрії» здійснювалась навіть певна радіофікація окремих населених пунктів,

зокрема «Програма щоденних передач: із 7 до 8 год ранку, з 14 до 15 год, з 18 до 23 год вечора» (Постанова претури Шпиківського району від 10 січня 1942 р.) [86].

Проте з особливою увагою та ретельністю румунська окупаційна адміністрація (тут у неї не було відмінностей від німецької) поставилась до ідеологічних застережень, що виключали існування будь-яких елементів та проявів радянсько-більшовицької ідеології.

«27/X.1941 р.

Директору школи с. Садки.

...в) із шкільних бібліотек вилучить книжки більшовицького змісту і надішлеть до інспектури до 30 жовтня.

г) негайно надішлеть відомості про вашу партійність до війни.

Інспектор шкіл» [87].

«...У деяких школах поміж дітей поширюються брошури, що містять піонерські пісні та вірші, не дозволені законом. Дирекція культури наказом № 6996/943 ставить до відома директорів шкіл: негайно скласти списки колишніх комсомольців, піонерів і жовтенят і тримати цих дітей під особливим наглядом, особливо в справі поширення вищевказаних брошур. Спостерігати, щоб діти не проводили ніяких зборів...» [88].

Така ж увага приділялась і педагогічному корпусу. Учительські колективи навчальних закладів формувались виключно з фахівців, які не були прорадянського налаштування, лояльно ставилися до нової влади. Крім того, вони визначались як моральні керівники села, мали служити прикладом для односельців, а тому, згідно з наказом № 1/943 Дирекції культури, усі мали бути християнської віри, вінчатись та обов'язково хрестити своїх дітей [89].

Про серйозність боротьби з комуністичною ідеологією свідчить і відкриття при Одеському університеті Інституту антикомуністичної пропаганди [90].

«Єврейське питання» вирішувалося по-різному. Якщо на «німецьких» територіях це було повне знищення людей цієї національності, то в Північній «Трансністрії» єврейські гетто проіснували всю війну. Тут навіть певним чином дбали про виживання їхніх в'язнів, точніше, не забороняли його. Зокрема, в Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, котрий сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням – в'язням видавали по 2 кг пинти на кожного члена сім'ї [91]. У Бершадському та Могилів-Подільському гетто діяли лікарня і аптека [92]. Жмеринське гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку [93]. На території «Трансністрії» було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський і Шаргородський єврейські дитячі будинки [94]. Гетто «Трансністрії» мали можливість користуватись підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, «Джойнту» та єврейської общини Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом [95].

«Надмірний» лібералізм румунських союзників стосовно євреїв не знаходив схвалення німців. Так, у листі до служби безпеки Райху від 14 січня 1942 р. імперський радник Ф. Шмідт доповідав: «Румунський уряд на своєму кордоні, який знаходиться в 35 км від Вінниці, зібрав 60 000 євреїв, що становить украй небезпечну силу ворожого

шпіонажу й саботажу, а також є розповсюджувачами епідемій та інфекційних захворювань... Необхідно краще охороняти кордон або запропонувати румунському урядові так вирішувати єврейське питання, як це робиться в німецькій зоні...» [96].

Проте на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати...

Якщо німці прихильно ставилися до фольксдойче, то румуни певний лібералізм проявляли до молдавського населення. Якщо гітлерівці нещадно карали за найменше порушення кожного підозрілого, то в румун за аналогічну провину жертва могла і відкупитися або зазнати м'якшого покарання...

Однак найсуттєвіші розбіжності між румунами та гітлерівцями існували з приводу вивезення робочої сили в Німеччину. Румунська сторона вважала, що брак робочих рук спостерігається саме в неї, зокрема в «Трансністрії», котру необхідно поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами, а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У Державному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітня 1942 р., що підтверджує розпорядження префекта Могилівського повіту «не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили» [97].

Щоб нівелювати цей дефіцит, у «Трансністрію» було насильно депортовано значну кількість мешканців сусідньої Чернівецької області. Так, з одного лише Новоселицького району – 4 560 осіб [98]. Майже 40 000 осіб (в основному єврейської національності) – із самих Чернівців [99].

Цікаво, що робітники з Північної «Трансністрії» не вивозилися насильно навіть у Румунію. Дешевою робочою силою тут стали радянські військовополонені. Причому, як раби: 4 серпня 1942 р. бухарестське радіо повідомило, що «землевласники, які потребують робітників на зимовий період, повинні з'явитися у місцеві сільськогосподарські управління і подати до 15 серпня заявки про кількість необхідних робітників, які будуть їм виділені з числа полонених» [100]. Слід сказати, що радянські військовополонені використовувались не лише у сільському господарстві. У Румунії «на вугільних шахтах навесні 1942 р. працювало більше тисячі військовополонених, а у серпні – грудні їх кількість збільшилась ще на 1 155 чоловік» [101].

Усе місцеве робоче населення Північної «Трансністрії» румунська влада використовувала для потреб власної економіки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. І мали рацію. Так, південь Вінницької області – це найкращі в Європі чорноземи, розвинуте буряківництво, тваринництво, харчова промисловість. Відривати ж споконвічних землеробів від свого ремесла і заставляти їх виконувати невласливу для них роботу було б просто безглуздо. Тому й зберегли колгоспи як колективні общини, профтехосвіту.

Зокрема, восени 1942 р. губернаторство «Трансністрії» відкрило в ряді населених пунктів «практичні державні школи», а у Верхівці, Могилеві-Подільському, Балті – земельні технікуми, у Шпикові – ремісничу школу [102].

Була проявлена турбота про підвищення кваліфікації робітників промислових підприємств, що поглиблювало ефективність експлуатації. Так, у лютому 1943 р.

претори районів отримали розпорядження, у якому говорилося: «Будьте добрі вжити термінових заходів, щоб усі підприємства, розташовані на території вашого повіту, негайно організували короткотермінові практичні курси для підготовки і підвищення кваліфікації некваліфікованих робітників, які працюють на цих підприємствах» [103]. Працювати ж зобов'язували усіх. Як у селах, так і в містах.

Масово залучалося населення, а також невільники численних єврейських гетто до виконання робіт, що потребували чималих затрат людської праці. Наприклад, під час будівництва дороги від станції Немерче до однойменного села сюди зганялась чи не вся людність Копайгородського району.

«Яких тільки знущань не зазнав народ на цьому будівництві. На роботу гонили раннього ранку. Робочий день тягнувся з 3-ї години ранку до 10-ї вечора під суворим наглядом. За будь-який ухил від роботи били... Найбільшим катом був сам претор Іон Воде та його прибічники: комендант Мігуца та жандарм Бугай. Немало жертв забрало будівництво... Троє людей було розстріляно. Багато жінок та дітей захворіли від непосильної праці» [104].

Враховуючи заслуги адміністрації диктатора Й. Антонеску перед нацистським Райхом, гітлерівці до пори до часу стримувались від глузу над своїм лакузою. Тому заборона на вивіз робочої сили із «Трансністрії», зокрема з її північної частини, діяла і виконувалася допоки існувала сама провінція – до 29 січня 1944 р. (Тоді з волі німців її цивільна адміністрація була замінена військовою на чолі з генералом Потоп'яну, фактично повністю контрольованою відступаючими гітлерівцями). За час існування «Трансністрії» з її північної частини до Німеччини виїхали хіба що одиниці добровольців. Інші, 1 388 осіб, були депортовані в Райх у лютому – першій половині березня 1944 р., коли тут ще встигли погосподарювати німці (з Бершадського району – 20 осіб, Брацлавського – 350, Крижопільського – 112, Могилів-Подільського – 37, Томашпільського – 5 і т. д.). Досягти більшого гітлерівці не зуміли.

Так жадібність одного агресора вберегла від насильницького вивезення на каторгу десятків тисяч людей іншим...

28 березня 1944 р. Вінниччина була повністю визволена від гітлерівських загарбників. Близько тисячі днів тривала над нею темна ніч нацистського окупаційного режиму. За попередніми підрахунками, стали жертвами масового терору і поховані на вінницькій землі 169 260 мирних жителів. Але мартиролог жертв буде значно більшим, коли приплюсувати десятки тисяч вінничан, котрі полягли на фронтах Другої світової війни, закатованих, розстріляних партизанів та підпільників, знищених на чужині остарбайтерів, замучених в концтаборах військовополонених. Такий кривавий слід нацистських окупантів на Вінниччині.

Політика німецької та румунської окупаційних адміністрацій носила на загарбаних територіях колонізаційний характер, була відверто людиноненависницькою,

грабіжницькою. Це був свідомий злочин нацистів проти людства, справедливо засуджений у післявоєнний час міжнародним Нюрнберзьким трибуналом.

Джерела та література:

1. *Історія Української РСР: У 8-и т. – К., 1977. – Т. 7. – С. 135.*
2. *Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 1 – 2.*
3. *Там само, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 10, арк. 282.*
4. *Там само, ф. П – 136, оп. 15, спр. 473, арк. 7.*
5. *Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 23; 23 зв.*
6. *Ткачук П. Хмари над селом // Дзвони пам'яті... – С. 27.*
7. *ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 7.*
8. *Там само; – Арк. 59.*
9. *Там само, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 11; 15.*
10. *Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – С. 376.*
11. *ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1 – 3.*
12. *Там само, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 191.*
13. *Там само; – Арк. 108.*
14. *International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – Bd. XXXX. – Nürnberg, 1946. – S. 269 – 270.*
15. *Филькильштейн И. М. Книга мужества и скорби. – Вып. 1. – Вин-ница, 1999. – С. 5.*
16. *ДАРФ, ф. 7021, оп. 21, спр. 1245, арк. 171; 171 зв.*
17. *Там само; спр. 1273, арк. 244.*
18. *Там само; спр. 1245, арк. 67.*
19. *Там само; спр. 1272, арк. 182.*
20. *Гордійчук П. І сивіли тумани // Дзвони пам'яті... – С. 61.*
21. *ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1.*
22. *Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.*
23. *Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.*
24. *Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3, арк. 56 зв.*
25. *ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 8.*
26. *Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – С. 110 – 111.*
27. *ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 71.*
28. *Там само, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зв.*
29. *ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 14.*
30. *ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41.*
31. *ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 6.*
32. *Там само, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5.*
33. *Безсмертя. Книга Пам'яті України... – С. 182.*

34. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 537.
35. Безсмертя. Книга Пам'яті України... – С. 174.
36. Мировые войны XX века. – Кн. 3. Вторая мировая война. Исторический очерк. – 2002. – С. 396, 397.
37. «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 252.
38. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси / Ред. колегія: В.А. Смолій (голова редколегії), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 486.
39. Правда. – 1946. – 26 лютого.
40. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 1957. – S. 194.
41. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 14 – 15.
42. Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 15.
43. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси / Ред. колегія: В.А. Смолій (голова редколегії), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 497.
44. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 36.
45. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Одеса, 1971. – С. 73 – 74.
46. ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6.
47. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... – С. 8.
48. Там само; – С. 132.
49. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації. 1941 – 1944... – С. 825; Дейнека Н. В. Боротьба підпільників і партизанів південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.) / Автореферат дис... на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – Одеса, 2007. – С. 11.
50. ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1265, арк. 8, 20 – 23, 26 – 28; спр. 1255, арк. 3, 23, 34 зв.; спр. 1271, арк. 57, 58; спр. 1235, арк. 40, 41.
51. ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 96, арк. 7.
52. ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131.
53. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 39.
54. Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 30.
55. Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 11 зв.
56. Там само, ф. П – 136, оп. 3, спр. 96, арк. 9.
57. Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 41.
58. Там само; – Арк. 39.
59. Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 13 зв.
60. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 268, арк. 79.

61. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 276.
62. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 268, арк. 336.
63. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 19, арк. 51.
64. Там само; арк. 64.
65. Там само, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 51.
66. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 117, 118.
67. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 196, арк. 97.
68. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 4, арк. 953.
69. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 19.
70. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 190.
71. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 269, арк. 14.
72. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 99.
73. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 138, арк. 85.
74. Там само, ф. П – 425, оп. 1, спр. 16, арк. 132.
75. Загорулько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной фашистами территории СССР. – Изд. 2-е., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 378.
76. Там само. – С. 152.
77. Сообщения Советского информбюро. – Т. 6. – М.: Совинформбюро, 1944. – С. 233.
78. Ветров І. Г. Хижацько-колоніальна деструктивна роль німецьких монополій та військово-економічного апарату на окупованій території України (1941 – 1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 90.
79. ДАВО, ф. 1417, оп. 5, спр. 51, арк. 9.
80. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / Под общей редакцией Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – С. 211.
81. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – R 58 / 10005. – F. 12 – 14.
82. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – К., 1995. – Т. 1: 1939 – 1953. – С. 155.
83. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22 / 205. – F. 16.
84. ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 63.
85. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації... – С. 829.
86. ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 107, арк. 14.
87. Там само, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 227, арк. 11.
88. Там само, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
89. Там само, ф. Р – 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
90. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації... – С. 829.
91. ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 308, арк. 9.
92. Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4 – 5. – С. 120.
93. ДАВО, ф. Р – 6121, оп. 3, спр. 9, арк. 2, 3.

94. Винокурова Ф. А. Протистояння особистості... – С. 121.
95. Там само. – С. 120.
96. РДВА, ф. 1323, оп. 2, спр. 230, арк. 3, 4.
97. ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110.
98. ДАЧО, ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 6, арк. 63.
99. Там само, арк. 33.
100. РДВА, ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 591.
101. Загоруйко М., Юденков А. Крах плану «Ольденбург»... – С. 342.
102. ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
103. Там само, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 10.
104. Там само, ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 22.

© Сергей ГАЛЬЧАК

ОККУПАЦИОННЫЙ РЕЖИМ НА ВИННИЧИНЕ

Освещается нацистский оккупационный режим, установленный на Винниччине, что, как и по всей Украине, был преступной военно-полицейской и административно-хозяйственной системой органов и мероприятий, направленных на колонизацию, беспощадное экономическое ограбление, аннексию оккупированных земель, ликвидацию на них государственности и культуры. Акцентируется внимание на жестокости и беспощадности гитлеровцев, которые массово уничтожали евреев, с особым садизмом разрушали партизанские деревни и убивали их жителей. Проводится сравнительная параллель между условиями жизни на оккупированных частях Винниччины – губернаторстве «Транснистрия» и райхскомиссариате «Украина».

Ключевые слова: оккупационный режим, Винниччина, райхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия», гетто, рабочая сила, партизанские деревни.

© Sergey HALCHAK

OCCUPATION REGIME IN VINNITSA REGION

World War II is unmatched in cruelty by the amount of victims both among servicemen and among a civil population. Her tragic echo will be felt yet long enough. Especially in Ukraine, where was spilled much innocent blood and salt tears, so much griefs.

July 19, 1941 the last units of the Red Army left Vinnytsya, and by the end of the month invaders occupied the whole territory of the region. Soon Vinnitsa region was artificially divided into two broad administrative and territorial units – “Transnistria” Governorate and Reichskommissariat “Ukraine”.

The Nazi occupation regime established here, was a criminal military, police, administrative and economic system of measures aimed at colonization, ruthless economic robbery, annexation of the occupied lands, liquidation on them of the state system and culture. It was foreseen that German troops would be able to be provided with food due to the occupied territories, and when supplies will be outspent, then tens of millions of local people die from hunger.

Everywhere enemies unleashed against civilians mass terror, which quickly escalated into outright genocide. In Vinnytsya during the occupation had destroyed 41 620 persons of peaceful population and prisoners of war.

With the special cruelty and mercilessness Nazis treated the Jews. Holocaust - the mass destruction of Jewish people – took place in all Ukraine, which was occupied by Nazi. Occupiers formed on the territory of Vinnitsa region 126 ghetto – a kind of concentration camps for Jewish people. Their prisoners were tens of thousands of Jews.

With the special sadism Nazi invaders destroyed partisan villages, with their inhabitants – women, children and the elderly. Total in Vinnitsa region destroyed 42 inhabited points, burned about 4 000 houses, killed almost 1 000 habitants.

Having colony Romanian invaders also rushed to rob it. Robbed everything: industrial enterprises, agricultural community, lonely and elderly, healthy and sick people, brazenly taking all their manufactured products, impose their excessive taxes and fines, without stopping physical violence, massacres, ruthless exploitation of the defenseless population. Above all things unceremoniously appropriated products survivors or hastily refurbished industrial enterprises. All of it set off to Romania and Germany or used on-site to supply the needs of troops and the occupation administration.

Politics of German and Romanian occupation administration wore on the captured territories was frankly misanthropic, predatory. It was a deliberate crimes of the Nazi against humanity.

Keywords: *occupation regime, Vinnitsa, "Transnistria" Governorate, Reichskommissariat "Ukraine", ghetto, labor, partisan villages.*

МІЖ ВІЙНОЮ І ПОЛІТИКОЮ: КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК 327.82(73)

© **Наталія СЛОБОДЯН**

ЕНЕРГЕТИЧНА СКЛАДОВА «СИЛИ» У РОСІЙСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Сфокусовано увагу на економічних витоках та енергетичній складовій агресивного зовнішньополітичного курсу Росії на європейському просторі. Досліджено якісні та кількісні показники структури сучасного російського енергетичного ринку. Установлено джерела походження економічного базису надмірного військового потенціалу РФ та виявлено залежність між видатками на оборону і прибутками держбюджету Росії в енергетичній сфері. За підсумками дослідження запропоновано комплекс заходів фінансово-економічної та політико-стратегічної системи стримування державами ЄС нинішнього курсу жорсткої енергетичної політики Кремля.

Ключові слова: енергетичний фактор, енергономіка, мілітаризація енергетичної політики Російської Федерації, секторальні санкції, енергетично залежні держави.

Російська Федерація тривалий час залишається однією з провідних держав-експортерів на світовому ринку енергоресурсів. Посідаючи лідируючі позиції за обсягом видобутку нафти в глобальному вимірі, нині Москва забезпечує понад 12 % світової нафтоторгівлі. Близько 23 % світових запасів природного газу залягає в російських надрах, завдяки чому натеper РФ охоплює четверту частину обсягів світової торгівлі вказаним енергоносієм. Російська атомна енергетика забезпечує 45 % ринку збагаченого урану, 15 % ринку переробки ядерного палива, 5 % ринку атомної електрогенерації, 15 % ринку атомного реакторобудування та 8 % світового видобутку природного урану [1; 2; 3]. Енергетична складова активно використовується Російською Федерацією у системі сучасних міждержавних відносин, значною мірою обумовлюючи основні напрями та визначаючи змістове наповнення зовнішньополітичної стратегії Москви. Енергетичний чинник дедалі частіше виступає самостійним фактором та найбільшим ефективним і вагомим інструментом зовнішньополітичного впливу у взаєминах суб'єктів міжнародних відносин.

Аналіз публікацій за темою дослідження свідчить, що порушена проблематика не стала предметом окремого вивчення у вітчизняній науці. Натомість європейські дослідники сфокусували свою увагу переважно на проблемах наслідків введення секторальних санкцій щодо Росії для національних економік у розрізі агресії Кремля на Сході України. Утім, наразі поза увагою науковців залишився комплекс питань щодо формування системних заходів фінансово-економічного та політико-стратегічного змісту в контексті стримування жорсткої енергетичної політики Кремля.

Мета статті полягає в тому, щоб усебічно дослідити енергетичну стратегію Росії на європейському театрі дій як «силовий» спосіб реалізації національних інтересів та змодельовати способи протидії держав ЄС енергетичній експансії Кремля.

Життєво важливе значення для стабільного функціонування російської економіки, захищеності видатків соціальної сфери, поступального розвитку та реалізації науково-технічних проектів, а також безперебійної ефективної роботи низки інших галузей, що прямо чи опосередковано впливають на формування «сили» держави, посідає нафтогазова сфера. Доля прибутків від експорту продуктів нафтогазової промисловості в російській економіці впродовж останнього десятиліття стрімко зростає. На рис. 1 представлена динаміка надходжень від енергетичного сектору економіки до бюджету Росії, яка свідчить про те, що впродовж трьох років поспіль (2011 – 2013 рр.) нафтогазові доходи федерального бюджету становлять майже 50 %, що відповідає показнику близько 11 % ВВП.

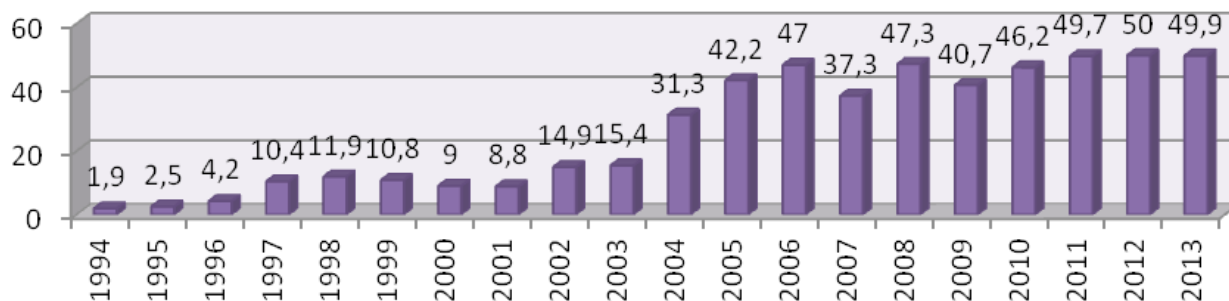

Рис. 1. Доля енергодоходів у федеральному бюджеті РФ 1994 – 2013 рр. (%) [4]

За подібних обставин американський дослідник енергетичної геополітики П. Швейцер упевнений, що основною передумовою політико-економічного банкрутства Кремля в майбутньому стане падіння цін на енергоресурси, насамперед нафту та газ. Зокрема, за розрахунками вченого, зниження світової ціни на нафту в межах 10 доларів неминуче призведе до збільшення дефіциту федерального бюджету РФ на 1,4 % ВВП [5, 239]. Вагомим підкріпленням обґрунтованості висунутого припущення є очевидна наявність прямої залежності доходності російського бюджету від світової ціни на нафту. Так, на рис. 2 представлено графік коливання вартості на енергетичному ринку нафти марки Brent. Цей різновид ґатунку «чорного золота» є базовим у формуванні цінової політики для більшості світових видів нафти. Ціна російської марки експортної нафтової суміші Urals розраховується з невеликим дисконтом відносно Brent. Зіставляючи в часовому просторі показники величин за

період 2003 – 2013 рр., представлених на рис. 1 та рис. 2, можна помітити синхронне зростання енергоприбутків Росії відповідно до збільшення світової ціни на нафту. Причому достатньо тривале відчутне падіння середньої ціни на світовому ринку нафти, що спостерігалось упродовж 2007 та 2009 рр. (рис. 2), спровокувало відповідне помітне скорочення енергодоходності федерального бюджету Росії (рис. 1). Подібна закономірність, на наш погляд, слугує достатньою доказовою базою спроможності запропонованого американським вченим висновку, адже навіть короткотермінове різке зниження вартості нафти на світовому ринку на початку 2013 р. обумовило фактичне завмирання величини бюджетних енергонадходжень РФ на позначці 49,9 %.

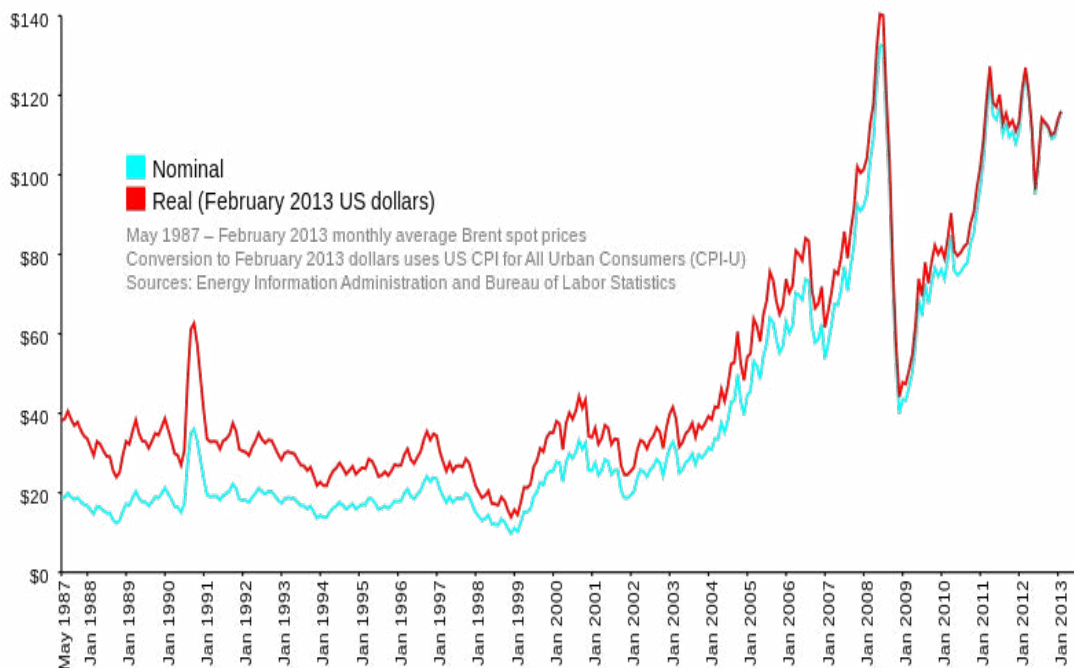

Рис. 2. Динаміка ціни на нафту марки Brent у період 1987 – 2013 рр. [6]

Упродовж останніх десяти років енергетичні ресурси впевнено займають 2/3 частини від загального обсягу російського експорту (рис. 3), тоді як частка металопрокату, товарів хімічної промисловості, продукції автопрому та решти складників, зокрема зброї та сільського господарства, разом узятих у експортному балансі РФ, утричі менша за вказаний сировинно-енергетичний показник. У разі суттєвого падіння цін та попиту на світовому ринку нафти і газу, на тлі теперішнього негативного балансу Росії в торгівлі послугами та експорті готової продукції, може стати потужним економічним ударом та каталізатором політичного «перезавантаження». За прогнозами Інституту енергетичних досліджень РАН, у разі консолідації «антиросійських політичних сил» на міжнародній арені після 2015 р. нафтовий експорт Росії може впасти на 25 – 30 %, що зменшить розмір ВВП країни більш ніж на 100 млрд дол. [7]. Тому не випадково А. Суліанов, міністр фінансів РФ, у пояснювальній записці до бюджету на 2014 – 2016 рр. особливо акцентував увагу на ненафтогазовому дефіциті бюджету 2013 р. у розмірі 10,3 % ВВП. Ця обставина, на думку міністра, робить економіку Росії вразливою до зовнішніх факторів та потребує термінового скорочення до 8,4 % [8].

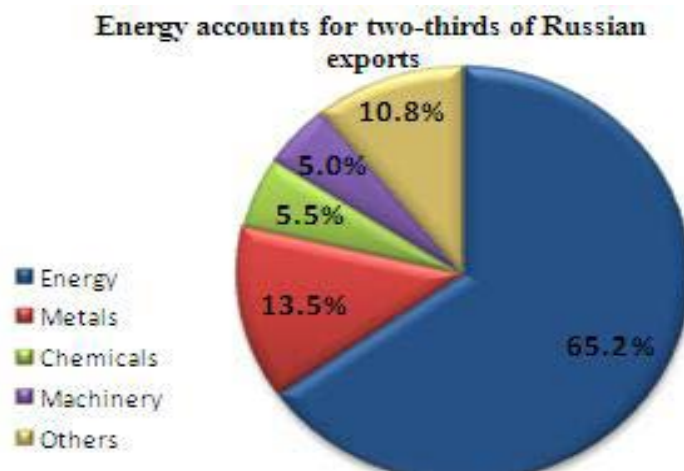
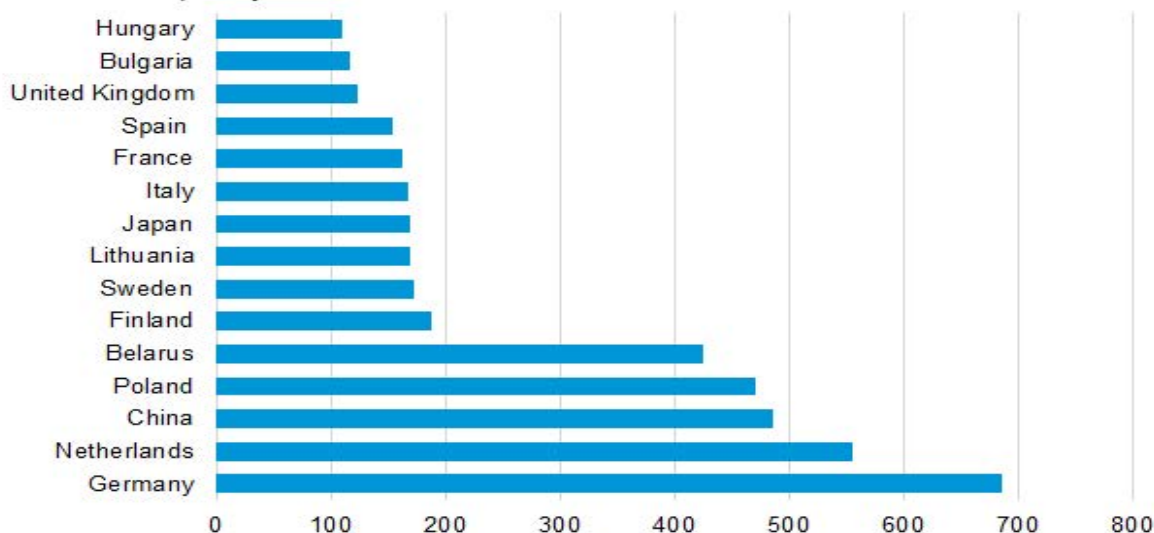

Рис. 3. Структура експортного балансу Росії 2009 – 2011 рр. (%) [9]

Як відзначено у звіті за 2012 р. Енергетичної інформаційної адміністрації США, понад 79 % експорту сирої нафти з Росії спрямовано до європейських держав, зокрема Німеччини, Нідерландів, Польщі та інших держав Східної Європи, понад 18 % обсягу російської нафти було призначено для Азії й тільки близько 3 % експортовано до Північної й Південної Америки (рис. 4) [10].

Russia's crude oil and condensate main export destinations, 2012

thousand barrels per day

Source: Global Trade Atlas, U.S. Energy Information Administration

Рис. 4. Основні напрями експорту російської сирої нафти та конденсату, 2012 (бар/добу) [10]

Понад 76 % видобутого для продажу природного газу Росія експортує до Західної Європи. У переліку її основних «енергетичних VIP-клієнтів» знаходяться Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Туреччина. Також певні обсяги природного газу, що належить «Газпрому», надходять до Австрії, Фінляндії та Греції (рис. 5).

Share of Russia's natural gas exports by destination, 2012

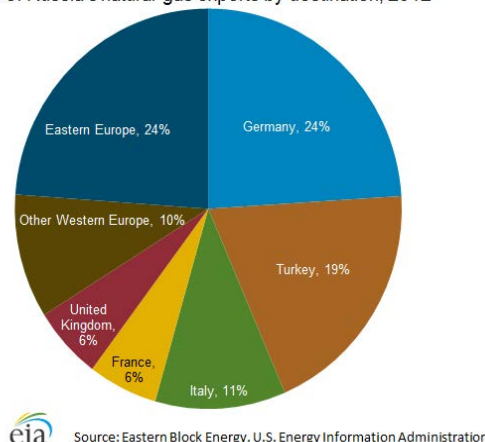

Рис. 5. Напрями експорту російського природного газу, 2012 (%) [10]

Нині в нафтогазовому секторі Росії неподільно домінують державні компанії. Утім, цікаво нагадати, що після розпаду Радянського Союзу відбулася приватизація окремих підприємств нафтової промисловості, проте згодом енергетичний комплекс знову опинився під повним контролем держави. Наприкінці 1990-х рр. у нафтовій галузі РФ працювало кілька приватних вітчизняних компаній, а деякі міжнародні нафтові корпорації спробували увійти на російський ринок. Так, у 2003 р. Брітш Петроліум (далі – БП) інвестувала в Тюменську нафтову компанію (далі – ТНК), утворивши спільне підприємство БП – ТНК, котре стало одним із найбільших національних виробників нафти. Утім, уже в 2012 – 2013 рр. партнерство БП – ТНК припинилось і БП змушений був продати свої активи компанії «Роснафта», яка після ліквідації «Юкоса» стала найпотужнішим виробником нафтопродуктів у Росії [10]. Також у 1990-х рр. на російський ринок розвідки та видобутку нафти увійшла компанія КонокоФіліпс, яка не змогла втримати ініціативу та розширити свої інвестиції. Зокрема, у 2004 р. Лукойл, друга після «Роснафти» потужна нафтова компанія Росії, підписала стратегічну угоду з КонокоФіліпс. Як результат – станом на 2010 р. Лукойл уже володів 20 % російських активів КонокоФіліпс. На сьогоднішній день діє єдиний спільний нафторозвідувальний проект американської компанії Ексонмобіл та «Роснафти» у сфері дослідження Арктичного шельфу та дна Чорного моря (рис. 6).

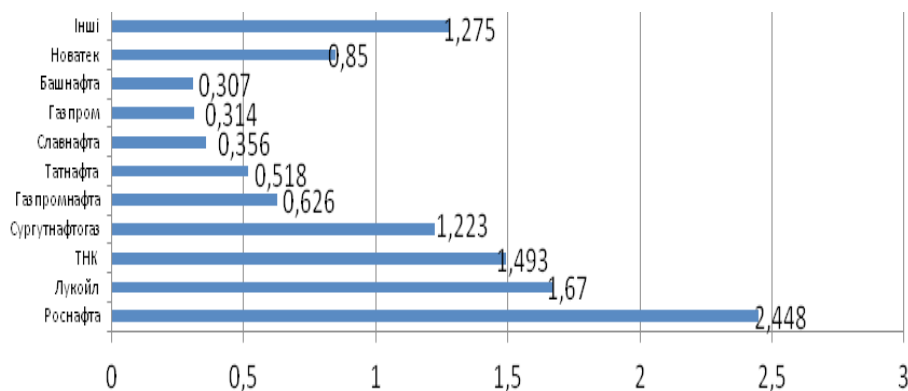

Рис. 6. Обсяги видобутку сирої нафти російськими компаніями у 2012 р. (тис. бар/добу) [10]

Російська компанія «Газпром» посідає панівне становище на національному газовому ринку з долею у 74 %, контролюючи при цьому майже 65 % розвіданих запасів газу. На додачу: «Газпром» має виняткову, нормативно зафіксовану монополію на експорт російського газу. Дольову участь інших компаній на російському газовому ринку не можна вважати суттєвою, що наочно демонструє рис. 7. Таким чином, сучасний газовий ринок РФ фактично монополізований державною компанією «Газпром».

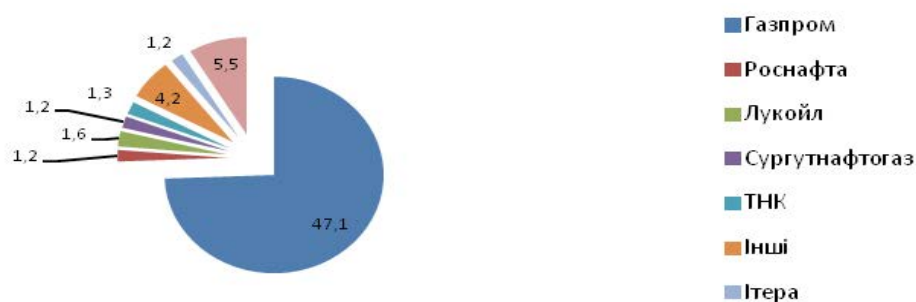

Рис. 7. Обсяги видобутку природного газу російськими компаніями у 2012 р. (кбк/добу) [10]

Згідно з вищенаведеним статистичним аналізом висновки щодо прямої залежності федерального бюджету Росії (принаймні впродовж останнього десятиліття) від прибутковості нафтогазової промисловості видається нам очевидним. У цьому сенсі важливо акцентувати увагу на значній монополізації державою російського енергетичного сектору, коли правляча еліта виступає, умовно кажучи, топ-менеджментом паливно-енергетичного комплексу. За подібних обставин керівництво країни отримало широку фінансову можливість потужних впливів та упередженого розподілення енергодоходів у національній економіці, а також змогу спрямовувати значні ресурси на досягнення своїх стратегічних інтересів на регіональному та глобальному рівнях. У зв'язку з цим чималі зовнішньополітичні зусилля скеровуються Кремлем на підтримання високих світових цін на вуглеводні та збереження надмірної енергетичної залежності суб'єктів міжнародних відносин у зоні російських національних інтересів.

Водночас обставина, за якої дві третини російського експорту становлять саме енергопродукти, має суперечливе значення в сенсі реалізації великодержавницьких геополітичних амбіцій Росії. З одного боку, Російська Федерація, позиціонуючи себе потужною «енергетичною наддержавою» на євразійському континенті, майстерно й цілеспрямовано використовує фактор енергетичної сили в контексті формування «клубу» лояльних до Кремля енергозалежних європейських держав. Ця стратегія дозволяє Москві спиратися на енергетично мотивоване «лобі», а в критичних ситуаціях ефективно впливати на прийняття ключових зовнішньополітичних рішень ЄС у вигідному для РФ ракурсі. З другої сторони, надмірна залежність національної економіки від енергодоходів є найбільш слабкою ланкою в геополітичній «грі»

російської владної верхівки. У разі несприятливого для Росії розгортання ситуації на світовому енергетичному ринку, зокрема змодельованого обвалу цін на нафту та газ, виникає потужна загроза дестабілізації в середині російської держави. Таким чином, існує висока вірогідність зовнішнього деструктивного впливу на соціально-політичну рівновагу в Росії. Адже, вміло оперуючи енергетичним фактором, цілком можливо спровокувати економічний колапс та потужну кризу на теренах РФ, так би мовити, «підірвавши ситуацію зсередини».

Осмислення ситуації, що складалась на світовому енергетичному ринку в другій половині XX ст., дала змогу Л. Вудхілу, аналітику журналу «Форбс», у статті «Настав час знову зробити Росію банкрутом» дійти висновку про безпосередній зв'язок військової активності СРСР зі зростанням світових цін на енергоресурси. Зокрема, аналізуючи динаміку цін на енергоресурси, починаючи із середини XX ст., автор зауважує, що «у період з 1950 – 1972 рр. середня ціна на нафту становила 17,66 дол./барель, а вже на той час як Р. Рейган став президентом, вартість нафти збільшилась у 5 разів, досягнувши до 85,98 дол./барель. Згодом саме нафтові надприбутки стали основою експансіоністської політики країни Рад у 1970-х роках», – підсумовує дослідник [11]. Ми вважаємо позицію американського вченого такою, що заслуговує на увагу наукової спільноти, адже дійсно саме наприкінці 1970-х рр., коли ціни на вуглеводні сягнули історичного на той час максимуму, СРСР відважився на відкриту військову кампанію (введення радянських військ до Афганістану 1978 р.). Крім того, зіставляючи позитивну динаміку цін на вуглеводні в 1970-ті рр. та зростання активності СРСР (Росії) у локальних конфліктах в означений період (Єгипет (1969 – 1974), Сирія (1973), Камбоджа (1970), Бангладеш (1972 – 1973), Ангола (1975 – 1979), Мозамбік (1975 – 1979), Ефіопія (1977 – 1979), Афганістан (1978 – 1989)), можна дійти висновку, що *тривале зростання вартості енергоносіїв стимулювало СРСР до агресивної зовнішньої політики*. Продовжуючи дослідження за вказаним вектором на сучасному історичному етапі та зіставляючи динаміку ціни на нафту марки Brent упродовж 1987 – 2013 рр. (рис. 2), не важко помітити збіг у часі вторгнення РФ на територію Грузії (2008 р.) з досягненням чергового історичного максимуму вартості сировини. Продовження зростання світових цін на енергоносії наприкінці 2013 – початку 2014 р. збіглося з черговою агресією Росії проти української держави в Криму. Переймаючись агресивною поведінкою Кремля на міжнародній арені, президент Сполучених Штатів Б. Обама 28 березня 2014 р. відбув із короткотерміновим візитом до Саудівської Аравії, анонсувавши вірогідним предметом міждержавних перемовин можливість збільшення Ер-Ріядом обсягів видобутку нафти і зниження її ціни до 80 дол./барель. Близькосхідна активність американського президента змусила Росію майже на місяць «пригальмувати» відкриту військову інтервенцію на територію України. Проте пасивність та нерішучість ЄС у запровадженні економічних санкцій з огляду на брутальне порушення Російською Федерацією базового міжнародного принципу щодо недоторканості території суверенної країни, разом з успіхами російської дипломатії в енергетичному переговорному процесі на європейському театрі та Сході (Китай), уже на початку травня 2014 р. заохотили збільшення «експорту

російських найманців та зброї» на східних територіях України, перевівши російсько-українське протистояння у фазу так званої «гібридної війни». Аналіз сучасної ситуації дає нам змогу провести історичні паралелі та погодитись із наявністю стійкого зв'язку між енергетичними надприбутками РФ та її військовою активністю в глобальному вимірі. Спробуємо підкріпити та доказово аргументувати нашу позицію певним набором емпіричного матеріалу, наведеним нижче.

За підрахунками Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем світу (SIPRI), витрати всіх держав світу на оборону в 2013 р. становили приблизно 1,75 трлн дол. У цьому переліку країн перше місце за витратами на оборонний комплекс посідають Сполучені Штати з бюджетом у 640 млрд дол. Видатки Китаю на армію та безпеку посідають другий щабель у рейтингу й становлять 188 млрд дол. Російська Федерація містилася на третій позиції, витративши минулого року 87,8 млрд дол. на військову організацію держави [12]. Активне зростання витрат Росії на армію та сектор безпеки безпосередньо пов'язане з реалізацією державної програми розвитку озброєння на 2011 – 2020 рр., на виконання якої планується витратити понад 705 млрд дол. для закупівлі нового та модернізації наявного озброєння. Зокрема, за цією програмою передбачається оновити 70 % усього російського військового арсеналу на сучасні зразки і види озброєння. Видатки РФ на армію за період 1992 – 2012 рр. представлено на рис. 8.

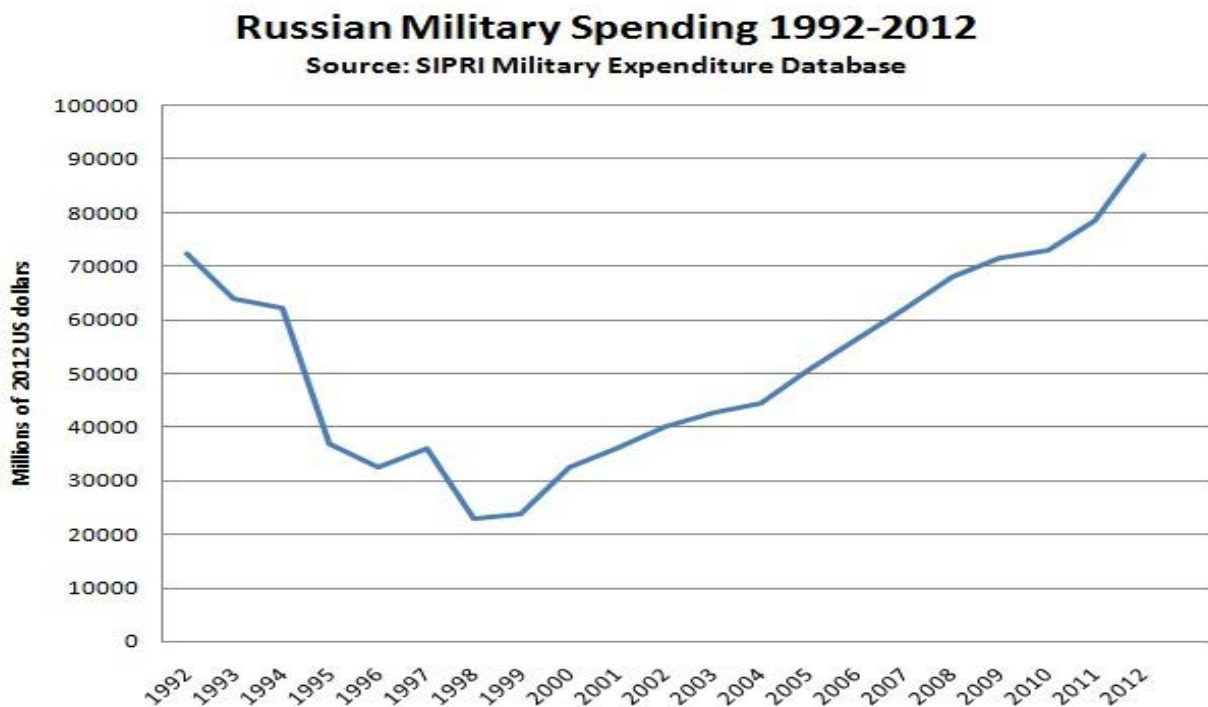

Рис. 8. Видатки Росії на оборонний комплекс за період 1992 – 2012 рр. [12]

На сучасному етапі видатки федерального бюджету Росії в розділі «Національна оборона» невпинно зростають у абсолютних величинах та відносних показниках. У результаті доля зазначених витрат у ВВП країни та сукупних видатках федерального бюджету неухильно збільшується. Показовим у цьому сенсі є зростання витрат РФ

на оборонно-промисловий комплекс у 2013 р. Так, за даними аналітиків Т. Тищенко та С. Бєлева, третину видатків річного бюджету 2013 р., згідно із Законом про Федеральний бюджет 2013 – 2015 рр., передбачено на національну оборону (на рис. 9. представлено співвідношення видатків бюджету РФ на національну оборону, безпеку та правоохоронну діяльність із витратами на освіту та охорону здоров'я, 2010 – 2015 рр.). Згідно із дослідженнями російських експертів, у федеральному бюджеті 2013 р. порівняно з попереднім роком основний приріст видатків припадає на розділи «Національна оборона», асигнування якого сягає показника 17,3 % або 1,63 трлн руб., та «Прикладні дослідження в області національної оборони», фінансування котрого, відповідно, становить 16,1 % або 198,3 млрд руб., що сумарно становить приблизно третину всіх витрат державного кошторису [13]. Якщо в 2012 р. витрати на оборонний комплекс Росії складали 3 % ВВП, то відповідно до бюджетного кошторису 2015 р. цей показник сягатиме позначки 3,7 %. Утім, оцінити нинішню стрімку динаміку реального зростання витрат федерального бюджету на оборонний комплекс Росії допомагає звітність Федерального казначейства в частині виконання головного фінансового документа країни за січень 2014 р. За даними установи, бюджетні витрати на національну оборону поточного року порівняно з аналогічним періодом 2013 р. збільшилися на 18 %. На думку завідувача лабораторії воєнної економіки Інституту Гайдара В. Зацепіна, якщо наведена тенденція збережеться надалі, то військове навантаження на російську економіку впродовж 2014 р. може становити 5 % ВВП [14]. У такому разі за цим показником Росія впевнено випередить Сполучені Штати, котрі прямо або опосередковано витрачають на оборону близько 4,4 % ВВП щорічно. Утім, якщо вести мову в абсолютних цифрах, то РФ витрачає на воєнну сферу приблизно в 10 разів менше коштів, аніж США (близько 70 млрд дол. проти 740 млрд дол. на рік відповідно).

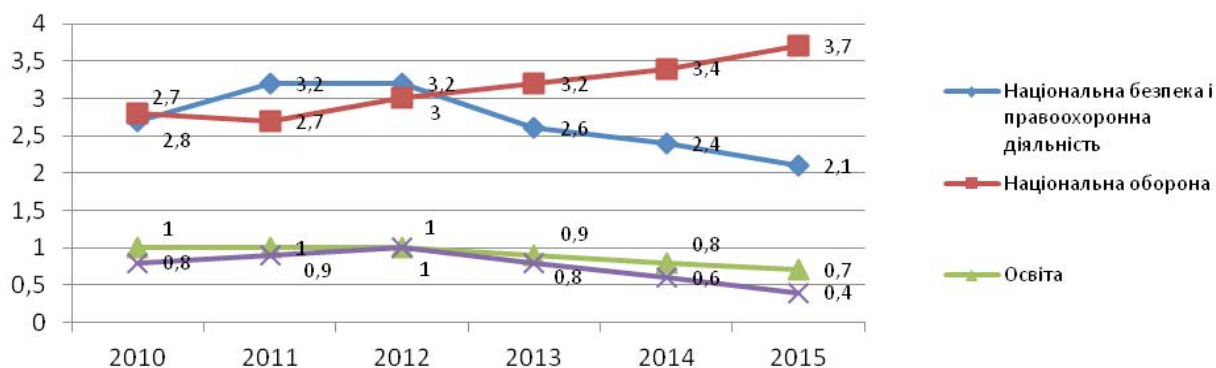

Рис. 9. Видатки федерального бюджету в 2010 – 2015 рр., % ВВП [13]

Дослідивши офіційні документи, експерти інституту Гайдара констатували неухильне зростання частки засекречених видатків федерального бюджету. За останні 10 років їхній обсяг збільшився майже в півтора раза: з 11,3 % у 2005 р. до 16,7 % у 2014 р. Таким чином, у рамках фінансування ключових сфер економіки в бюджеті поступально зростають суми, призначення яких не розкривається.

Відповідно у доступних широкому загалу офіційних матеріалах не уточнюється, на які саме потреби виділені кошти та які інституції підзвітні за їхнє використання. У цілому йдеться про 2,3 трлн руб., дві третини з яких припадає на держоборонзамовлення, а решта витрачається на фінансування спецслужб. За прогнозами російського експерта В. Зацепіна, у 2016 р. доля таємних видатків федерального бюджету може становити 25 % [14]. Наразі й Міністерство фінансів РФ оприлюднило заяву про те, що видатки федерального бюджету в розділі «Національна оборона» в 2016 р. порівняно з 2013 р. зростуть на 63 % , сягнувши показника 3,418 трлн руб. [15].

Подібне стрімке зростання бюджетних видатків Росії на армію викликає неабияке занепокоєння європейських політиків. Зокрема, генеральний секретар НАТО А. Рассмусен висловив стурбованість із приводу того, що впродовж останніх п'яти років військовий бюджет РФ зріс на 10 %, тоді як витрати на оборону в країнах ЄС скоротилися на 20 % [16]. Водночас західні експерти справедливо вважають дохід, отриманий РФ від торгівлі енергетичними ресурсами, одним з основних джерел фінансування і головною передумовою утримання сьогоденної авторитарної влади в Кремлі. Зокрема, Л. Арон, дослідник Американського інституту підприємництва, у своїй статті «Політична економіка російської нафти та газу» стверджує, що саме нафтодолари, ФСБ та телебачення є важливими інструментами виживання режиму В. Путіна [17].

За результатами проведеного нами емпіричного дослідження в розрізі порівняння (рис. 1, 8, 9) дохідної частини державного бюджету від торгівлі енергетичними ресурсами та видатків федерального кошторису РФ у третьому тисячолітті, стає очевидною пріоритетність використання отриманих прибутків від енергетичного сектору на переоснащення оборонної промисловості, модернізацію армії та зміцнення сектору безпеки держави. Водночас російський уряд «у заощадливому режимі» здійснює фінансування освіти і науки, медицини та культури, а також статей соціального захисту населення тощо. Причому, протягом, останніх років спостерігається явний дисбаланс у федеральному бюджеті між державними витратами на оборонну сферу і «силовий блок» та інвестиціями в людський капітал, з великими преференціями на користь перших. Змальована ситуація викликає стурбованість експертного середовища щодо високої вірогідності використання російською державою накопиченого потужного військового потенціалу як інструменту реалізації агресивної зовнішньої політики та ефективного засобу швидкого втілення амбітних планів світового лідерства та закріплення геостратегічного домінування РФ на євразійському театрі.

Нинішня поведінка Росії в міждержавних взаєминах з Україною підтверджує обґрунтованість подібного занепокоєння. Після брутального порушення норм міжнародного права та анексії Росією українського Криму серед авторитетних представників світової політичної еліти дедалі частіше лунають заклики на адресу Європейського Союзу щодо запровадження потужних антиросійських фінансово-економічних санкцій. Зокрема, офіційний Вашингтон проводив неодноразові консультації з урядами країн на рівні інститутів ЄС на предмет спільного застосування відносно Кремля обмежень економічного характеру. Водночас Х. Клінтон, экс-

держсекретар адміністрації Б. Обама, оцінила сучасну російську економіку як низько диверсифіковану та відверто визнала санкції в енергетичній сфері найбільш доцільним і впливовим важелем тиску на РФ [18].

Утім, у цьому сенсі існують певні побоювання та перестороги в середовищі європейських країн і серед впливових чиновників ЄС. За невтішними прогнозами дослідників, у разі застосування санкцій у сфері заборони експорту російської нафти економіка ЄС потребуватиме додатково щодня близько 6 млн барелів нафти. Подібна зміна на глобальному ринку очікувано спровокує відчутний стрибок цін на енергопродукти. Стрімке зростання попиту на вуглеводні в Європі частково переорієнтує нафтовидобувну галузь держав-експортерів Перської затоки та Західної Африки з азіатського на європейський ринок. Натомість вивільнену ринкову нішу в Азії, з великою мірою імовірності, через певний час зможе посісти Росія (до речі, певні кроки у вказаному напрямі Кремль уже зробив, уклавши у травні 2014 р. контракт на поставку газу до Китаю). Разом із тим різке зростання цін на нафту в Європі неминуче обумовить зростання вартості газу, оскільки за контрактами «Газпрому» вона вираховується за певною формулою, що корелюється з вартістю нафти. Подібний розвиток ситуації в подальшому спровокує так званий «ефект доміно»: зростання вартості логістичних послуг, здорожчання продуктів легкої та харчової промисловості, а також ціновий стрибок на послуги, у яких міститься паливно-енергетичний складник. Зрештою, сукупні наслідки відмови європейської економіки від російської нафти, за обставин відсутності достатніх технічних потужностей, відпрацьованих логістичних схем і заздалегідь обумовлених джерел заміщення та альтернативних поставок сировини, заглиблять ЄС у новий виток рецесії. Традиційно обумовлена мета санкцій – створити серйозні економічні труднощі урядам держав, відносно яких вони запроваджуються, аби вплинути на їхню деструктивну внутрішню чи агресивну зовнішню політику. Проте невідкладне запровадження нафтових санкцій відносно Росії за сучасних умов матиме тимчасовий ефект та обмежені наслідки, що суттєво відрізняється від очікуваного результату. Натомість спровокує суттєві економічні ускладнення та відчутні фінансові втрати країн Європейського Союзу. Тоді як Російська Федерація з плином часу, спромігшись диверсифікувати нафтовий ринок за рахунок азійського напряму експорту, поступово поновить доходи бюджету від продажу нафтопродуктів, а у майбутньому навіть зможе збільшити прибутковість енергетичного бізнесу за рахунок зростання вартості газу. Приблизно так розмірковують противники запровадження секторальних санкцій в енергетичній галузі відносно Росії зі стану «проросійських антискептиків» ЄС.

Отже, з метою створення ефективної системи стримування агресивної енергетичної політики Кремля на європейському векторі вимушеною доцільністю є застосування широкого спектру політико-економічних інструментів тиску на Російську Федерацію в неенергетичній сфері, але безпосередньо сфокусованих на російському паливно-енергетичному комплексі. До переліку означених інструментів фінансово-інвестиційного впливу належить: обмеження доступу РФ на світові фінансові ринки, наприклад, лімітування або припинення кредитування західними банками чи заборона на розміщення акцій російських підприємств на світових біржах;

відмова західних компаній від інвестувань у російський паливно-енергетичний комплекс, зокрема прямі інвестиції у підприємства різних галузей виробництва та російський фондовий ринок; запровадження торговельних санкцій та ембарго на постачання технічного обладнання, а також призупинення західними компаніями надання послуг у нафторозвідувальній, видобувній та логістичній галузях на території Росії тощо. Наведені заходи матимуть відчутні негативні наслідки для економіки на кшталт зростання вартості кредитів для російських компаній, посилення відтоку капіталу, падіння курсу національної валюти та міграції за кордон кваліфікованих спеціалістів нафтогазового сектору тощо. Власне, фінансова та інвестиційна ізоляція, відтік капіталу та інтелектуально-технічної еліти також зумовлюють достатньо високий, у довгостроковій перспективі, ризик для економіки та національної безпеки РФ. Таким чином, вплив неенергетичних інструментів фінансово-економічного тиску на енергетичний сектор у межах колективної протидії агресивним проявам та консолідованого протистояння імперським амбіціям Росії за наявних умов відсутності диверсифікації європейського енергетичного ринку та обмеженого доступу країн ЄС до альтернативних джерел поставок енергоносіїв може виявитись найбільш прийнятним та економічно доступним механізмом запровадження прямих обмежувальних заходів в енергетичному секторі для європейської спільноти в подальшому.

Разом із цим, незважаючи на певні побоювання з приводу неспроможності Європейського Союзу подолати міждержавні суперечності й протиріччя в частині застосування потужних енергетичних санкцій відносно Росії та невтішні прогнози окремих скептиків щодо поглиблення розбрату в таборі країн ЄС на підґрунті впровадження секторальних обмежень в енергетичній сфері, колективне розуміння геополітичної доцільності отримало верх над небажанням деяких держав зазнати економічних втрат і прагненням зберегти наявні преференції та переваги поміж інших членів Євроспільноти в енергетичних взаєминах із РФ. Утім, аби уникнути вірогідності розвитку подібних драматичних сценаріїв на перспективу, держави ЄС ближчим часом повинні розглянути можливість створення своєрідного резервного антикризового європейського фонду та прорахувати алгоритм обчислення і компенсації можливих втрат національних економік та мінімізації фінансових ризиків країн членів ЄС від запровадження економічних санкцій. Зокрема, країни Європейського Союзу невідкладно повинні розробити та запровадити механізм адекватного розподілу між собою тягара економічно-фінансової відповідальності за запроваджені обмеження в енергетичній сфері. Зокрема, у разі введення санкцій повинні обчислюватись сумарні збитки, зазанані ЄС, зважаючи на потенційні асиметричні кроки Росії у відповідь на енергетичні обмеження (у нашому конкретному випадку – санкції РФ щодо польських фруктів та овочів). Таким чином, у відшкодуванні цих втрат у рамках солідарної відповідальності держав ЄС за непопулярні економічні рішення мають взяти участь на пропорційній основі всі країни Євроспільноти, наприклад, залежно від розміру ВВП тощо. При цьому європейський політикум повинен винести уроки з прикрих реалій сьогодення та піддати ревізії надто громіздку та заформалізовану процедуру прийняття інституціями ЄС рішень у безпековій царині, що заважає оперативно

впливати на ситуацію і швидко та адекватно відповідати на виклики в сучасному світі розвинутих комунікацій і «он-лайн рішень». У нинішніх умовах крайнього напруження ситуації на європейському театрі, незважаючи на можливі фінансові збитки та економічні негаразди для населення і економіки ЄС, секторальні санкції в енергетичній сфері можуть виявитись чи не єдиним реальним важелем ефективної протидії агресивним проявам РФ на сході європейського регіону.

Насамкінець у довгостроковій перспективі Європа не повинна відкидати можливість поступального, контрольованого і прогнозованого зниження ціни на нафту на світовому ринку як чинника дієвого впливу на мілітаризовану економіку Кремля. За результатами проведеного нами дослідження, очевидним є висновок щодо надмірної чутливості російської економіки до коливання світових цін на енергоресурси. Зокрема, процес ціноутворення на експортовані РФ енергоносії безпосередньо прив'язаний до вартості нафти марки Brent на світовому ринку, що, у свою чергу, прямо впливає на розмір прибуткової частини федерального бюджету країни, який на дві третини складається з доходів, отриманих від продажу нафти й газу. Так, математично прорахований економічний ефект, отриманий у разі падіння вартості нафти марки Brent до 80 дол./барель, за умови тривалості ситуації впродовж року, призведе до неминучої стагнації та кризового спаду російської економіки [19]. Безумовно, подібна тенденція супроводжуватиметься критичним зростанням негативних явищ у всіх сферах соціального і політичного життя країни. Утім, стрімке неконтрольоване падіння цін на енергоносії очікувано призведе до розбалансування світової економіки, що разом із дестабілізацією соціально-економічної і політичної ситуації в Росії, котра володіє одним із найбільших ядерних потенціалів, матиме непередбачувані негативні наслідки на глобальному рівні та є вкрай небажаними для Європи. Загалом різке падіння ціни на нафту також може безпосередньо зашкодити економічним інтересам Сполучених Штатів, рентабельність проектів яких із видобутку сланцевої нафти і газу, котрі розглядаються в якості вірогідних джерел диверсифікації енергоринку Європи, втратить економічний сенс. При цьому планомірне, втім, відчутне зниження ціни на енергоносії, дасть змогу Європі додатково стимулювати власну економіку, вгамувавши паралельно відносно безболісними економічними важелями агресивні мілітаристські устремління Кремля, де лівова частка прибутків від торгівлі енергосировиною спрямовується на військові потреби.

Таким чином, помірковане зниження цін на нафту відповідає економічним інтересам Європи та Сполучених Штатів і гратиме на користь зміцнення геополітичної стабільності та геостратегічної рівноваги у світі. Проте планомірна реалізація окресленого сценарію розвитку подій на енергоринку вимагатиме координованості дій глобальних гравців із державами-виробниками енергоносіїв, економічним інтересам яких суперечить суттєве падіння цін на нафту. Тобто, Сполучені Штати та об'єднана Європа повинні представити країнам Перської затоки (насамперед Саудівській Аравії) та іншим членам «клубу енергетичних держав» прийнятний альтернативний компенсаційний механізм можливих збитків, запропонувавши навзаєм зниженню вартості нафти відповідне пропорційне збільшення обсягів її видобутку, нівелювавши у такий спосіб негативні наслідки для

експортно-орієнтованих «енергетичних економік» держав Сходу. Також одним із важливих завдань у реалізації стратегічного курсу ЄС, спрямованого на позбавлення негативного впливу енергетичного чинника на монолітність позиції та вирівнювання економік країн Єврозони на ближчу перспективу, може слугувати створення єдиного енергетичного європейського ринку. Зокрема, дієвим способом обмеження надмірного впливу на економіку та політику країн ЄС з боку РФ стане збалансована диверсифікація джерел постачання енергоносіїв на терени Європи.

Джерела та література:

1. Петров В.В. Долгосрочные перспективы российской нефти / Петров В.В., Поляков Г.А., Полякова Т.В., Сергеев В.М. – М.: Фазис, 2010. – 213 с.
2. Накиценович Н. Мировые перспективы природного газа / Накиценович Н. – М.: РХД, 2011. – 189 с.
3. Годин Ю. Россия: экономика, политика. Геополитическая роль внешней торговли энергоресурсами для России / Ю. Годин // Мировая Экономика и Международные Отношения. – 2011, №2. – С. 103 – 109.
4. Илларионов А. Нефтегазовые доходы превысили половину всех доходов федерального бюджета [Електронний ресурс] / А. Илларионов // Особистий блог А. Илларионова. – Режим доступу: <http://aillarionov.livejournal.com/452863.html>. – Назва з екрана.
5. Schweizer P. Reigan's War. The Epic Story of His Forty-Year Struggle and Final Triumph Over Communism. / Schweizer P. – N.Y.: Random House. Doubleday, 2003. – 352 p.
6. Brent spot monthly [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Brent_Spot_monthly.svg. – Назва з екрана.
7. Gold R. U.S. Is Overtaking Russia as Largest Oil-and-Gas Producer [Електронний ресурс] / Gold R., Gilbert D. // The Wall Street Journal – Режим доступу: <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052702303492504579111360245276476?mg=reno64-wsj&url=http%3A%2F%2Fonline.wsj.com%2Farticle%2FSB10001424052702303492504579111360245276476.html>. – Назва з екрана.
8. Наганов В. Нефть в обмен на удовольствие [Електронний ресурс] / В. Наганов // Особистий блог В. Наганова. – Режим доступу: <http://naganoff.livejournal.com/97670.html>. – Назва з екрана.
9. Oil & Natural Gas Sector in Russia: Fueling Growth [Електронний ресурс] // Thomas White International. – Режим доступу: <http://www.thomaswhite.com/global-perspectives/oil-natural-gas-sector-in-russia-fueling-growth/>. – Назва з екрана.
10. Overview [Електронний ресурс] // U.S. Energy Information Administration. – Режим доступу: <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=RS>. – Назва з екрана.
11. Woodhill L. It's Time To Drive Russia Bankrupt Again [Електронний ресурс] / Woodhill L. // Forbes. – Режим доступу: <http://www.forbes.com/sites/louiswoodhill/2014/03/03/its-time-to-drive-russia-bankrupt-again/>. – Назва з екрана.
12. Perlo-Freeman S. Trends in world military expenditure, 2013 [Електронний ресурс] / Perlo-Freeman S., Solmirano C. // Stockholm International Peace Research Institute. – Режим доступу:

- http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=476. – Назва з екрана.
13. Тищенко Т. Федеральный бюджет: равнение на оборону [Электронный ресурс] / Тищенко Т., Белев С. // Економічна політика. Експертний журнал. – Режим доступу: <http://ecpol.ru/macroeconomics/2012-04-05-13-38-34/800-federalnyj-byudzheth-ravnenie-na-oboronu.html>. – Назва з екрана.
 14. Зацепин В. Россия обгоняет США по доле оборонных расходов [Электронный ресурс] / В. Зацепин // Інститут економічної політики імені А.Т. Гайдара. – Режим доступу: <http://www.iep.ru/publikacii/showbib/6691.html>. – Назва з екрана.
 15. Минфин согласился нарастить расходы на национальную оборону на 63 % [Электронный ресурс] // Погляд. Ділова газета. – Режим доступу: <http://vz.ru/news/2013/7/2/639680.html>. – Назва з екрана.
 16. Генсек НАТО: Скорочення витрат на оборону в Європі не має виправдання [Электронный ресурс] // Еспрессо.ТВ. – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2014/05/15/hensek_nato_skorochennya_vytrat_na_oboronu_v_yevropi_ne_maye_vupravdannya. – Назва з екрана.
 17. Aron L. The political economy of Russian oil and gas [Электронный ресурс] / Aron L. // U.S. Energy Information Administration. – Режим доступу: <http://www.aei.org/article/the-political-economy-of-russian-oil-and-gas/>. – Назва з екрана.
 18. MH17 tragedy: Hillary Clinton calls for tougher sanctions on Russia [Электронный ресурс] // Firstpost. – Режим доступу: <http://www.firstpost.com/world/mh17-tragedy-hillary-clinton-calls-tougher-sanctions-russia-1628763.html>. – Назва з екрана.
 19. Партнерство между США и Россией. Новые времена. Новые начинания / Под ред. Курта Уэлдлона; пер. на рус. American Foreign Policy Council. – Washington, D.C.: Franklin's Printing Company, 2003. – 78 с.

© **Наталья СЛОБОДЯН**

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ «СИЛЫ» В РОССИЙСКО-ЕВРОПЕЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Сфокусировано внимание на экономической и энергетической составляющей агрессивного внешнеполитического курса России в Европе. Изучены качественные и количественные показатели структуры современного российского энергетического рынка. Определены первоисточники экономического базиса чрезмерного военного потенциала РФ и установлена зависимость между расходами на оборону и доходностью государственного бюджета России в энергетической сфере. По результатам исследования предложено комплекс мероприятий по разработке финансово-экономической и политико-стратегической системы сдерживания государствами ЕС современного курса жесткой энергетической политики Кремля.

Ключевые слова: энергетический фактор, энергономика, милитаризация энергетической политики Российской Федерации, секторальные санкции, энергозависимые государства.

© Nataliya SLOBODIAN

THE ENERGY COMPONENT OF THE «POWER» IN THE RUSSIAN-EUROPEAN RELATIONS

In the modern world of energy dependent economies the energy component acts as a determining factor in making strategic and political decisions in the geopolitical dimensions. The article's central thematic interest focuses on the economic origins and financial base of the energy component of Russia's aggressive foreign policy in the European space. The article presents graphically the empirical material such as: share of oil and gas revenues of the federal budget of Russia (1994 – 2013); dynamics of crude oil Brent prices (1987 – 2013); structure of export balance of Russia (2009 – 2011); Russia's crude oil and condensate main export destinations (2012); Russia's natural gas export by destinations (2012); Oil production by Russian companies (2012); Natural gas Production by Russian companies (2012); Russia's military expenditure for 1992 – 2012; the expenditure of the federal budget in 2010 – 2015. It contains the qualitative and quantitative indicators of the structure of modern Russian energy market and presents the research of sources of economic basis of Russia's military overcapacity and correlation between the size of defense spending and state budget revenues of the Russian Federation in energy sector. Based on the findings of this study possible ways and measures can be modeled for creation of effective financial-economic and political-strategic system of the EU states to deter the current course of the Kremlin tight energy policy on the territory of European countries. In particular, the conclusion was made that a balanced diversification of energy supply in Europe will become an effective way of limiting Russia's excessive impact on the economy and politics of the European Union. However, problematic issues highlighted above are more related to security sector of the EU-Russia interaction. Based on our review, the research concluded that the Russian economy is particularly sensitive to the international fluctuations in the oil and gas prices. Especially, the price formation process on Russian exported energy is directly tied to the crude oil Brent price in the world market, which in turn directly affects the size of the federal budget revenue which by two-thirds consists of the proceeds from oil and gas sale. In the long term, Europe should not reject the progressive, controlled and predictable decline of oil prices in the world market as a factor of effective impact on militarized economy of the Kremlin. At the end of article it was drawn the conclusion that in the present circumstances of tense situation in the European theater despite the possible financial losses and economic hardship for the population and the EU economy, sectoral sanctions in the energy sector may be almost the only real effective instrument against aggressive acts of the Russian Federation in the east of European regions.

Keywords: energy factor, energonomic, militarization of energy policy of the Russian Federation, sectoral sanctions, energy-dependent state.

ТЕОРІЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНА ПРАКТИКА

© Jörg MORRÉ

STRATEGIEN BEI DER GESTALTUNG DER DAUERAUSSTELLUNG DES MUSEUMS BERLIN KARLSHORST

Der Zweite Weltkrieg in Europa wurde in der Nacht vom 8. auf den 9. Mai 1945 in dem Berliner Stadtteil Karlshorst beendet. In einer militärisch knappen Zeremonie unterzeichneten die Vertreter der deutschen Wehrmacht vor den vereinigten Siegermächten die Kapitulationsurkunde. Da es eine bedingungslose Kapitulation war, gab es außer den Unterschriften keinerlei Verhandlungen oder politische Erklärungen. Die dennoch enorme Bedeutung des Moments war, so zeigen es die überlieferten Filmaufnahmen, vor allem dem sowjetischen Vertreter Marschall Zhukov anzumerken, vertrat er doch ein Land, das aus einer bedrückenden Defensive heraus in vier Kriegsjahren den Sieg mühselig hatte erkämpfen müssen. Im Mai 1945 blickte die Sowjetunion auf geschätzte 27 Millionen Tote und ein in seinem europäischen Teil verwüstetes Land. Ebenso gingen für die amerikanischen und britischen Alliierten der Sowjetunion sowie Frankreich, das in Karlshorst als vierte Siegermacht eingeladen wurde, mit der Kapitulation schwere Jahre zu Ende. Aber im Unterschied zur Sowjetunion hatten sie nicht in einem bis dahin in der Geschichte beispiellosen Vernichtungskrieg bestehen müssen.

Für den deutsch-sowjetischen Krieg der Jahre 1941-1945 prägte die sowjetische Geschichtsschreibung den Begriff «Großer Vaterländischer Krieg», der bis heute in den post-sowjetischen Staaten gebräuchlich ist. Damit wird die gewaltige nationale Verteidigungsanstrengung beschrieben, die die Basis für den militärischen Sieg legte und die zugleich alle damit verbundenen Opfer als gerechtfertigt erscheinen lässt. In der deutschen Geschichtsschreibung wird stattdessen vom «Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion» gesprochen. Das hebt hervor, dass Hitler mit dem «Plan Barbarossa» nicht nur die Vorbereitung eines kurzen, schlagkräftigen Offensivkrieges («Blitzkrieg») angeordnet hatte, sondern damit die Eroberung, Unterdrückung, Zerschlagung und Ausbeutung der Sowjetunion anstrebte. Ebenso nahm der Mord an den europäischen Juden seinen Ausgangspunkt in den besetzten Gebieten der Sowjetunion.

Der Moment der Kapitulation war zweifelsohne ein historischer. Es schmälert seine Bedeutung nicht, dass es zwei Kapitulationsakte waren, bis die Waffen schwiegen. Zuerst unterzeichnete der Chef des Wehrmachtsführungsstabes Jodl am 7. Mai 1945 im

Hauptquartier der westalliierten Streitkräfte im französischen Reims eine bedingungslose Kapitulation. Noch in Reims vereinbarten die Siegermächte, dass es innerhalb von 24 Stunden in Berlin einen zweiten Akt geben sollte, in dem die tatsächlich Kommandierenden der Teilstreitkräfte von Heer, Luftwaffe und Marine (Keitel, Stumpf und von Friedeburg) abermals unterzeichnen sollten. Der Kapitulationsakt in Karlshorst markierte den definitiven Endpunkt der militärischen Auseinandersetzung in Europa. Damit bekam der Ort seine historisch einmalige Bedeutung.

Die Gründung des Museums in Berlin-Karlshorst erfolgte 22 Jahre nach dem historischen Moment. Denn das Kasino der großen Wehrmachtkaserne, in dem die Kapitulationszeremonie stattfand, wurde nach dem Krieg weiterhin militärisch genutzt. Zuerst residierte hier der Chef der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (1945-1949) und im Anschluss daran der Chef der Sowjetischen Kontrollkommission (bis 1953). Danach waren unterschiedliche militärische Stäbe im Gebäude untergebracht, bis es schließlich leer stand.

Die Schaffung des Museums in Karlshorst geht auf den Beschluss der Politabteilung der in der DDR stationierten «Gruppe der Sowjetischen Streitkräfte in Deutschland» zurück. Nachdem 1965 der 20. Jahrestag des Großen Vaterländischen Krieges erstmals wieder in großem Stil gefeiert worden war, entstanden nun überall in der Sowjetunion Militärmuseen und Gedenkstätten. Zeitgleich wurde in Berlin-Karlshorst das «Museum der bedingungslosen Kapitulation des faschistischen Deutschland im Großen Vaterländischen Kriegs 1941-1945» errichtet. Seinen Aufbau unterstützte intensiv das Zentrale Museum der Streitkräfte in Moskau, das aus seiner Sammlung viele Trophäen aus der Kriegszeit dem Museum in Berlin zur Verfügung stellte. Das Karlshorster Kapitulationsmuseum eröffnete im November 1967. Dabei wählte man den Zeitpunkt der Eröffnung so, dass er nicht etwa einen Bezug zum Kriegsende nahm, sondern zum 50. Jahrestag der Oktoberrevolution. Den Mittelpunkt des neugeschaffenen Museums bildete dann auch der «Lenin-Saal», in dem jede Führung durch das Haus begonnen wurde. Was aus heutiger Sicht sonderbar erscheint, hatte seine Begründung in der marxistisch-leninistischen Geschichtsauffassung der Sowjetunion: Der Sieg der Roten Armee über den Faschismus als aggressivste Form des Imperialismus war die logische Konsequenz aus der Überlegenheit des Sozialismus auf der Basis des Marxismus-Leninismus.

Das Narrativ der Ausstellung «Der Weg zum Sieg» folgte dem des Moskauer Streitkräftemuseums. Nach einer knappen Darstellung der nationalsozialistischen Diktatur («Faschismus») und einer kurz gefassten und undifferenzierten Beschreibung der deutschen Verbrechen auf sowjetischem Boden («faschistische Greuelthaten») wurde in großer Ausführlichkeit jede größere militärische Operation der Roten Armee bis zum Sieg dargestellt. Insbesondere wurde der Einnahme Berlins in der «Berliner Operation» viel Raum gewidmet. Alle Texte waren russischsprachig. Nur einige erhielten in den 1980er Jahren deutsche Übersetzungen. Die Vermittlung an das deutsche Publikum erfolgte in der Regel nur über Führungen. Einzelbesucher bildeten die absolute Minderheit. Streng genommen war das Museum nur einem ausgewählten Kreis von angemeldeten Besuchergruppen zugänglich.

Der Abzug der sowjetischen bzw. russischen Truppen aus Deutschland im Jahre 1994 bedeutete das Aus für das Kapitulationsmuseum. Aber es gab den politischen Willen, den historischen Ort zu erhalten. Das geschah in Form eines nach deutschem Recht gegründeten Vereins mit institutionellen Mitgliedern aus der Bundesrepublik Deutschland, Belarus, der Russischen Föderation und der Ukraine. Vornehmlich waren es die Direktoren der nationalen Militärmuseen und historischen Museen. Die Bundesrepublik ging die Verpflichtung ein, das Museum zu erhalten (ebenso wie die auf deutschem Boden befindlichen sowjetischen Soldatengräber).

Eine Expertenkommission diskutierte knapp vier Jahre lang, in welcher Form das Museum weiter bestehen sollte. Am Ende stand eine komplett neu erarbeitete Dauerausstellung mit durchgängig zweisprachigen, deutschen und russischen Texten. Der Kapitulationssaal wurde als historischer Ort konserviert. Etliche Elemente des bisherigen Kapitulationsmuseums blieben als «Geschichte des Hauses» erhalten. Das Hauptnarrativ der Ausstellung lautete nun «Der deutsche Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion». Ausführlich wurden Planung, Umsetzung und Folgen der nationalsozialistischen Vernichtungspolitik gegen die Sowjetunion dargestellt. Den militärischen Operationen dagegen kam weniger Aufmerksamkeit zu. Stattdessen fokussierte die Ausstellung auf die Bedingungen, unter denen die Soldaten auf beiden Seiten diesen Krieg zu führen hatte (Alltag der Soldaten). So fand auch das Thema Kriegsgefangenschaft, das in der sowjetischen Ausstellung gefehlt hatte, Eingang in die Dauerausstellung. Das im Mai 1995 neu eröffnete Museum hieß jetzt «Museum Berlin-Karlshorst» und war weitestgehend in den deutschen Erinnerungsdiskurs zum deutsch-sowjetischen Krieg eingebettet. Dieser rankte sich um die Auseinandersetzung mit den deutschen Verbrechen in der Sowjetunion, insbesondere der Verstrickung der Wehrmacht in diese Verbrechen.

Im April 2013 eröffnete in Karlshorst eine abermals grundlegend umgestaltete Dauerausstellung am historischen Ort. Wiederum war dem ein langjähriger Abstimmungsprozess im wissenschaftlichen Beirat vorausgegangen. Das neue Konzept folgt mehreren Prämissen, durch die ausgewählte Aspekte der beiden Fassungen von 1967 und 1995 erhalten bleiben sollen. Die Neufassung versteht sich dabei als Fortschreibung der musealen Arbeit in Karlshorst:

1) Im Erdgeschoss des Museumsgebäudes wird soweit als möglich auf Ausstellungsdesign verzichtet und nur die historischen Räume gezeigt. Das sind vor allem der Kapitulationssaal wie auch das Arbeitszimmers Marschall Zhukovs, das dieser als erster Chef der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland nutzte. Gezeigt wird auch ein Diorama, das die Erstürmung des Reichtages darstellt und das 1967 für das damalige Kapitulationsmuseum geschaffen wurde. Zudem bleiben an mehreren Stellen im Haus Wandgestaltungen aus der Zeit des Kapitulationsmuseums sichtbar (Inschriften, Relief, Glasbilder). Außerdem bleibt der gesamte Außenbereich des Museums in der Form, wie er 1967 als «Park des Sieges» gestaltet wurde: ein Memorial mit einem Panzer T-34 auf einem Sockel sowie ausgewählte Panzer und Kanonen der Roten Armee. Durch das zurückhaltende Ausstellungsdesign im Erdgeschoss wird zudem die Wehrmachtsarchitektur deutlich sichtbar, in der das Gebäude 1938 errichtet wurde.

2) Die eigentliche Dauerausstellung konzentriert sich auf die Kriegsjahre 1941-1945. Das ist aus deutscher Sicht ein nicht unproblematischer Ansatz, weil die hiesige Geschichtsbetrachtung meistens mit dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges im September 1939 beginnt. So spannt das erste, quasi einführende Kapitel der Ausstellung den zeitlichen Bogen vom Ersten Weltkrieg bis zum Juni 1941. Darin ist ein wichtiger Exkurs integriert, in dem die deutschen Planungen des Vernichtungskrieges gegen die Sowjetunion dargestellt werden. Das erste Kapitel thematisiert auch die Veränderungen auf der politischen Landkarte Europas nach dem Hitler-Stalin-Pakt (Molotov-Ribbentrop-Pakt), ohne die die Ausgangssituation im Juni 1941 nicht zu verstehen ist.

3) Die gesamte Dauerausstellung ist in zehn Kapitel in zehn Räumen unterteilt. Jeder Raum hat eine eigene Gestaltung nach Farbe und Licht und konzentriert sich auf ein großes Thema, dem gelegentlich Unterthemen als Exkurse zur Seite gestellt werden: 1. Deutsch-Sowjetische Beziehungen 1914-1941 (Exkurs: Planung des Vernichtungskrieges), 2. Kriegsverlauf (Exkurs: Soldatenalltag, Kriegsphotografen), 3. Sowjetische Kriegsgefangene, 4. Deutsche Besatzungspolitik, 5. Sowjetunion im Krieg (Exkurs: Blockade Leningrads), 6. Anti-Hitler-Koalition, 7. Deutsche Kriegsgefangene, 8. Deutsche Bevölkerung in der Krieg im Osten, 9. Sieg über Deutschland, 10. Fazit und Kriegsfolgen (Exkurs: Dokumentation sowjetischer Gräber in Deutschland). Mit dem Wechsel von einem zum anderen Ausstellungssaal wechselt die Perspektive: «Großer Vaterländischer Krieg» und «Vernichtungskrieg» werden quasi nebeneinander erzählt, obgleich sie von demselben Krieg erzählen.

4) Fotos werden als eigenständige Quelle wahrgenommen und präsentiert. Durch alle Räume zieht sich ein Fotoband, auf dem die überwiegend schwarz-weißen Fotos auf weißem Hintergrund präsentiert werden. Jedes Foto erhält dabei eine Bildunterschrift, die benennt, was oder wer auf der Aufnahme zu sehen ist und wann und wo sie von wem gemacht wurde. Archive bzw. Sammlungen, aus dem die jeweilige Aufnahme stammt, werden genannt. In Kapitel 2 ist ein weiterer Exkurs integriert, in dem die exemplarisch die Arbeitsweise von einem deutschen und einem sowjetischen Propaganda- sowie einem deutschen Amateurfotografen vorgestellt werden. Damit soll der subjektive Entstehungskontext von Fotografien problematisiert werden.

5) Über die gesamte Ausstellung verteilt gibt es zwei Formen von zusätzlichen biografischen Informationen. Zum einen sind es Kurzbiografien, die in lexikonartiger Form Angaben zu den wichtigsten Politikern und Militärführern machen, die als handelnde Personen auf Fotos zu sehen sind oder in Dokumenten genannt werden. Zum anderen sind es Darstellungen von Einzelschicksalen, d.h. Menschen - bekannt oder unbekannt - die zu Opfern oder Tätern, Helden oder Verbrechern wurden. Diese so genannten biografischen Schlaglichter stehen autonom neben den Texten und Exponaten des jeweiligen Ausstellungskapitels. Sie sollen dem Besucher in personalisierter Form verdeutlichen, was Krieg für den Einzelnen bedeuten konnte. Gestalterisch sind beide biografischen Elemente in einer eigenen Form von dem übrigen Design abgehoben. Die Kurzbiografien sind in Schubladen, die nur nach Bedarf aufgezogen werden. Die biografischen Schlaglichter sind audio-visuell gestaltet, werden über einen Bildschirm mit Kopfhörer präsentiert und

мüssen per Knopfdruck gestartet werden. D.h. in beiden Fällen entscheidet der Besucher selbst, ob er die Information nutzen will oder nicht.

6) Zu Beginn eines jeden Kapitels zieht ein Leitexponat den Blick des Besuchers auf sich. Damit sollen im Idealfall zehn Bilder beim Museumsbesucher haften bleiben, mit denen er die zehn Aspekte der Dauerausstellung erinnert.

7) Die Ausstellung ist vornehmlich für Einzelbesucher gemacht. Alle Ausstellungstexte sind auf Deutsch und Russisch. Als dritte Sprachebene kommt eine englische Kurzfassung hinzu. Zusätzlich wird ein Audioguide angeboten, der im Prinzip alle Sprachen ermöglicht; angestrebt werden in naher Zukunft Ukrainisch und Französisch.

8) Die Neugestaltung setzt insgesamt wieder einen starken Akzent auf das historische Ereignis des Kapitulationsaktes. Dabei wird mit dem in den Erinnerungskulturen unterschiedlich etablierten Daten 8. und 9. Mai 1945 gearbeitet. Es ist ein- und dasselbe Ereignis, auf das es unterschiedliche Sichtweisen gibt, angefangen mit der Sieger-/ Verliererperspektive, neben der aber auch zahlreiche andere existieren.

Der Erfolg des Museums Berlin-Karlshorst basiert vor allem darauf, dass alle Beteiligten - Bundesrepublik Deutschland, Russische Föderation, Belarus, Ukraine - an diesem historischen Ort zur Zusammenarbeit zusammenkommen. Aus dem politischen Willen Anfang der 1990er Jahre ist eine nun schon zwanzigjährige kontinuierliche Zusammenarbeit auf der Ebene von Gremienarbeit des Museums wie auch praktischer musealer Kooperation durch Leihverkehr, Ausstellungen und gegenseitigen Besuchen geworden. Das heutige Museum in Karlshorst kann dabei die Erwartungen unterschiedlicher Gesellschaften verschiedener Länder an «Karlshorst» sicherlich erfüllen, solange es den historischen Ort als solchen erhält. Die Dauerausstellung dagegen markiert immer nur einen Zwischenschritt in einem fortlaufenden Prozess. Wichtig ist, dass genau dieser Prozess auch in Zukunft fortgeführt wird.

© Йорґ МОРРЕ

ОСОБЛИВОСТІ ОФОРМЛЕННЯ ПОСТІЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ «БЕРЛІН-КАРЛСХОРСТ»

Друга світова війна в Європі закінчилася в ніч з 8 на 9 травня 1945 р. в берлінському районі Карлсхорст. Під час короткої військової церемонії представник збройних сил Німеччини підписав Акт про капітуляцію з об'єднаними державами-переможницями. Це була беззастережна капітуляція, адже не було жодних переговорів або політичних заяв, лише підпис на документі. Під час підписання були присутні американські та британські союзники СРСР, а також Франція, яка була запрошена в Карлсхорст як четверта держава-переможниця. Однак, на відміну від Радянського Союзу, ці країни не перебували у вирі небаченої досі в історії війни на знищення. Величезне значення в цьому вирішальному моменті належать Маршалу Радянського Союзу Жукову – представнику країни, яка після чотирьох військових років важкої оборони та боротьби

отримала перемогу (так фіксують кінозйомки). На травень 1945 р. європейська частина Радянського Союзу була спустошена, близько 27 млн осіб було вбито.

Для висвітлення подій німецько-радянської війни 1941 – 1945 років радянська історіографія ввела термін «Велика Вітчизняна війна», який використовується в пострадянських державах донині. Дослідники відводять значне місце доктрині національної оборони, яка заклала основу для військової перемоги, водночас не забуваючи про жертви як результат боротьби.

У німецькій історіографії використовують дефініцію «війна на знищення Радянського Союзу». Відповідно до неї А. Гітлер, керуючись «планом Барбаросса», наказав не лише підготувати «блискавичну» наступальну війну («Бліцкриг»), а й завоювати та знищити Радянський Союз. Винищення європейських євреїв розпочалося на окупованих територіях СРСР.

Момент капітуляції, безсумнівно, вагомий історичний момент. Не применшує його значення й той факт, що існували два акти капітуляції. У першому, датованому 7 травня 1945 р., начальник оперативного штабу Вермахту Йодль підписав беззастережну капітуляцію у штаб-квартирі західних союзних військ у Реймсі (Франція). Переможці домовилися, що фактичний командувач збройних сил, авіації та військово-морського флоту повинен підписати другий акт упродовж 24 годин у Берліні. Капітуляційний акт у Карлсхорсті ознаменував кінцеву точку військового протистояння в Європі.

Підставою створення музею «Берлін-Карлсхорст» є 22-га річниця від моменту підписання Акта про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини. Великі армійські казарми, де відбувалася церемонія капітуляції, ще й досі використовуються військовими після війни. Тут мешкав начальник Радянської військової адміністрації в Німеччині (1945 – 1949 рр.), потім голова Комісії радянського контролю (до 1953 р.), згодом в будівлі були розміщені різні військові штаби.

Після 1965 р., під час великого масштабного святкування 20-ї річниці закінчення Великої Вітчизняної війни, у Радянському Союзі скрізь почали з'являтися військові музеї та меморіали. Саме тоді у Карлсхорсті був побудований «Музей беззастережної капітуляції фашистської Німеччини у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.». Будівництво музею активно підтримав Центральний музей Збройних Сил у Москві, співробітники якого передали чимало трофеїв воєнного періоду в Берлін. Музей «Карлсхорст» офіційно відкрився в листопаді 1967 р. Дата відкриття зумовлена 50-ю річницею Жовтневої революції. Ядром новоствореного музею став «Зал Леніна», з якого починався екскурс будинком. Дивним з погляду сьогодення видається трактування перемоги СРСР з позиції марксистсько-ленінської концепції історії Радянського Союзу: перемога Червоної армії над фашизмом була логічним наслідком переваги соціалізму над капіталізмом.

Концепція для виставки «Дорога до перемоги» була запозичена в музеї Збройних Сил у Москві. Після короткого опису нацистської диктатури («фашизм») і коротких, недиференційованих описів німецьких злочинів на території Радянського Союзу («фашистські звірства») експозиція в деталях розкривала кожен велику військову

операцію Червоної армії на шляху до перемоги. Зокрема, досить помітний музейний простір був присвячений операції «Берлін», у якій висвітлювалося падіння Берліна. Усі тексти були написані російською мовою, лише деякі перекладені німецькою в 1980-х рр. Німецьку мову використовували, як правило, під час екскурсії. Індивідуальних екскурсій було досить мало. Фактично музей був доступний лише для вибраної групи зареєстрованих відвідувачів.

Виведення радянських військ із Німеччини в 1994 р. фактично спричинило закриття «музею капітуляції». Однак було ухвалено політичне рішення щодо збереження цього історичного місця, яке ґрунтувалося на законодавстві Німеччини та згоді інституційних членів із ФРН, Білорусі, Російської Федерації та України (переважно це були директори національних військових та історичних музеїв). Згідно із зобов'язаннями Федеративна Республіка Німеччини мала доступ до музею (а також до розташованих на німецькій землі могил радянських солдатів).

Експертна комісія впродовж майже чотирьох років обговорювала, в якому статусі буде далі функціонувати музей. Було ухвалено рішення, яке полягало в розробленні постійної експозиції на основі німецьких і російських текстів. Деякі збережені елементи недавнього музею капітуляції виокремилися в блок «Історія будинку». Нині пріоритетною є виставка «Німецька війна на знищення Радянського Союзу», у якій подано детальне планування, реалізація та наслідки нацистської політики знищення Радянського Союзу. Військовим операціям приділено значно менше уваги. Натомість експонатура виставки спрямована на висвітлення умов, в яких перебували солдати, що воювали з обох сторін. Також виокремлена в постійній експозиції тема військовополонених та тих, які вважалися зниклими безвісти.

Відкритий у травні 1995 р. музей, який нещодавно перейменований у музей «Берлін-Карлсхорст», став вагомим складником у німецькому дискурсі пам'яті про німецько-радянську війну. Каталізатором створення музею стала суперечка про німецькі злочини в Радянському Союзі, зокрема участь у них Вермахту.

У квітні 2013 р. «Карлсхорст» знову в історичному місці відкрив принципово нову постійну експозицію. А передувала цьому створена нова концепція, яка ґрунтувалася на тому, що експозиція має бути розміщена в приміщеннях й синтезувати окремі аспекти концепцій 1967 р. й 1995 р. Новий проект став продовженням музейних засад, імplementованих у «Карлсхорсті»:

1. На першому поверсі будівлі музею розміщені лише історичні кімнати. Це робочий кабінет Маршала Жукова, котрий використовувала як робоче приміщення Радянська військова адміністрація в Німеччині. Також представлена діорама, створена в 1967 р., яка відображає штурм рейхстагу. У деяких місцях музею розміщені настінні конструкції (написи, спогади), залишені з моменту капітуляції. Крім того, зовнішній вигляд музею залишається таким, як і в 1967 р. На першому поверсі збережена архітектура, притаманна будівлі 1938 р.

2. Часові рамки виставки – період війни 1941 – 1945 р. Це для німецької сторони – проблемний підхід, оскільки зазначена сторінка історії, як правило, починається з перших днів Другої світової війни – з вересня 1939 р. Таким чином, перша квазі-вступна

частина виставки не охоплює період світової війни до червня 1941 р., а це важливий період, коли народжувалися німецькі плани війни на знищення Радянського Союзу. У першому розділі головна увага приділяється змінам на політичній карті Європи після договору Гітлера – Сталіна (пакт «Ріббентропа – Молотова»), без яких не можна зрозуміти ситуацію в червні 1941 р.

3. Постійна експозиція розділена на десять частин (залів). Кожен зал має свій власний дизайн й фокусується на одній із важливих проблем: додаткові підтеми подаються як відступи: перший – німецько – радянські відносини з 1914 до 1941 р. (лейтмотив: планується війна на знищення), другий – хід війни (лейтмотив: будні солдатів, фотографії війни), третій – радянські військовополонені, четвертий – німецька окупаційна політика, п'ятий – Радянський Союз у війні (лейтмотив: блокада Ленінграда), шостий – антигітлерівська коаліція, сьомий – німецькі військовополонені, восьмий – німецьке населення у війні на Сході, дев'ятий – перемога над Німеччиною, десятий – висновки й наслідки війни (лейтмотив: документація радянських поховань у Німеччині). У переходах від одного до іншого виставкового залу простежуються зміни від поняття «Велика Вітчизняна війна» до «війна на знищення».

4. Представлені фотографії сприймаються як окреме джерело. По всіх кімнатах на білому тлі розміщені фотокнижки, в яких домінують чорно-білі світлини. Кожна фотографія має підпис, особу чи предмет у кадрі, а також дає змогу дізнатися коли, де і ким було створено експонат. У кімнаті № 2 вирізняється експозиційний вузол, який інтегрує німецьку та радянську пропаганду, а також представлені німецькі аматорські світлини. Таким чином, загальний контекст представлених фотографій пропагує певну проблему.

5. Біографічні відомості на виставці представлені так: з одного боку подаються короткі біографії, в яких у енциклопедичній формі розповідається про ключових політиків і воєначальників, котрі представлені на фотографіях або згадані в документах. З другого боку – висвітлюються долі окремих людей (відомих або невідомих), котрі стали жертвами або злочинцями. Ці так звані біографічні «моменти» є автономними текстами та експонатами виставки відповідного розділу (залу). Їхнє призначення – ілюстрація війни в персоніфікованій формі чи, іншими словами, війна в особистостях. Обидві форми біографічних відомостей виконані творчо, незалежно від інших конструктів експозиції. Короткі біографії зберігаються в ящиках, якими користуються лише в разі потреби. Біографічні відступи представлені аудіовізуально на екрані, запускаються натисканням кнопки. В обох випадках відвідувач вирішує: хоче він використовувати інформацію чи ні.

6. На початку кожної зали екскурсант легко виділяє ключову тему, яка допомагає звернути увагу на десять розділів постійної експозиції чи на десять знімків.

7. Здебільшого експозиція представлена для індивідуальних відвідувачів. Усі тексти виставки написані німецькою та російською мовами, резюме в кожному залі подано англійською. Крім того, використовуються аудіо-гіди, що містять переклад екскурсії кількома мовами, а в майбутньому буде використана українська та французька мови.

8. Новий дизайн застосовано до історичної події – капітуляції. Тут 8 і 9 травня 1945 р. представлені експонатами, що відбивають різні погляди – як країни-переможця, так і переможеної сторони. Крім того, презентуються ще й інші погляди країн та культур на подію.

Успіх музею «Берлін-Карлсхорст» базується насамперед на тому, що всі зацікавлені сторони – Федеративна Республіка Німеччина, Росія, Білорусь, Україна – співпрацюють разом, починаючи з 1990-х рр. на засадах політичної згоди на рівні комітетів, бібліотек, обміну виставковими проектами, взаємних візитів. Справжній музей в Карлсхорсті, безумовно, відповідає очікуванням різних відвідувачів із різних країн, оскільки це надзвичайно важливе історичне місце. Постійна експозиція – лише проміжний етап у безперервному процесі, який триватиме й далі.

УДК 355.48(430:47)«1944»(093):069.8

© Світлана ДАЦЕНКО

**РЕЛІКВІЇ, ЩО ПАХНУТЬ ПОРОХОМ:
ПЕРШІ ЕКСПОНАТИ, ЗІБРАНІ МУЗЕЙНОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ У 1944 р.
(До 40-річчя створення Меморіального комплексу «Національний музей
історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»)**

Розглянуто фондову колекцію Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Акцентовано увагу на перших експонатах, зібраних уроки війни. Схарактеризовано їхній джерельно-інформативний потенціал.

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», фондова колекція, музейна експедиція, перші експонати.

В історії будь-якого народу є події, які за своїм значенням посідають особливе місце у формуванні історичної пам'яті суспільства. Саме до таких належать події Другої світової війни. Історія і пам'ять – близькі, тісно пов'язані між собою поняття. Для того, щоб не переривався зв'язок поколінь, слід постійно докладати зусиль до вивчення невідомих сторінок воєнної доби, встановлювати імена тих, хто загинув і не був похований або зник безвісти, фіксувати спогади учасників і свідків тих подій, поширювати історичні знання про війну серед молоді.

Збереженням і популяризацією пам'яті про війну впродовж сорока років займається Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», який нині є одним із провідних науково-дослідних, науково-методичних і культурно-освітніх центрів із воєнної історії України [3, 20]¹. За роки діяльності Меморіальний комплекс зібрав значну фондову колекцію, яка акумулює понад 300 тисяч музейних предметів і за своїм обсягом та значенням є найбільшою серед профільних музеїв. Її комплектування розпочалося в роки війни, коли ще точилися запеклі бої за визволення українських земель.

Метою наукової розвідки є дослідження частини фондового зібрання – унікальних предметів, які ставали музейними експонатами на полі бою. Студії в цій

¹ У 1974 р. відкритий як Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. З 1981 р. – Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». З 1996 р. – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

царині проводилися й раніше, однак це перша спроба повномасштабного аналізу згаданої колекції фондowego зібрання Меморіалу.

Ідея створення музею виникла навесні 1943 р. У травні 1943 р. був розроблений Проект Постанови ЦК КП(б)У «Про створення музею Вітчизняної війни українського народу». У протоколі Постанови ЦК КП(б)У найважливішими пунктами були завдання – «організувати збирання пам'яток, реліквій та документів Вітчизняної війни в Україні; показати героїчну боротьбу українського народу в тісному зв'язку з народами СРСР» [1].

Улітку 1944 р. розпочалося формування першої музейної експедиції на базі Державного історичного музею УРСР. Очолила її письменниця Агата Турчинська. До складу експедиції входили письменник М.С. Шеремет, директор музею Т.Г. Шевченка К.П. Дорошенко, а також митці – художники В.М. Єніна, В.М. Костецький та скульптор І.Г. Першудчев. Експедиція вирушила на передній театр фронтових дій, слідами 1-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерал-полковника Михайла Юхимовича Катюкова. Невипадково було обрано саме це військове об'єднання, адже воїни-катуковці неодноразово відзначилися в оборонних та наступальних боях. Вони завдавали ворогу значних втрат ще в перші дні війни під Луцьком та Клеванинню. Від 1 до 8 жовтня 1941 р. тоді ще 4-та танкова бригада, маючи на озброєнні лише 47 танків і незначну кількість артилерії з мотопіхотою, зуміла затримати один моторизований корпус із танкової групи під командуванням генерала Г. Гудеріана. За цей подвиг 11 листопада 1941 р. бригада була перейменована в 1-шу гвардійську танкову бригаду й нагороджена орденом Леніна. У подальшому бійці частини відзначилися на Брянському та Калінінському фронтах. Навесні 1943 р. бригада стала основою для формування 1-ї танкової армії. Від серпня 1943 р. до грудня 1944 р. воїни-першогвардійці брали активну участь у визволенні території України. Тут, на українських теренах, для бійців армії прийшов зоряний час із блискучими перемогами. Невипадково 31 військове формування армії отримало почесне найменування визволених ними українських населених пунктів та регіонів, 54 воїни удостоєні звання Героя Радянського Союзу за бої на території України, а загалом за роки війни 117 танкістів-першогвардійців нагороджені «Золотою Зіркою» Героя.

Перша музейна експедиція прибула до штабу армії за декілька днів до початку наступальної операції з форсування річок Західний Буг, Сан, Вісла. Учасникам експедиції було дозволено брати участь у наступі і рухатись у другому ешелоні. У лісі під Луцьком, де кілька днів стояв штаб армії, закипіла робота. У повоєнний час Віра Єніна згадувала: «... Цілий місяць, з 7 липня до 7 серпня, пробули ми у відрядженні. Слідом за танками Першої гвардійської армії генерала Катюкова проїхали ми в другому ешелоні через усю Західну Україну, міста – Ровно, Дубно, Перемишль і Львів... Вже у перший день командарм погодився позувати. Поки армія частково була на відпочинку, він знайшов час. Першудчев ліпив скульптурний портрет, Костецький писав олією, а я малювала олівцем...» [2, 153 – 156]. Три ескізи до портрета командарма Віри Михайлівни нині зберігаються в Меморіальному комплексі [5]. У перші дні були зроблені портретні замальовки інших представників командування армії: члена

Військової ради армії М.К. Попеля, начальника штабу армії М.О. Шаліна, начальника політвідділу армії О.Г. Журавльова, заступника командувача військ армії з тилу В.Х. Конькова [4]. Музейними експонатами стали особисті речі та документи, якими вони користувалися у фронтових умовах. Так, Михайло Катуків передав портсигар та папаху, Микола Попель – портсигар, мундштук та шпори, Олексій Журавльов – посвідчення особи, а заступник командувача армії з артилерії Іван Фролов – лист доньки та особисті документи [20].

У перший день члени експедиції разом із командуванням армії окреслили перелік воїнів, матеріали яких варто зібрати для музею в першу чергу. Музейні працівники записували біографії і бойові епізоди, збирали реліквії. Тоді, на війні, бійці передавали свої речі, документи в музей, не надаючи цьому важливого значення, адже попереду їх чекав бій. На полі бою були зібрані матеріали двічі Героя Радянського Союзу І.Н. Бойка, Героїв Радянського Союзу О.Ф. Бурди, С.П. Горбунова, І.Ф. Королькова, А.М. Сулими та інших.

Двічі Герой Радянського Союзу підполковник І.Н. Бойко, уродженець с. Жорнище Іллінецького району Вінницької області, передав музейникам трофейний кинджал, на якому зроблено гравіювання: «Двічі Героєм Радянського Союзу – Бойку» [10]. Свій бойовий шлях Іван Никифорович пройшов від заступника командира танкового батальйону до командира танкової бригади. Учасник боїв на Курській дузі, під Києвом. Танкісти 69-го гвардійського танкового полку 64-ї гвардійської танкової бригади 1-ї танкової армії під командуванням підполковника І.Н. Бойка особливо відзначилися в боях за м. Козятин. За вміле керівництво діями полку та особисту мужність підполковник І.Н. Бойко у січні 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Другою «Золотою Зіркою» Героя Іван Никифорович нагороджений у квітні 1944 р. за вміле керівництво підрозділами 64-ї гвардійської танкової бригади під час форсування річок Дністер, Прут та визволення м. Чернівців. Мужнім, сильним та водночас простим і радісним бачимо його на портретах В.М. Єніної, зроблених у липневі дні 1944 р. [19].

Перебуваючи в розташуванні 64-ї гвардійської танкової бригади, Агата Турчинська збрала комплекс матеріалів попереднього командира бригади підполковника О.Ф. Бурди, який командував підрозділом від червня 1943 р. до 25 січня 1944 р. Олександр Федорович народився в м. Ровеньки (нині Луганської області). На фронті від першого дня війни. Брав участь в оборонних боях в Україні, битві за Москву, боях на Курській дузі. Танкова бригада під його командуванням у боях на Правобережній Україні від грудня 1943 р. до січня 1944 р. знищила 57 танків, близько 130 гармат противника. 25 січня 1944 р. у районі с. Цибульове (нині Монастирищенського району Черкаської області) ворог атакував бригаду 82-ма важкими танками за підтримки піхоти. Кілька танків оточили її командний пункт і намагалися знищити штаб. О.Ф. Бурда вступив у бій з дванадцятьма ворожими танками, викликав вогонь на себе, давши змогу штабу бригади з цінними документами вийти в безпечне місце. Вогнем свого танка Олександр Федорович вивів із ладу дві ворожі машини, але загинув у нерівному бою. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1945 р. удостоєний звання

Героя Радянського Союзу (помертньо). Про цей та інші подвиги відважного комбрига написав П.Ф. Сквернюков. На останньому аркуші його розповіді Агата Турчинська залишила напис: «Взяла цей матеріал у П. Сквернюкова із бригади Бойка. Він пише історію бригади». Окрім того, у музей були передані лист підполковника О.Ф. Бурди до бойових товаришів, лист командування до дружини Олександра Федоровича та його посвідчення особи. До кожного документа прикріплено пояснювальний текст, де зазначається, хто і коли їх передавав для майбутнього музею. Так, стосовно посвідчення особи зазначено: «Передав для Історичного республіканського музею гвардії капітан С.М. Старченко. Це посвідчення було при О.Ф. Бурді, з ним він і загинув. 15.07.1944 р.» [21].

У липні 1944 р. до фондозбірні майбутнього музею Великої Вітчизняної війни були передані й матеріали 27-річного уродженця Харківщини Героя Радянського Союзу А.М. Сулими – командира роти 69-го гвардійського танкового полку 64-ї гвардійської танкової бригади 1-ї гвардійської танкової армії, який відзначився під час форсування р. Дністер поблизу с. Устечка Заліщицького району Тернопільської області. Бійці роти під його командуванням забезпечили форсування ріки стрілецькими підрозділами. Переслідуючи противника, танкісти першими увірвались у м. Городенку (нині Івано-Франківської області). У цих боях Андрій Михайлович зазнав поранення. Серед матеріалів воїна — вітальний лист командування бригади Андрію Сулимі, який перебував у шпиталі, та лист бійцям бригади від його батька. У листі Михайло Сулима дякує за добрі слова на адресу сина та по-батьківськи просить відпустити його у відпустку хоча б на кілька днів, бо не бачив рідну дитину вже шість років: «... Якщо Андрій приїде, затримувати його не буду, бо треба кінчати те, що почали ... Мені самому хочеться помститися за звірства проклятим катом, за рану мого сина, але сили вже не ті...». На аркуші – рукописний текст, виведений каліграфічним учнівським почерком. Очевидно, Михайло Сулима попросив когось написати, бо не всі батьки наших солдатів були грамотними, позаяк такий був час. На останній сторінці листа музейники зазначили: «Лист від батька Героя Радянського Союзу Сулими» [11].

З початком липневого наступу на львівському напрямі музейна експедиція приєдналася до фронтового будинку Червоної армії (Будинку культури). Музейники не лише працювали над поповненням фондової колекції майбутнього музею війни, а й підтримували моральний і бойовий дух військовослужбовців. Агата Турчинська та Микола Шеремет читали вірші, Віра Єніна робила замальовки солдатів-першогвардійців. У фондозбірні зберігається вісім малюнків, на яких навіть не вказані імена воїнів – це колективний портрет воїна-першогвардійця [18]. Ідучи фронтовими дорогами, Віра Михайлівна замальовувала все, що їй траплялося: і зруйновані українські села, і дітей, які залишилися без житла, і дівчинку Марійку із с. Лопатин (нині смт Лопатин Львівської області), яка зустрічала танкістів і подарувала їм вишиту хустину, і полонених німецьких солдатів [9]. Серію малюнків Віра Михайлівна зробила в армійському госпіталі. Серед них: портрети А.М. Сулими, а також І.І. Антонова, кавалера ордена Слави III ст. та двох орденів Червоної Зірки, який дістав поранення в ногу в боях на Правобережній Україні [17]. На деяких малюнках художниця залишала

коментарі. Так, на портретному зображенні механіка-водія А.А. Широкова Віра Михайлівна написала: «Гвардії танкіст А.А. Широков. П'ять разів був поранений, 18 його танків згоріли у боях» [16]. Загалом у фондозбірні Меморіального комплексу 50 замальовок В.М. Єніної, зроблених у фронтових умовах у липні 1944 р.

Оскільки перша експедиція виявилася досить успішно, було ухвалено рішення й далі збирати музейні експонати на полі бою. 26 вересня 1944 р. друга музейна експедиція вирушила знову в розташування військ 1-ї гвардійської танкової армії. Очолила її вже досвідчена Агата Турчинська. У складі експедиції були старші наукові співробітники Державного історичного музею УРСР І.І. Нікулін і Л.М. Барун, директор музею Т.Г. Шевченка К.П. Дорошенко, скульптори Я.К. Кравченко й Т.Г. Гергіна, художники П.Я. Куценко, О.Г. Максименко та журналістка О.О. Сатула. Усіх учасників було зараховано до складу тимчасових співробітників Державного історичного музею УРСР. У фронтових умовах музейники працювали до 12 листопада 1944 р.

Під час другого виїзду музейної експедиції на 1-й Український фронт співробітники побували в розташуванні 8-го та 11-го гвардійських танкових корпусів під командуванням генерал-майора І.Ф. Дрьомова та генерал-лейтенанта А.Л. Гетьмана. За період роботи були записані біографії та зібрані матеріали у 20 Героїв Радянського Союзу. Крім того, до музею передали 30 комплексів матеріалів кавалерів різних бойових нагород із з'єднання М.Ю. Катюкова, загалом понад 400 експонатів. Більшість із них донині зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Серед матеріалів – гімнастерка, галіфе, кашкет генерал-лейтенанта А.Л. Гетьмана та лист-подяка йому від Голови Ради Народних Комісарів УРСР М.С. Хрущова за успішні бойові дії на Львівсько-Сандомирському плацдармі [8]. Уродженець Сумщини Андрій Гетьман на фронті від жовтня 1941 р. Брав участь у Московській та Курській битвах, підрозділи корпусу під його командуванням відзначилися під час ліквідації Корсунь-Шевченківського «котла». За успішні бойові дії під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції 11-й гвардійський танковий корпус удостоєний почесного найменування «Прикарпатський». Від 25 серпня 1944 р. і до кінця війни Андрій Лаврентійович – заступник командувача 1-ї гвардійської танкової армії. На цій посаді брав участь у Вісло-Одерській та Берлінській стратегічних наступальних операціях. 7 травня 1965 р. за успішне керування військами та особисту мужність, виявлену в боях із нацистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, генералові армії А.Л. Гетьману присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

До фондозбірні майбутнього музею передали свої матеріали двічі Герой Радянського Союзу Й.І. Гусаковський, Герої Радянського Союзу В.О. Бочковський, М.С. Гізатулін, О.І. Горєв, В.М. Горєлов, І.Ф. Дрьомов, І.А. Лапенков, А.А. Манукян, С.Я. Устименко, В.С. Чергін, танкісти М.Г. Горбунов та О.І. Мордвинцев [12]. Гімнастерки, шоломофони, запальнички, портсигари, документи, листи, звичайні особисті речі фронтовиків ставали музейними експонатами.

Серед матеріалів, зібраних музейниками восени 1944 р., пробитий осколком ворожого снаряда погон полковника Амазаспа Хачатуровича Бабаджаняна –

командира 20-ї гвардійської механізованої бригади 1-ї гвардійської танкової армії [15]. А.Х. Бабаджанян на фронті з перших днів війни. Командував стрілецьким полком, механізованою бригадою, згодом очолив танковий корпус. Брав участь у Московській та Курській битвах, визволенні Правобережної України. У наступальних боях на станіславському напрямі підрозділи бригади під його командуванням від 25 березня до 1 квітня 1944 р. досягли значних успіхів, визволили від противника 60 населених пунктів, форсували р. Дністер у районі м. Заліщики Тернопільської області, завдавши ворогові значних втрат у живій силі й техніці. У цих боях комбриг був поранений. Звання Героя Радянського Союзу полковнику А.Х. Бабаджаняну присвоєно 26 квітня 1944 р.

Під час експедиції в розташування 1-ї гвардійської танкової армії співробітники музею проводили комплектування не лише особистих матеріалів танкістів-першогвардійців, а й зразків радянської зброї та трофейної техніки й зброї, захопленої у боях за визволення України. Понад 20 одиниць із них нині зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу. Серед зразків радянської зброї – 50-мм ротний міномет зразка 1938 р., станковий кулемет «Максим», авіаційний кулемет ШКАС, ручний кулемет Дегтярьова, гвинтівки, протитанкова рушниця та пістолети [6]. Серед зразків трофейної зброї переважно автомати та пістолети [7]. Використання зброї, привезеної з поля бою, надає музейній експозиції яскравості, багатоплановості, допомагає реконструювати запеклість боїв за Україну, гостріше й глибше відчуті епіцентр бою.

Оскільки більшість членів першої музейної експедиції були письменниками, художниками та скульпторами, то після її завершення вони повернулися до своїх звичних справ. Проте події, пережиті разом із бійцями на фронті, знаходили відображення в подальшій творчості. Так, Агата Турчинська написала низку оповідань та поезій про танкістів-першогвардійців. Оповідання «Човен», що побачило світ у 1946 р., розповідає про бойових друзів Героїв Радянського Союзу молодшого сержанта А.П. Ковальського та єфрейтора З.Н. Ахметзянова, саперів 134-го окремого гвардійського саперного батальйону 11-го гвардійського танкового корпусу 1-ї танкової армії 1-го Українського фронту. У творі авторка описує форсування р. Вісла в липні 1944 р. Упродовж трьох діб на поромі із двох човнів відважні бійці переправляли піхоту та артилерійські гармати під шквальним обстрілом противника, за що були нагороджені медалями «Золота Зірка». Нині твір зберігається у фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» [13]. Наприкінці січня 1945 р. у боях за польське місто Познань загинув Герой Радянського Союзу полковник В.М. Горелов. Навесні 1944 р. 1-ша гвардійська танкова бригада під його командуванням відзначилася в боях на Тернопільщині й була удостоєна почесного найменування «Чортківська». Пам'яті В.М. Горелова Агата Турчинська написала вірш «Спиніться тут» [22, 18].

На згадку про першу музейну експедицію передавали до фондової колекції майбутнього музею власні матеріали і ті, хто стояв біля її витоків. Серед них: пістолет системи ТТ скульптора І.Г. Першудчева, збірки віршів А.М. Турчинської, оповідання О.О. Сатули «Герой Радянського Союзу Віктор Степанович Юдін» та інші [14].

У повоєнний час комплекси матеріалів воїнів-першогвардійців, зібрані першими музейними експедиціями у фронтових умовах, були доповнені та розширені. Більшість матеріалів увійшли до головної експозиції Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни, яку було розгорнуто в 1974 р. на Печерську, у колишньому Кловському палаці. У 1981 р. відкрито Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», з 1996 р. має статус Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. Матеріали фронтовиків-першогвардійців посіли почесне місце в експозиції. У 1994 – 1996 рр. була проведена реекспозиція, у якій знову представлено більшість фронтових реліквій воїнів 1-ї гвардійської танкової армії. У чотирьох залах музею – другому, п'ятому, одинадцятому та дванадцятому – висвітлюються героїчні сторінки бойових походів танкістів 1-ї гвардійської танкової армії. Музейні предмети – особисті речі воїнів, документи, епістолярна колекція, малюнки, зброя яскраво змальовують картини запеклих боїв за Україну, відтворюють образи героїв, розповідають про подвиги відважних.

Джерела та література:

1. Документи з історії створення Меморіального комплексу // Музей війни народної. Зб. наук. статей / Під ред. О.С. Артемова. – К., 1999. – С. 53.
2. Єніна В. М. Чотири довгих роки. Спогади воєнних літ. К. – 1974. – 189 с.
3. Легасова Л.В. Друга світова війна і Україна. Музейний аспект теми / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 20 – 31.
4. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – Портрет М.К. Попеля // КН-18969. – Ом-208; портрети М.О. Шаліна // КН-18967. – Ом-206, КН-18968. – Ом-207; портрет О.Г. Журальова // КН-18966. – Ом-205; портрет В.Х. Конькова // КН-18970. – Ом-209.
5. Там само – Портрети М.Ю. Катюкова // КН-4095. – Ом-144, КН-18963. – Ом-202, КН-18965. – Ом-204.
6. Там само. – 50-мм ротний міномет // КН-21265. – ЗТ-350; станковий кулемет «Максим» // КН-2496. – ЗТ-88; авіаційний кулемет ШКАС КН-174. – ЗТ-30; ручний кулемет Дегтярьова // КН-173. – ЗТ-29; гвинтівка Мосіна // КН-170. – ЗТ-26; протитанкова рушниця // КН-501. – ЗТ-93; пістолет системи ТТ // КН-188. – ЗТ-44, револьвери системи Нагана // КН-187. – ЗТ-43, КН-21262. – ЗТ-347.
7. Там само. – Автомати трофейні // КН-21263. – ЗТ-348, 21264. – ЗТ-349; пістолет трофейний системи Браунінг // КН-21259. – ЗТ-344, КН-21261. – ЗТ-346; пістолет Вальтер // КН-21260. – ЗТ-345.
8. Там само. – Гімнастерка, галіфе, кашкет А.Л. Гетьмана // КН-12950/1-3. – РТ-647/1-3, лист М.С. Хрущова до А.Л. Гетьмана // КН-12090. – Л-570, автобіографія А.Л. Гетьмана // КН-16750. – Д-3469.
9. Там само. – Зображення зруйнованого українського села // КН-4093. – Ом-142;

- малюнок дітей // КН-4111. – Ом-150; портрет Марійки // КН-18953. – Ом-150, хустина // КН-12940. – РТ-642; полонені німецькі солдати // КН-4092. – Ом-141, КН-4093. – Ом-142, КН-4094. – Ом-143, КН-4099. – Ом-148.
10. Там само. – Кинджал трофейний І.Н. Бойка // КН-21255. – ЗТ-340.
11. Там само. – Лист командування полку А.М. Сулими // КН-12091. – Л-571; лист батька А.М. Сулими // КН-12092. – Л-573.
12. Там само. – Ніж-фінка Й.І. Гусаковського // КН-21388. – ЗТ-471; лист В.О. Бочковського // КН-130114. – Д-20093; гімнастерка М.С. Гізатуліна // КН-12960. – РТ-651; ніж-фінка С.П. Горбунова // КН-21387. – ЗТ-470, вітання М.С. Хрущова О.І. Горєва // КН-16760. – Л-113; вітання М.С. Хрущова В.М. Горєлову // КН-16752. – Л-1127; люлька В.М. Горєлова // КН-37227. – РР-713; вітання М.С. Хрущова І.Ф. Дрьомову // КН-16753. – Д-3471, портсигар І.Ф. Дрьомова // КН-41324. – РМ-424; бритва небезпечна І.А. Лапенкова // КН-40320. – РР-765, запальничка І.А. Лапенкова // КН-40321. – РМ-403, портсигар трофейний І.А. Лапенкова // КН-40322. – РМ-404; гімнастерка А.А. Манукяна // КН-12947. – РТ-646; вітання командування 1-ї гвардійської танкової армії С.Я. Устименку // КН-12093. – Л-574; брюки-галіфе В.С. Чергіна // КН-12961. – РТ-652; шоломофон М.Г. Горбунова // КН-5487. – РТ-484, ремінь М.Г. Горбунова // КН-5484. – РШ-109, кісет М.Г. Горбунова // КН-5485. – РТ-483; лист особового складу військової частини 2-го окремого танкового батальйону О.І. Мордвинцеву // КН-12094. – Л-575.
13. Там само. – Оповідання А. Турчинської «Човен» // Музейне досьє. К-567.
14. Там само. – Пістолет системи ТТ І.Г. Першудчева // КН-189. – ЗТ-45; збірки віршів А.М. Турчинської Земле моя, зоре моя. – К., 1961. – 88 с. // КН-100215. – К-11018, Шевченковы дубы. М., 1962. – 80 с. // КН-99948. – К-10814; оповідання О.О. Сатули // Музейне досьє. Ю-8.
15. Там само. – Погон А.Х. Бабаджаняна // КН-61884. – РТ-1992.
16. Там само. – Портрет А.А. Широкова // КН-18952. – Ом-172.
17. Там само. – Портрет А.М. Сулими // КН-18972. – Ом-211; портрет І.І. Антонова // КН-18958. – Ом-166.
18. Там само. – Портрети воїнів 1-ї гвардійської танкової армії // КН-4097. – Ом-146; КН-4114. – Ом-153.
19. Там само. – Портрети І.Н. Бойка // КН-4061. – Ом-132, КН-18954. – Ом-170, КН-18973. – Ом-212, КН-18974. – Ом-213.
20. Там само. – Портсигар М.Ю. Катуюкова // КН-40762. – РМ-411, папах М.Ю. Катуюкова // КН-12962. – РТ-653; портсигар М.К. Попеля // КН-37209. – РР-708, мундштук М.К. Попеля // КН-37210. – РР-709, шпори М.К. Попеля // КН-24359/1-2. – РМ-196/1-2; посвідчення особи О.Г. Журавльова // КН-12065. – Д-2257; вітання командування 1-ї гвардійської танкової армії І.Ф. Фролову // КН-12099. – Л-577, вітання І.Ф. Фролову від бойових товаришів // КН-12097. – Л-576, 12102. – Л-580, запрошення І.Ф. Фролова // КН-12100. – Л-578, лист доньки І.Ф. Фролова // КН-12101. – Л-579.

21. Там само. – Розповідь П.Ф. Сквернюкова про О.Ф. Бурду // КН-12060. – Л-561; лист О.Ф. Бурди до бойових товаришів // КН-12064. – Л-563; лист командування 1-ї гвардійської танкової армії до дружини О.Ф. Бурди // КН-12063. – Л-562; посвідчення особи О.Ф. Бурди // КН-12062. – Д-2256.
22. Там само. – Турчинська А. Пісня про дружбу. – К., 1946. – 80 с. // КН-229012. – К-25593.

© **Світлана ДАЦЕНКО**

**РЕЛИКВИИ, КОТОРЫЕ ПАХНУТ ПОРОХОМ: ПЕРВЫЕ ЭКСПОНАТЫ,
СОБРАННЫЕ МУЗЕЙНОЙ ЭКСПЕДИЦИЕЙ В 1944 г.
(К 40-летию создания Мемориального комплекса «Национальный музей
истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»)**

Рассмотрено фондовую коллекцию Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов». Акцентируется внимание на первых экспонатах, собранных в годы войны. Охарактеризован их источниковедческий и информационный потенциал.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», фондовая коллекция, музейная экспедиция, первые экспонаты.

© **Svitlana DATSENKO**

**RELICS THAT SMELLS LIKE POWDER: THE FIRST EXHIBITS COLLECTED
BY THE MUSEUM EXPEDETION IN 1944
(By the 40th anniversary of the The National Museum of the History
of the Great Patriotic War of 1941 – 1945)**

In the history of any nation there are events in its significance occupying a special place in the historical memory of society. World War II includes such events. The history and memory are closely related. The Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945» which is now one of the leading research, scientific, methodological and cultural and educational centers of Ukraine of military history deals with the preservation and promotion of the memory of war over forty years. For years of activity the Memorial complex has collected a large fund collection which accumulates more than 300 thousand exhibits and in scope and value is the largest specialized museum. Its acquisition began during the war, when there were fierce battles for the liberation of Ukrainian lands.

Draft Resolution of the Central Committee of the Communist Party (of Bolsheviks) of Ukraine «On the Creation of the Museum of World War II of Ukrainian people» was developed in May 1943. In the minutes of the Resolution of the CCCP (b) of Ukraine the most important

items were the tasks – «to organize a collection of attractions, relics and documents of World War II in Ukraine; show the heroic struggle of the Ukrainian people in close contact with the peoples of the USSR».

The formation of the first museum expedition on the basis of the State Historical Museum of the Ukrainian SSR started in summer 1944. The writer Agatha Turchinskya became its chief. The expedition consisted of writer M.S. Sheremet, the director of the Taras Shevchenko Museum K.P. Doroshenko, the painters V.M. Yenina and V.M. Kostetskiy and the sculptor I.G. Pershudchev. The expedition went to the front of the theater of frontline action in the footsteps of the 1st Guards Tank Army under the command of Colonel General M.Yu. Katukov. Members of the expedition were allowed to participate in the attack and move in the second echelon. The army headquarters was a few days in the forest near Lutsk, where V.M. Yenina made the portrait sketches from nature M.Yu. Katukov and other members of the army command, and I.G. Pershudchev fashioned the sculptural portrait of commander. Museum workers wrote down the biographies and combat scenes, and collected relics. The materials of twice Hero of the Soviet Union I.N. Boyko, Heroes of the Soviet Union: A.F. Burda, S.P. Gorbunov, I.F. Korol'kov, A.M. Sulima and others were collected on the battlefield.

Since the first expedition was successful, it was decided to continue collecting museum objects on the battlefield. On September 26th, 1944 the second museum expedition set off again at the location of the troops of the 1st Guards Tank Army. Agatha Turchinskya was headed it. The employees of the State Historical Museum of the Ukrainian SSR I.I. Nikulin and L.M. Barun, the director of the Taras Shevchenko Museum K.P. Doroshenko, the sculptors Y.K. Kravchenko and T.G. Herhina, the artists P.Y. Kutsenko, O.H. Maksymenko and the journalist A.A. Satula were part of the expedition.

During the month of the work it was written the biographies and collected materials about 20 Heroes of the Soviet Union, the 30 complexes of materials of prominent soldiers and commanders of formation of M.Yu. Katukov were transferred to the museum, generally more than 400 exhibits. Most of them now are owned by the Memorial complex.

Among the materials there are the soldier blouse, the riding breeches, the peaked cap and a letter of appreciation of the Chairman of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR M.S. Khrushchev to Lieutenant General A.L. Hetman for successful combat operations in the Lviv-Sandomierz bridgehead and the shoulder strap pierced by an enemy bullet of Colonel A.H. Babajanyan who was seriously injured in the battle for Zalizhchyky, Ternopil region.

During the expedition the employees of the museum conducted the acquisition not only personal materials of tank drivers, but the samples of Soviet arms and trophy vehicles and weapons that had been captured in the battles for the liberation of Ukraine. More than 20 units of them are now kept in the Memorial Complex.

After the war the complexes of materials of guardsmen warriors that had been collected by the first museum expeditions in wartime conditions were supplemented and expanded. Most of the materials had been included in main exhibition of the Ukrainian State Museum of the Great Patriotic War which was launched in 1974 in Pechersk in the former Klovsky Palace. The Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945» was opened in 1981. The materials of guardsmen front-line soldiers' occupied the pride

of place in its exposition. The re-exposure was held in 1994 – 1996 and the most of the front-line soldiers' relics of the 1st Guards Tank Army were represented there again. The museum items are the personal effects of soldiers, documents; epistolary collection, paintings, and weapons brightly depict the scene of a fierce battle for Ukraine, recreate the characters of heroes, and tell of the exploits of the brave warriors.

Keywords: *Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945», fund collection, museum expedition, the first exhibits.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

© **Олександр ДЕМ'ЯНЧУК**

НОВИЙ ПОГЛЯД НА НАЦИСТСЬКУ ОКУПАЦІЮ КИЄВА

[Рецензія на: Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – 504 с.]

Проблема історії окупації Києва періоду Другої світової війни все ще потребує глибокого наукового дослідження. Праці, що були створені за радянських часів, значною мірою позначені ідеологічними штампами. Відкриття архівних фондів останніми десятиріччями значно розширило можливості дослідників історії нацистського окупаційного режиму на українських землях, проте ще багато її сторінок залишаються маловідомими й нез'ясованими. Через недостатність джерельної бази. Проблема об'єктивного й всебічного висвітлення історії Києва в контексті нацистської окупаційної доби потребує дослідження події зусібіч.

Над дослідженнями історії Києва в роки нацистської окупації тривалі роки тяжів баласт офіційних міфологем, які ескортом брехні оточили реальні факти й події з життя української столиці «під німцями». У повоєнних поколіннях державна пропаганда й історична наука виробили стійке стереотипне уявлення про життя в окупації як про час, що мав лише два аспекти – терор окупантів та героїчну боротьбу підпільників.

Науково-документальне видання «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення» авторського колективу Інституту історії України НАН України та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» презентує новий погляд на події, що відбувалися в Києві в 1941 – 1943 рр. На відміну від більшості радянських та пострадянських праць на згадану тематику, це дослідження є однією з небагатьох спроб показати період окупації з боку представників окупаційної влади.

Відзначимо чітку структуру книги, в якій розділ «Наукові дослідження» винятково базується на архівних та музейних першоджерелах. Переконані, що читачеві стануть у пригоді іменний покажчик і топонімічний список, а також

детальний науковий коментар до архівного блоку книги, за допомогою яких авторському колективу вдалося розкрити маловідомі широкому загалу факти з історії української столиці.

Головним стрижнем науково-документального видання є пріоритетне опублікування помісячних донесень начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі за 1942 – 1943 рр., а також фотосвідчення, які ілюструють різні картини з життя Києва – як окупантів, так і представників захопленого міста (уведення значного джерельного пласта до наукового обігу в майбутньому стане у пригоді для написання різноманітних довідок та розвідок з історії Києва періоду війни). Представлені архівні та музейні матеріали дають можливість читачеві поглянути на період окупації Києва очима воєнка німецького Вермахту.

Також високої оцінки заслуговують наукові статті, в яких широким колом авторів висвітлено різноманітні сторінки життя киян у період нацистської окупації. У такий спосіб читач може ознайомитися з діяльністю окупаційної адміністрації та специфікою функціонування органів нацистського правопорядку в Києві, доторкнутися до культурного, освітнього, спортивного життя; перейнятися проблемами повсякдення представників радянського та українського націоналістичного підпілля.

Насамкінець хочеться зазначити, що спільне дослідження науковців Інституту історії України НАН України та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» стало значним внеском у вітчизняну історіографію. Поєднання зусиль представників різних фахових інституцій становить підґрунтя для осмислення війни в нових вимірах, і насамперед – гуманітарному. На наше переконання, книга сприятиме наповненню полотна історичної пам'яті українського народу, увічненню та вшануванню багатомільйонних жертв Другої світової війни.

© Олександр РЕЄНТ

ЛІТОПИС ТРАГЕДІЇ І ЗВИТЯГИ

[Рецензія на: Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2014. – 324 с.]

Черговий, 70-літній ювілей, пов'язаний з завершенням бойових дій Червоної армії проти Вермахту та його союзників на території України, виокремлюється з низки подібних дат не тільки своїм внутрішнім змістом, а й широким сучасним контекстом, перегукуючись з подіями на сході та півдні країни. У першому випадку йдеться про рубіжний період війни, коли, нарешті, скінчився кривавий «новий порядок», запроваджений нацистами на загарбаних українських землях, тотальний терор, геноцид, Голокост, економічний визиск, рабська примусова праця, суцільні приниження людської гідності.

Та повернення радянських військ і більшовицького режиму також неоднозначно сприймалося в українському суспільстві. З одного боку, для більшості громадян це було справжнє визволення від гніту чужинців, що супроводжувалося очікуванням змін на краще, демократичних реформ у політичній, соціокультурній, економічній, етно-конфесійній сферах, а також того, що радянське керівництво належним чином віддячить тим, хто не за страх, а за совість захищав батьківщину. З другого – значна частина населення змогла побачити не тільки схожі риси нацистського та більшовицького тоталітаризму, а й порівняти їх з організацією суспільно-політичного життя в інших державах. Існувала ще одна частина українського соціуму, яка не мала жодних ілюзій щодо перспектив розвитку «соціального ладу» і тому вела відчайдушну боротьбу за Суверенну соборну українську державу. Учасники й симпатичники українського національно-визвольного руху сприймали реставрацію сталінських порядків як окупацію і нав'язування українському народу несвободи в інших, більш прихованих формах.

Сучасний науковий дискурс постійно перебуває під тиском політичних інспірацій різного спрямування: одні політичні сили намагаються нав'язати законсервовану неосталінську версію війни, другі – принципово відкидають будь-які позитивні риси системи, витвореної більшовиками, а, отже, і здобутків у війні (при цьому деконструкція сталінського міфу війни межує з ризиком «вихлюпнути разом

з водою і дитину»). До честі професійних істориків, вони, як правило, не збиваються на манівці кон'юнктури, а обстоюють власні, ідеологічно незаангажовані позиції, цілком органічно «вмонтовуючи» український вимір у загальне полотно війни. Цей україноцентричний і водночас широкий контекст Другої світової війни супроводжує і рецензоване видання, що продовжує унікальну серію «Дослідження, документи, свідчення», яка ініційована науковцями Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» і реалізовується за участі співробітників Інституту історії України НАН України. П'яте видання цього масштабного проекту безпосередньо присвячується 70-й річниці визволення України від гітлерівських загарбників. Однак за стислою і скромною назвою «Україна. Хроніка визволення» – набагато ширший науковий і суспільний контекст.

Вже сам синтетичний жанр, у якому виконана ця (як і попередні) праця, обумовив органічне поєднання в ньому низки наукових статей, авторами яких виступили О. Лисенко, В. Сімперович, Н. Смолярчук, Т. Погоріла, Л. Рибченко, О. Білоус, В. Смірнова, С. Даценко, В. Яхнівський, З. Златанов, І. Патриляк, М. Шевченко, В. Гедз, власне хроніку вигнання наці-фашистських окупантів з українських земель та підбірки документів і матеріалів, що з різних ракурсів ілюструють ці події.

У вступному слові директора Інституту історії України НАН України академік НАН України В. Смолій зазначив: «Визвольна епопея вкарбувалася в історичну пам'ять нашого народу в усіх її героїчних і трагічних проявах. Осмислення цього нелегкого шляху потребує від істориків концентрованих зусиль і в сфері виявлення й актуалізації нових джерельних пластів, і в теоретичній інтерпретації емпіричних матеріалів, і в музейній практиці, і в комерційних акціях». Особливість рецензованого видання якраз і полягає в тому, що воно поєднує всі три функції. Іншою його специфічною рисою є базування на власних фондових колекціях, що актуалізуються для широких кіл громадськості у видавничому форматі.

Заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу Л. Легасова, яка виступає керівником проекту, наголошує на тому, що для музею «тема внеску України та її народу в справу Перемоги є пріоритетною. Вона акцентується в усіх формах музейної комунікації: науковому комплектуванні, різноманітних наукових вислідах, експозиційній, виставковій, видавничій та освітній діяльності. Майже чверть головної експозиції присвячено темі визволення України від нацистських загарбників. Музейними засобами, що ґрунтуються на інформативно багатій історіографічно-джерельній базі, експозиційно-просторовій площі трьох залів репрезентують велич і значення подій, які знаменували вигнання гітлерівських окупантів із території України. Вузлові аспекти проблеми висвітлюються і в інших залах музею. Мовою унікальних реліквій переконливо розкривається хід бойових дій, мужність і звитяга визволителів, водночас не замовчуються складні та трагічні сторінки нашої історії».

Однак співробітники музею можуть залучити до головної експозиції та виставкових проектів лише частинку зі своєї фондової скарбниці. Тому своєрідним містком між науковою лабораторією Меморіального комплексу та суспільством

виступає ціла низка видань, підготовлених на основі його матеріалів, документів, реліквій.

Близько третини книги займають наукові публікації, в яких розкриваються проблеми методології, історіографії, джерелознавства, історичної пам'яті та меморіальної політики, а також різні аспекти заявленої теми. У статті О. Лисенка показано, на чому базувався великий «міф війни» у його радянській модифікації та спростовуються окремі конструктивні елементи, як український соціум сприймав окупацію та повернення більшовицького режиму через призму колективної та індивідуальної пам'яті. Автор полемізує з деякими західними вченими, зокрема К. Беркгофом, які тенденційно подають окремі сторінки нашої історії цього періоду, а також вказує на непослідовність державної політики пам'яті в незалежній Україні.

Історіографічний зріз тематичної ніші, пов'язаної з «битвою за Україну» запропонував В. Сімперович. Простежуючи визначальні тенденції історієписання, дослідник вказує на проривні ділянки і недостатньо освоєні зони наукового пошуку, підбиває підсумки пошукових зусиль вітчизняних вчених за останні більш ніж півстоліття.

На унікальних матеріалах особового походження побудована публікація Н. Смолярчук і Т. Погорілої. «Епістолярний монолог визволителів» перетворюється в текст на багатозвучну, яскраву, а часом і шокуючу поліфонію, що передає всю внутрішню напругу, суперечливу дихотомію пережитого учасниками тогочасних подій. Практично всі ці джерела – з фондового зібрання музею, із більшістю наведених свідчень читач зустрівся вперше.

Один з небагатьох фахівців у сфері радянських військових мобілізацій, Л. Рибченко розкриває технології поповнення Збройних сил СРСР. Дослідниця переконливо доводить існування так званих «польових» військкоматів і вказує на конкретні результати їхньої діяльності, зокрема на Наддніпрянщині, Правобережжі й західноукраїнських землях.

О. Білоус і В. Смірнова зосередили свою увагу на завданнях, які радянське керівництво поставило перед «червоними» партизанами в період наступальних операцій Червоної армії та формах і методах їхнього виконання. У тексті показується у який спосіб «народним месникам» вдалося досягти двоєдиної мети: з одного боку, розхитувати ворожий тил, а з другого – нав'язувати цивільному населенню переконання у перевагах радянського ладу.

У дещо незвичному ключі виконаний матеріал С. Даценко і В. Яхнівського. Взявши за основу соціографічні підходи, автори здійснили спробу просопографічного аналізу корпусу двічі Героїв Радянського Союзу українського походження. Авторські діаграми віддзеркалюють різні виміри і характеристики цієї категорії учасників війни: географічні, вікові, освітні, професійні та інші. Цілком очевидно, що використані методики придатні для вивчення інших соціальних груп.

В іншому плані, але в одному змістовому полі ця тема вирішується у статті З. Златанова. У фокусі дослідницького інтересу – воєначальники-українці. Специфіка цього тексту полягає в тому, що він побудований в основному на документах з фондів Меморіального комплексу.

Період 1943 – 1944 рр. виявився рубіжним для українського національно-визвольного руху. Зміщення лінії фронту на захід поставило національне підпілля перед необхідністю вести боротьбу і проти німців, і проти радянських збройних сил та партизанів, і проти польського підпілля. Про основні напрями та наслідки цього протистояння з глибоким знанням справи пише І. Патриляк. При цьому співставляється стратегія і тактика мельниківської і бандерівської ОУН, висвітлюється перебіг контактів із польською на німецькою сторонами, а також міжнародний контекст українського самостійницького руху, учасники якого врешті-решт стали до герцю з однією з найпотужніших військових машин у світі.

Якщо початковий етап відбудовної епопеї вже інтенсивно розробляється вітчизняними науковцями, то реевакуаційна складова цього процесу ще потребує системного студіювання. У розвідці М. Шевченко й В. Гедза ця проблематика розглядається в експозитарно-фондовому вимірі, однак дає доволі рельєфне уявлення про баланс внутрішніх ресурсів республіки й реевакуйованих матеріально-технічних ресурсів у відродженні економічного потенціалу України.

Напевно, ця частина праці лише б виграла за наявності ще одного матеріалу, – присвяченого бойовим діям Червоної армії на території України, в результаті яких війська Вермахту та його союзників були змушені залишити межі республіки.

Частина II містить інформацію про визволення населених пунктів усіх областей УРСР з археографічним коментарем і стислими довідками та примітками. Слід віддати належне упорядникам цієї хроніки, які, безумовно, доклали значних зусиль для її підготовки.

У частині III упорядники згрупували матеріали фондового зібрання в рубриках «Архіви доповнюють», «Мовою фотодокументів», «Подяки з війни», «Між рядками...», «Фронтові замальовки», які змістовно й емоційно доповнюють та підсилюють евристичний потенціал книги.

Не можна не відзначити високий поліграфічний рівень видання, що вигідно вирізняє всю серію.

Хочеться сподіватися, що, незважаючи на невеликий тираж, книга матиме свого зацікавленого, уважного й вдячного читача та стане помітним явищем сучасної вітчизняної історіографії.

40 РОКІВ

**МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.**

ВІТАННЯ

Дорогі музейники, колеги!

Вітаємо Вас з 40-річчям!

Цей юний і водночас зрілий для такої установи вік дає підстави пишатися визначними здобутками у сфері системного наукового пошуку, фондування, експонування і популяризації джерел і знань з історії Другої світової війни.

За час свого існування Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» став однією з провідних музейних, науково-дослідних установ України.

Спільними зусиллями науковців МК НМІВВВ та Інституту історії України НАНУ підготовлено кілька унікальних науково-документальних видань, документально-реліквійних виставок, проведено низку наукових форумів, які стали помітними подіями в науковому житті України.

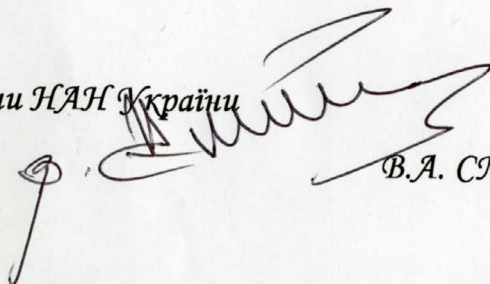
Щиро зичимо Вам процвітання, успіхів у Вашій суспільно вагомії праці і нових творчих здобутків.

З повагою,

Директор

Інституту історії України НАН України

академік НАН України

В.А. СМОЛІЙ

MUSEUM MUSEUM
BERLIN BERLIN
KARLSHORST
KARLSHORST

MUSEUM BERLIN-KARLSHORST E.V. · ZWIESELER STRASSE 4 · 10318 BERLIN

ZWIESELER STRASSE ·
ECKE RHEINSTEINSTRASSE
10318 BERLIN

TELEFON (030) 50 15 08-11
FAX (030) 50 15 08-41

WWW.MUSEUM-KARLSHORST.D
KONTAKT@MUSEUM-KARLSHORST.D

И.П.Ковальчуку
Генеральному директору Меморіального комплексу
«Національний музей Історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 гг.»

Берлін, 16.10.14

Уважаемый Иван Петрович!

Коллектив Музея Берлин-Карлсхорст поздравляет Вас и просит передать наши сердечные поздравления коллективу возглавляемого Вами Мемориального комплекса с 40-летием образования Музея истории Великой Отечественной войны, ставшего предшественником сегодняшнего Мемориального комплекса. За это время он превратился в один из крупнейших военно-исторических музеев Европы, с интереснейшей экспозицией, богатыми фондовыми коллекциями, опытными и высокопрофессиональными сотрудниками.

Мы ценим Ваше доброе дружеское отношение к нашему музею и надеемся на продолжение и укрепление творческого сотрудничества.

Желаем Вам, уважаемый Иван Петрович, и всем коллегам дальнейших успехов в благородном деле сохранения исторического наследия украинского народа, оптимизма и целеустремленности, удачи в Вашем благородном труде.

С уважением
и искренней признательностью
за совместную деятельность

Д-р Йорг Морре
Директор Музея Берлин-Карлсхорст

Muzeum II Wojny Światowej

**Dyrekcja Kompleksu Memorialnego
Narodowego Muzeum Historii
Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Kijowie**

Nasz znak:

N-071-10(1)/14

Data:

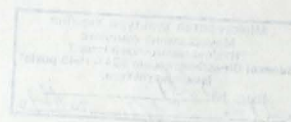
2014-10-

W imieniu swoim oraz moich współpracowników składam najszczerze gratulacje z okazji jubileuszu czterdziestolecia funkcjonowania Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Kijowie. Dzięki Waszej pracy muzeum jest jednym najważniejszych i najbardziej cenionych przez mieszkańców Kijowa i Ukrainy ośrodków edukacyjno-kulturalnych. Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jest instytucją żywą, odwiedzaną przez wiele tysięcy turystów nie tylko z Ukrainy, ale także z innych krajów.

Co ważne z naszego punktu widzenia, jak osób przygotowujących od kilku lat wystawę stałą Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, ekspozycja Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w harmonijny sposób łączy w sobie wielką historię, pełną faktów, i liczb z humanistycznym przekazem, który umożliwia spojrzenie na wydarzenia historyczne z perspektywy zwykłych ludzi. Taka idea łączy się z naszym spojrzeniem na muzealnictwo.

Czterdziestolecie funkcjonowania Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Kijowie to piękny jubileusz. Dzięki Waszej pracy i kreatywności staliście się jedną z kluczowych instytucji podtrzymujących i kształtujących pamięć o tak trudnym i dramatycznym doświadczeniu, jakim dla naszej części Europy była II wojna światowa.

Gratulując wspaniałego dorobku i tradycji wyrażam jednocześnie nadzieję, iż w planach na przyszłość znajduje się także miejsce na dalszą owocną współpracę z Muzeum II Wojny Światowej. Wysoko cenię sobie nasze wzajemne kontakty, które pokazują, iż

Muzeum II Wojny Światowej

Дирекції Меморіального комплексу
Національний музей історії Великої
Вітчизняної війни в Києві

Наш номер:

N-071-10(1)/14

Дата:

2014-10-

Від власного імені та від імені наших співробітників щиро вітаю Вас з нагоди сорокарічного ювілею Національного музею Великої Вітчизняної війни в Києві. Завдяки Вашій праці музей є просвітницько-культурним осередком одним із найважливіших і найбільш шанованих мешканцями Києва та України. Музей Великої Вітчизняної війни є живою установою, яку відвідують багато тисяч туристів не тільки з України, але з інших держав.

Що важливо, з нашої точки зору, як людей, котрі впродовж уже декількох років працюють над підготовкою постійної експозиції Музею Другої світової війни в Гданську, експозицію Музею Великої Вітчизняної війни гармонійним чином поєднує велику історію, наповнену фактами та цифрами, з гуманістичним аспектом, який робить можливим погляд на історію війни з точки зору пересічних людей. Така ідея відповідає нашому баченню музейної справи.

Сорокаріччя функціонування Музею Великої Вітчизняної війни в Києві це прекрасний ювілей. Завдяки Вашій праці та винахідливості ви перетворилися на одну з ключових інституцій, яка підтримує і формує пам'ять про такий драматичний і важкий досвід, яким для нашої частини Європи була Друга світова війна.

Вітаючи Ваш прекрасний доробок і традицію, одночасно ми висловлюємо надію, що в Ваших планах на майбутнє знайдеться також місце для плідної співпраці з Музеєм Другої світової війни. Адже ми надзвичайно високо цінуємо наші контакти, які демонструють, що наукова, освітня і експозиційна діяльність об'єднують не тільки інституції та держави, але також і суспільства.

Професор, доктор габілітований Павел Махцевіч

Директор Музею Другої світової війни

中 华 人 民 共 和 国 大 使 馆

№-П 165 /2014

Посольство Китайской Народной Республики в Украине свидетельствует Вам свое уважение и имеет честь выразить искренние слова поздравлений с 40-й годовщиной Основания Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941-1945 годов».

На протяжении десятилетий Посольство КНР и Музей ВОВ поддерживают тесные связи дружбы, многолетнего благоприятного сотрудничества, демонстрируя, тем самым, высокое стремление наших народов к миру, силу и твердость духа поколений, интерес к познанию страниц истории своих стран.

Посольство КНР всегда готово поддержать Музей ВОВ и предложить посильную помощь в вопросах обеспечения необходимым техническим оборудованием для сохранности музейных фондов, ценных исторических экспонатов. Надеемся на дальнейшее развитие плодотворных и по-человечески теплых, душевных контактов, которые принесут конкретные положительные результаты на благо наших народов.

Посольство Китайской Народной Республики в Украине пользуется предоставленной возможностью и, с пожеланиями благополучия, добра и процветания, возобновляет Вам заверения в своем уважении.

г. Киев, 21 октября 2014 года

**МЕМОРИАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСУ
«НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ
ВОВ 1941-1945 ГОДОВ»**

НАШІ АВТОРИ

Водзиньські Артур (Artur Wodzycski) – фахівець відділу виставкової роботи Музею Другої світової війни (м. Гданськ)

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені М.М. Коцюбинського (м. Вінниця)

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Головко Микола Леонтійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України (м. Київ)

Грицюк Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, полковник, начальник Гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

Даценко Світлана Федорівна – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Дем'янчук Олександр Петрович – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ)

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Морре Йорг (Morré Jörg) – доктор філософії, директор Німецько-російського музею «Берлін – Карлхорст» (м. Берлін)

Пилявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Ругаль Володимир Петрович – кандидат історичних наук, завідувач сектору науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Сімперович Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, завідувач наукового відділу з питань музейної інформації та комунікації Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Слободян Наталія Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем військового та міжнародного гуманітарного права Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України (м. Київ)

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода, П. Махцевіч,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод,
В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (5) /
Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945
років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 210 с.**